

ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ III, 1994

ARCHAEOLOGIA CYPRIA

Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
Λευκωσία - Κύπρος
1994

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ
ΚΥΠΡΙΑΚΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

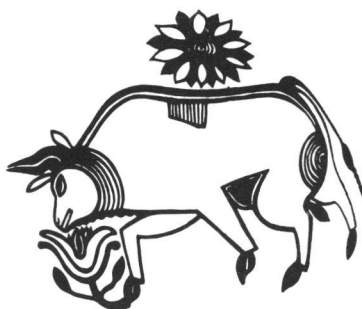
ΑΡ. ΜΗΤΡ. 435

ΤΑΞ. ΑΡ.

ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ III, 1994

ARCHAEOLOGIA CYPRIA

Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
Λευκωσία - Κύπρος
1994

Επιστημονικό Περιοδικό Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης,
έκδοση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων

Γενική Επιμέλεια Έκδοσης:

Ανδρέας Δημητρίου Ph.D.
σε συνεργασία με τη
Μαρία Σταύρου

Άρθρα για δημοσίευση πρέπει να αποστέλλονται στην πιο κάτω διεύθυνση:
Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
T.K. 58, Λευκωσία, Κύπρος

Μέρος των εξόδων της έκδοσης καλύφθηκε από δωρεά
των Πατέρων της Ιεράς Σταυροπηγιακής Μονής Αγίου Νεοφύτου
και της εταιρείας Mobil Oil Κύπρου Λτδ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- G.R.H. Wright : Care of Monuments in Cyprus.
- Πίτσα-Χαρ. Κέντη : Το Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Macquarie του Σύδνεϋ για τα έτη 1992-1995. - Οικονομικοί Συντελεστές και η Διασπορά των Οικισμών της Προϊστορικής Κύπρου.
- Jennifer M. Webb : Techniques of Pottery Manufacture at Marki, Cyprus.
- Stefanos Vogazianos : The Philistine Emergence and its Possible Bearing on the Appearance and Activities of Aegean Invaders in the East Mediterranean Area at the End of the Mycenaean Period.
- E.S. Sherratt : Patterns of Contact Between the Aegean and Cyprus in the 13th and 12th Centuries B.C.
- Ανδρέας Δημητρίου : Πτηνόμορφα Αγγεία στην Κύπρο κατά την Εποχή του Σιδήρου.
- M.E. Morden and I.A. Todd : Vavla-Kapsalaes: An Archaic Sanctuary Site.
- Maria Stavrou : The Attic Black-Figure and Red-Figure vases found in Cyprus.
- Nancy Serwint : A Terracotta Mold Series from Marion.
- Παύλος Φλουρέντζος : Η Θεά με τα Υψωμένα Χέρια στην Ευρώπη και στην Ανατολική Μεσόγειο.
- J. Faucounau : The Cypro-Minoan Scripts: A Reappraisal Fifty Years after John F. Daniel's Paper.
- Maria Stavrou : Βιβλιοκρισίες-Book Reviews.
- Ανδρέας Δημητρίου : Από τη Δράση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων.

G.R.H. WRIGHT

CARE OF MONUMENTS IN CYPRUS

Care of ancient monuments in Cyprus has had a favourable development over the past half century or so (i.e. since the foundation of the Department of Antiquities in 1935), and it is of interest to outline some of the relevant circumstances.

Cyprus is a small island. With good motor roads more or less any location can be reached in two to three hours at the most. Next there are numerous stone monuments (Byzantine to Ottoman) of modest size, constructed in a manner which remained familiar to local builders and craftsmen. Finally when the concept of care for antiquities became an accepted government responsibility, the first two men appointed to bear this charge (in the prior part of this century) were architects. Government funds were very meagre, but labour and skilled labour was cheap and efficient. Thus without any theorising began the practice of dealing with urgent cases of damage, dereliction, threatened collapse etc. of monuments by maintenance and repair work confined strictly to the most essential structural measures. In this way there grew up a small scale but routine service where the technical means were greatly in excess of the financial resources available. Thus, which is to say a great deal, very little damage was done. It was on this firm foundation that more recent developments were based.

Since the days of independence (1960) greater financial resources became available, and this is particularly so since the division of the island (1974) when the southern part under government control has achieved solid prosperity. Nonetheless the consequent expansion in scope and scale of care for ancient monuments has never outrun the capacities for carrying them into effect. Only it might be said, now at the end of the century is a possible limitation in the offing, viz. the total decline in traditional building crafts.

Some attempt is now made to illustrate the ordered expansion in the conservation and restoration of monuments practised in Cyprus, whereby the successful experience of the Antiquities Service in maintaining the fabric of standing mediaeval monuments by routine maintenance automatically became the basis of other work programmes.

During the Thirties archaeological work got under way in each of the three periods which appear best represented in Cyprus:

- (1) The very ancient round house culture of Neolithic and Chalcolithic times.
- (2) The urban development of the Late Cypriot Period (13th-12th centuries BC).
- (3) The Graeco-Roman period following on the Ptolemaic conquest (3rd century BC).

Fortunately in each of these ages stone construction of one sort or another is prominent. Thus in Cyprus care for monuments could proceed with practical issues and was not faced with the impractical task of attempting to conserve mud building.

As archaeological work redeveloped after the World War, very significant remains indeed were exposed - e.g. the round house site at Khirokitia (approaching half a hectare of exposed remains) and the extensive building town plan at Enkomi (with 1.5 to 2 hectares of exposed ruins). The conservation policy was to inspect the structures after each winter's rains and for a team of masons and assistants to replace, re-erect and repoint all displaced stone masonry. In this way the archaeological ruins continued to exhibit their characteristics clearly to the visitor.

The Graeco-Roman ruins introduced further considerations. Here some of the fallen blocks (capitals, bases, drums, door frames etc.) could be recognised according to their architectural «order». The reassembling and repositioning of such moulded elements is in many instances certain and it is sometimes referred to compendiously as «anastylosis». The advantages are obvious: it clears up and opens out the site to reveal the plan, it preserves the elements from suffering mechanical damage at ground level and it gives a specimen visual impression of the original aspect in elevation of the masonry. Important work of this nature was carried out in Cyprus by the American Expedition at the Sanctuary of Apollo Hylates near Kourion. And when departmental excavations were extended (in the Fifties) to classical sites (above all Salamis) anastylosis became a recognised part of the works (e.g. at the Gymnasium).

From this experience proceeded substantive reconstruction of ancient monuments based on data obtained by excavation. The essential difference here is that the addition of quite considerable amounts of new material may be required in the reconstruction. The way into this work was via a special case, that of theatres. A Greek theatre remains potentially as much of a cultural amenity today as when it was built. There is thus a sanction for reconstructing such monuments even when the surviving remains would not normally warrant reconstruction in a monument of another genre. And it was based on the experience of reconstructing ancient theatres (at Salamis, Kourion and Soloi during the Sixties and Seventies) that the Temple of Apollo at the Kourion sanctuary was reconstructed in part (during the Eighties) so as to give both a visual impression of its original form and also to recreate the ancient focal point of the beautiful sanctuary area.

During these years another special instance of classical antiquities came to the fore; and the care required here leads on to quite revolutionary future prospects. At certain sites, above all New Paphos, extensive mosaics of the highest quality (ca. 3rd century AD) were revealed. In these circumstances only three alternative measures are available: to bury the mosaics again and thus preserve them in situ by concealing them; to lift the mosaics and preserve and exhibit them in a museum (thus diminishing the virtue of the site); to enclose the mosaics within a new building and thus exhibit and preserve them in situ. Thus the Department of Antiquities were led to the further and critical development of building new structures on antiquities sites to protect ancient ruins.

Because of the introduction of roofing or total enclosure of mosaics at New Paphos, the measure is demanded for an increasing variety of other fragile features. Thus «roofing» has been used for protecting e.g. prehistoric mud structures (at Tenta). This development in fact marks a watershed between the natural ways of the past and an entirely unknown future where only finances limit activities which have more in common with the cinema (or science fiction) than present concepts of antiquities.

Leaving the ominous problems of conserving excavated remains, it is better to conclude this account by reverting to the standing «ancient monuments» category. With an increase in financial resources, work on the mediaeval monuments of Cyprus took on a totally new dimension. Not only were essential weather-proofing measures carried out, but the monuments were totally restored (including the cleaning and preservation of e.g. wall mosaics and frescoes). In certain instances this work was combined with the revivification of the monument in a new avatar - e.g. the Lusignan Manor House at Old Paphos (a superb site museum), Kolossi Castle of the Knights of St. John near Limassol (as a mediaeval museum), and the Ottoman Gate House at Nicosia, the Famagusta Gate, (as a cultural centre). Parallel with this the Antiquities Service has reached into another field in which it has excelled itself. The restoration and conservation of «folk» or traditional building of the last centuries. Here not

only has the service acquired and restored many striking examples of this pleasing building tradition, now totally extinct, but it has also encouraged private owners to restore such buildings by providing them with all requisite technical direction and assistance.

For more than fifty years the Cypriot Department of Antiquities, proceeding on pragmatic lines, has been markedly successful in caring for ancient monuments in a way which so far has not been damaging or destructive. The earliest directors were architects and there were masons and builders familiar with traditional construction. In this way beginning with structural maintenance of mediaeval stone monuments, the service was able to develop a program of due inspection and maintenance of excavated archaeological ruins (fortunately also of stone construction). During the fifties this maintenance was extended to anastylosis. Then after the greatly increased wealth of the Island following on independence, more extensive restoration programs were undertaken based on the experience gained in the functional reconstruction of classical theatres. Eventually, the necessity of providing for optimum viewing of fine mosaics led the Department into building new structures to protect archaeological ruins. This development abuts on a truly direful future. On the other hand excellent results have been achieved in restoring (or arranging for owner restoration of) traditional modern buildings.

G.R.H. Wright

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Για περισσότερο από πενήντα χρόνια το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου κατάφερε με επιτυχία να συντηρήσει τα αρχαία μνημεία του νησιού. Οι πρώτοι διευθυντές του ήταν αρχιτέκτονες, ενώ υπήρχαν και τεχνίτες που γνώριζαν τον παραδοσιακό τρόπο κτισίματος. Κατ' αυτό τον τρόπο η Υπηρεσία άρχισε εργασία με τη συντήρηση μεσαιωνικών πετρόκτιστων οικοδομημάτων και επεκτάθηκε στη συντήρηση ερειπίων που αποκαλύπτονταν σε ανασκαφές (ευτυχώς ήταν και αυτά πετρόκτιστα). Κατά τη δεκαετία του 1950 η συντήρηση επεκτάθηκε και σε αναστυλώσεις. Μετά την ανεξαρτησία και τον πλούτο που άρχισε να μαζεύεται, αναλήφθηκαν πιο φιλόδοξα προγράμματα αποκατάστασης μνημείων βασισμένα στην πείρα που αποκτήθηκε από την αναστύλωση κλασικών θεάτρων. Τελικά, η αναγκαιότητα καλύτερης θέας σημαντικών ψηφιδωτών οδήγησε το Τμήμα Αρχαιοτήτων στην ανέγερση καινούριων κτισμάτων, για να προφυλαχθούν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Όμως, έξοχα ήταν και τα αποτελέσματα της προσπάθειας αποκατάστασης παραδοσιακών κτιρίων νεότερων χρόνων είτε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων είτε από τους ιδιοκτήτες τους με τη βοήθεια του πρώτου.

ΠΙΤΣΑ-ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑ ΚΕΝΤΗ

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ MACQUARIE ΤΟΥ ΣΥΔΝΕΥ ΓΙΑ ΤΑ ΕΤΗ 1992-1995. - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Από τους μήνες Μάιο και Ιούνιο του 1992 μπήκε σε εφαρμογή το πρώτο στάδιο του προγράμματος του Πανεπιστημίου Macquarie του Σίδνεϋ για εξερεύνηση τμήματος της βόρειας και κεντρικής περιοχής του Τροόδους (SCSP) υπό τη διεύθυνση του A. Bernard Knapp και τη συμμετοχή των Ian Johnson, Steve Held, Eberhard Zangger και για μικρότερο χρονικό διάστημα της υποφαινομένης. Όπως είναι γνωστό, η οροσειρά του Τροόδους αποτελείσε από την αρχαιότητα την κύρια πηγή εξόρυξης χαλκού, αφού έκρυβε στα σπλάχνα της μεγάλα αποθέματα μεταλλευμάτων αυτοφυούς και θειούχου ορυκτού που δεν διέφυγαν της προσοχής των αρχαίων Κυπρίων. Συνεπώς το Τρόδος, που καταλαμβάνει σχεδόν το ένα τρίτο της συνολικής επιφάνειας του νησιού, με το πολύτιμο προϊόν του υπήρξε αναμφισβήτητα καθοριστικός συντελεστής στο πλάνο της οικιστικής ανάπτυξης και της οικονομικής και κατ'επέκτασιν της κοινωνικής δομής του πληθυσμού από την αρχαιότητα (Χαλκολιθική) έως και τον 20ο αιώνα. Εξ ου και το ενδιαφέρον των ερευνητών ποικίλων ειδικοτήτων για τη γεωλογική εμφάνιση της οροσειράς του Τροόδους καθώς και τη λιθολογική — μεταλλευτική σύστασή του, ενώ η στρωματογραφία του χρησιμεύει ως οδηγός για την μελέτη της γεωλογικής εξέλιξης της ευρύτερης περιοχής της Μεσογείου.

Σκοπός του τετράχρονου προγράμματος SCSP, που προτίθεται να καλύψει συνολικά γύρω στα 5000 εκτάρια, είναι μεταξύ άλλων και η διερεύνηση της πιθανής αιτιακής σχέσης μεταξύ των κοιτασμάτων του χαλκού και της θέσης των οικισμών και των λοιπών συναφών με τη μεταλλουργική δραστηριότητα και την εκμετάλλευση του χαλκού γενικά εγκαταστάσεων. Στην περιοχή περιλαμβάνονται τα αρχαία μεταλλεία του Μιτσερού, των Καμπιών, του Μαθιάτη και της Σιας (εικ. 1). Είναι επίσης η πρώτη συστηματική προσπάθεια για εκτίμηση του μεγέθους των οικισμών ως προς τον πληθυσμό και την κοινωνική οργάνωση στην περιοχή του Τροόδους.

Η μορφολογία του εδάφους και οι δυνατότητες αγροτικής παραγωγής είναι ως εκ τούτου ένας από τους συντελεστές που λαμβάνονται υπόψιν κατά την επεξεργασία των δεδομένων.

Εκτός των άλλων, κατά την πρώτη φάση της έρευνας έπρεπε να καθοριστεί και η μέθοδος εφαρμογής του προγράμματος και για τα επόμενα χρόνια με βάση την υφιστάμενη στρατηγική. Η συνύπαρξη επιστημόνων από διάφορους κλάδους σχετιζόμενους με το είδος της διεξαγόμενης έρευνας γεωλόγων, αρχαιολόγων-εθνολόγων, μεταλλειολόγων, αρχαιολόγων-προγραμματιστών κ.ά. έθετε εξ αρχής το πρόβλημα του συγκερασμού, κατά κάποιο τρόπο, και της σύγκλισης των απόψεων για την ακολουθητέα μέθοδο. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε ανοιχτά και καλοπροαίρετα και γι' αυτό δεν κατέστη εμπόδιο στην προώθηση του προγράμματος, αφού τελικά αποφασίστηκε από κοινού η χάραξη της πορείας περί του πρακτέου, μετά από κάποιους πειραματισμούς.

Για την επίτευξη του στόχου αυτού επιχειρήθηκε σε πρώτη φάση αναγνωριστική επισκόπηση γύρω από το Πολιτικό (αρχαία Ταμασσός) και το Μιτσερό που κάλυψε επιφάνεια περίπου 52 τετρ. χιλιομέτρων.

Ερευνητικά εργαλεία:

Χάρτες από το τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης κλίμακας 1:50.000 αποτέλεσαν, παρά την ανεπάρκειά τους (εκδ. 1973), ένα από τα κύρια μέσα αναγνώρισης της περιοχής. Βασικοί οδηγοί στη διαίρεσή της στις μονάδες μέτρησης επιφάνειας (100 μ. του συστήματος UTM) υπήρξαν και οι χάρτες του κτηματολογίου κλίμακας 1:5000 σε συνδυασμό με αεροφωτογραφίες κλίμακας 1:10.000.

Αν και δεν είναι απαραίτητη λεπτομερής αναφορά για τη μέθοδο επιφανειακής επισκόπησης που εφαρμόστηκε τελικά, πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι για λόγους μεγαλύτερης ασφάλειας και ακρίβειας αποφασίστηκε να «διασταυρώνονται» δύο τρόποι εξερεύνησης:

1) Χωρισμός της περιοχής σε μονάδες μέτρησης επιφάνειας (100 μ. του συστήματος UTM) - έκαστον των οποίων θεωρείται μονάδα με γνωστό σημείο αφετηρίας και με φορά εξερεύνησης από βορρά προς νότο.

2) Με βάση τα χωρισμένα χωράφια / Plots - Οδηγός κατά τη μέθοδο αυτή είναι οι αεροφωτογραφίες ιδωμένες στερεοσκοπικά. Εφαρμόζεται όπου διακρίνεται ο χωρισμός - φυσικός ή ανθρωποποίητος - στα χωράφια των καλλιεργητών.

Σε περίπτωση που τα αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συγκεκριμένη υποδιαίρεση μέρους της περιοχής, τότε ενδέχεται να γίνουν πρόσθετες αλλαγές στον διαχωρισμό της.

Στην πράξη κάθε ερευνητικό τετράγωνο καλύπτεται από μια ομάδα τα μέλη της οποίας περπατούν παράλληλα σε απόσταση 5 μέτρων μεταξύ τους διανύοντας το τετράγωνο. Συλλέγονται μόνο κινητά αντικείμενα-ευρήματα που μπορούν να μεταφερθούν (όστρακα, σκουριά, εργαλεία, κτλ.), ενώ τα υπόλοιπα καταγράφονται επί τόπου. Το σύστημα ανάλυσης δεδομένων και χαρτογράφησης που εφαρμόζεται είναι το MINARK Database Management του συνεργάτη του SCSP Ian Johnson, σε συνδυασμό με το GIS (Geographic Information System) ⁽¹⁾ για περισσότερες λεπτομέρειες).

Ανάλυση του σκεπτικού του προγράμματος:

Η σχέση μεταξύ της θέσης των μεταλλευτικών κοιτασμάτων και της θέσης των οικισμών δεν τίθεται για πρώτη φορά (βλ. και Yuval Portugali και A. Bernard Knapp, *Cyprus and the Aegean: A spatial Analysis - Prehistoric Production and Exchange*. 1985). Από τα νεολιθικά χρόνια πρωταρχικός παράγοντας επιλογής της θέσης ενός οικισμού υπήρξε κάποιος οικονομικός παράγοντας ζωτικής σημασίας όπως η εγγύτητα σε υδάτινους πόρους, ει δυνατόν σε συνδυασμό με άλλους οικονομικούς συντελεστές. Σε κάποια φάση η ανακάλυψη του χαλκού και η εκμετάλλευση του άρχισαν να διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στη δημιουργία μόνιμων εγκαταστάσεων. Κατά συνέπεια, η αναγνώριση της αξίας του χαλκού και η ραγδαία ταχύτητα με την οποία έτυχε εκμετάλλευσης επηρέασε τη μορφή, την εξέλιξη και το μέγεθος ορισμένων θέσεων. Έτσι, μικροοικισμοί και εργαστήρια προσωρινού χαρακτήρα μετεξελιχθήκαν σε μόνιμους οικισμούς με οικονομία βασισμένη στην παρουσία και κατεργασία του χαλκού και σε πιο σύνθετη κοινωνική δομή.

Ο τύπος διασποράς των οικισμών διαχρονικά από τη Νεολιθική Εποχή (Χοιροκοιτία, Τέντα, Τρουλλί κ.ά.), τη Χαλκολιθική (Ερήμη, Φιλιά-Δράκος, Κυθραία, κ.ά.), την Π.Ε.Χ. (Δένεια, Σια, Βουνούς, Αλάμπρα-Ασπράτζι, Κυρά-Αλώνια, Σωτήρα-Καμινούδια κ.ά.), τη Μ.Ε.Χ. (Αλάμπρα, Μαρκί, Καλοψίδα, οχυρό Νιτοβίκλας, Κατύδατα κ.ά.) και την Υ.Ε.Χ. (Εγκωμη, Κίτιον, Οικισμός της Αλυ-

1. Βλ. και Knapp, The S.C.S.P. 1992, Old World Archaeology Newsletter, V.XVI, no. 1

κής - Χ.Σ. Τεκκέ, Τούμπα του Σκούρου, Καλαβασός-Άγ. Δημήτριος, Μαρώνη-Βούρνες, Άλασσα-Πάνω Μαντηλάρης, Κούκλια-Παλαίπαφος, Πύλα-Κοκκινόκρεμμος, Μα-Παλαίκαστρο) δείχνει ότι αρχικά ο παράγοντας νερό είχε παίξει αποφασιστικό ρόλο για μόνιμη εγκατάσταση, και εφόσον υπήρχε δυνατότητα, σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες. Το γεγονός ότι ορισμένες θέσεις της πρώιμης νεολιθικής εποχής είναι παραθαλάσσιες (Πέτρα του Λιμνίτη, Απ. Αντρέας-Κάστρος) πιθανόν να υποδηλώνει τον προσωρινό χαρακτήρα της εγκατάστασης στα συγκεκριμένα σημεία. Πρόκειται μάλλον για πρωτογενείς εγκαταστάσεις-οικισμούς ομάδων που προέρχονταν από γειτονικές περιοχές σε τόπο όπου σχετικά εύκολα θα μπορούσαν να λύσουν το πρόβλημα της διατροφής και επιβίωσης (βλ. και S. Held, Ph.D. *Early Prehistoric Island Archaeology in Cyprus*, University of London, 1989, 200). Η θέση μερικών είναι προνομιούχα κυρίως ως προς την πρόσβαση στη θάλασσα (αλιεία, συγκοινωνίες) χωρίς όμως να διευκολύνεται η αγροτική οικονομία, όπως άλλων που μπορεί να συνδυάζει και τα δύο στοιχεία (νερό, καλλιέργειες, εσωτερικές επικοινωνίες και εγγύτητα στη θάλασσα). Αλληλεξάρτηση και ανταλλαγές προϊόντων μεταξύ των οικισμών είναι πιθανές, ενώ δεν αποκλείεται η δημιουργία νέων δευτερογενών οικισμών (S. Held, 1989, 200) από ήδη υπάρχοντες πυρήνες-οικισμούς (αντίστοιχοι κατά κάποιον τρόπο με τις μεταγενέστερες μητροπόλεις) σε θέσεις πρόσφορες για μόνιμη εγκατάσταση.

Ο συνδυασμός με την δυνατότητα εκμετάλλευσης ορυκτού πλούτου ως οικονομικού παράγοντα στην εγκατάσταση άρχισε να ασκεί επίδραση από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και εξής, ενώ αργότερα ιδίως από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και εξής, η σπουδαιότητα της γειννίας με τη θάλασσα αποκτά κι άλλες διαστάσεις. Τέλος, αλλά όχι τελευταίο στα κριτήρια επιλογής μιας θέσης ήταν η ασφάλειά της, που πρέπει να λαμβανόταν ανέκαθεν υπόψιν αναλόγως των κοινωνικών συνθηκών. Αναταραχές και ανώμαλες συνθήκες θα υπαγόρευαν λογικά την προτίμηση φυσικώς οχυρωμένης και κατά το δυνατόν λιγότερο ευάλωτης θέσης, ενώ και στη διάρκεια ήρεμης πολιτικώς και κοινωνικώς φάσης θα προτιμάτο γόνιμη και αρώσιμη γη κοντά σε υδάτινες πηγές, ποτάμια ή φρέατα.

Μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει ευρεία και συστηματική έρευνα σε βάθος ειδικά για τη διακρίβωση της σχέσης μεταξύ των θέσεων των οικισμών και των οικονομικών προϊόντων και της επακόλουθης επίδρασής τους στη διαμόρφωση του οδικού δικτύου συγκοινωνίας στην προϊστορική Κύπρο, αλλά ούτε και κάτω από αυτό το πρίσμα της οικονομικής/πολιτικής σχέσης των οικισμών μεταξύ τους από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αρκετές μελέτες όμως που αγγίζουν το θέμα αυτό έχουν έλθει στο φως², αλλά και πολλές απόψεις στο πλαίσιο γενικότερων ερευνών έχουν διατυπωθεί³.

Μέλη της αμερικανικής αποστολής στο Ιδάλιον ήδη από το 1971-1972 διεξήγαγαν επιφανειακή έρευνα για την επισήμανση καταλοίπων μεταλλουργικών εργαστηρίων με στόχο την αποκατάσταση όσο το δυνατόν λεπτομερέστερα της λειτουργίας της μεταλλευτικής βιομηχανίας από την Εποχή του Χαλκού μέχρι και τη Ρωμαϊκή. Έκτοτε είχε παρατηρηθεί (βλ. και American Expedition to Idalion, Cyprus, 1971, 1972) ότι η ζώνη των μεταλλείων, με εξαίρεση τους Τρουλλούς, βρίσκεται στα ηφαιστειακά πετρώματα στις παρυφές και την κεντρική οροσειρά του Τροόδους και ότι πολλοί οικισμοί από την αρχαιότητα συνδέουν την παρουσία τους με τα μεταλλεία (Ιδάλιον, Ταμασσός, Μιτσερό, Απλίκι, Αλάμπρα, Μαθιάτης, Λυθροδόνας, Σια, Καλαβασός, κ.ά.). Άλλοι δε όπως η Έγκωμη, το Κίτιον και η Αθηαίνου, όπου φαίνεται γινόταν κατεργασία χαλκού σε μεγάλη κλίμακα, βρίσκονται

2 Inter-site relationships in the M. Bronze Age of Cyprus, D. Frankel, W.Arch.V.6

3 P. Åström, The Middle Bronze Age, SCE V.IV, 1B, 1D Lund, 1972

εκτός της ζώνης αυτής, αλλά δεν απέχουν πολύ από τους Τρούλλους. Είναι εξάλλου πιθανόν στα μεγάλα αυτά αστικά κέντρα (Εγκωμη, Κίτιον) να γινόταν κυρίως δευτερογενής κατεργασία του ορυκτού. Η Τούμπα του Σκούρου στην αντίθετη πλευρά του νησιού, στη βορειοδυτική Κύπρο κοντά στο μεταλλείο της Σκουριώτισσας, άκμασε ως κέντρο με εργαστήρια κεραμικής μάλλον και λιγότερο κατεργασίας χαλκού και ανέπτυξε από την τελευταία φάση της Μ.Ε.Χ. εμπορικές επαφές με τη Δύση και την Ανατολή ιδίως με την Αίγυπτο (βλ. Toumba tou Skourou, A Bronze Age Potters quarter on Morphou Bay in Cyprus, Emily Vermeule and Florence Z. Wolsky, Harvard University, Boston Cyprus Expedition, 1990). Ειδικά για την Τούμπα του Σκούρου ας σημειωθεί ότι η εμβέλεια της μεταλλουργικής της δραστηριότητας, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται μάλλον αντιστρόφως ανάλογη με τις προσδοκίες μας, παρότι τη θέση της κοντά στη Σκουριώτισσα. Δεν αποκλείεται όμως τα συμπεράσματα για την Τ.Τ.Σ. να μην ανταποκρίνονται απόλυτα στην πραγματικότητα λόγω της μεγάλης έκτασης καταστροφής που προκάλεσε η δράση των εκσκαφών αφ' ενός και λόγω της αναστολής της επέκτασης των ανασκαφικών ερευνών στην γειτονική περιοχή μετά την εισβολή.

Τις ρίζες του οργανωμένου δικτύου εμπορικών συναλλαγών πρέπει να αναζητήσει κανείς στη νεολιθική εποχή, όταν ήδη διαπιστώνονται εισαγωγές οψιανού από άλλες περιοχές (Εγγύς Ανατολή και Μ. Ασία τουλάχιστον) και διακίνηση του προϊόντος στο εσωτερικό του νησιού προφανώς από τις παράλιες θέσεις πρώτα προς τις ενδοτικές. (Οψιανός έχει βρεθεί, αν και σε μικρές ποσότητες, στο μεγαλύτερο ποσοστό του στη Θέση Τρουλλί στη βόρεια ακτή της Κύπρου και λιγότερος στον Απ. Αντρέα-Κάστρο, Δάλι-Αγρίδι, Καλαβασό και Χοιροκίτια. (Βλ. S. Held, 1989, 201 και χάρτης F)

Αύξηση του πληθυσμού και μεταβολή στο πρότυπο των οικισμών παρατηρείται ήδη από τις πρώιμες φάσεις της Εποχής του Χαλκού. Μερικοί μιλούν για έλευση ομάδων από τη Μ. Ασία κατά την Π.Ε.Χ. (J. Stewart, H. Catling, Π. Δίκαιος και άλλοι) πράγμα πολύ πιθανό, αν και μόνο διεύρυνση της ανασκαφικής έρευνας θα σε οδηγήσει σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Στο έργο του *Patterns of Settlement in Bronze age Cyprus* (σελ. 135)⁴ ο Catling παρατηρεί ότι κατά την Π.Ε.Χ. το πρότυπο των οικισμών στην Κύπρο εμφανίζει κατανομή λιγότερο ομαλή από αυτήν που εμφανίζει ο πολιτισμός της Ερήμης στη νεολιθική περίοδο κατά την τελευταία φάση. Οποιοσδήποτε εξωτερικός μεταβολές (θέση των οικισμών) και εσωτερικές/κοινωνικές (έθιμα ταφής, οικονομική οργάνωση / δομή) πρέπει να συνδεθούν με τις οικονομικές, τεχνικές, φυσικές και κοινωνικές ανάγκες των κατοίκων, ενώ σύμφωνα με τον ίδιο "... this suggests strongly that it was the combination of the light soils of the foothills and the rich springs that attracted the settlers rather than the convenience of proximity to the sea..." (H. Catling, 1963 Opus. Athen.). Η προτίμηση αυτή υποδηλώνει μάλλον περιορισμένες θαλάσσιες δραστηριότητες, που φυσικά δεν αποκλείονται, περιορισμένη συγκριτικά με τις μεταγενέστερες φάσεις επικοινωνία με τον έξω κόσμο την Π.Ε.Χ. και μεγαλύτερη αφοσίωση στην αγροτική οικονομία (βλ. αυτότι σελ. 139 και B. Knapp, *Prehistoric production and exchange*, 1985, 44) δεδομένα που δημιουργούν συγχρόνως ευνοϊκές συνθήκες για την αύξηση του πληθυσμού και προσαρμογή των οικισμών αναλόγως. Πάντως και η παρουσία μεταλλευμάτων ήλκυσε το ενδιαφέρον των Κυπρίων ενωρίς. Δεν αποκλείεται δε η επιλογή τόπων, όπως στην περίπτωση των θέσεων Αμπελικού, Πολιτικό, Κατύδατα (τάφοι) και Αλάμπρα-Ασπράτζι που χρονολογούνται από την Π.Ε.Χ. και εκ των οποίων οι δύο εμπίπτουν στην περιοχή του SCSP, να οφείλεται και στον χαλκό (H. Catling, 1963, Opusc, Athen., 139).

Περίοδος ανακατάταξης υπήρξε η Μ.Ε.Χ. όταν, όπως υποδεικνύουν τα ανασκαφικά ευρήματα

4. Opuscula Atheniensia IV, 1963

και ιδιαίτερα στη χερσόνησο της Καρπασίας η παρουσία οχυρού (:), έλαβαν χώρα περιορισμένης έκτασης αναταραχές, ενώ οι επαφές με τον περίγυρο και η ανάπτυξη εμπορικών συναλλαγών αποδεικνύονται από την ανεύρεση κυπριακών προϊόντων (αγγείων) στη Συρία, Παλαιστίνη και Αίγυπτο (βλ. και E. Gjerstad, *Studies*, 304). Με την πάροδο του χρόνου και με την αύξηση της οικονομικής αξίας του χαλκού η θέση της Κύπρου καθίσταται οικονομικά ισχυρότερη και κοινωνικά πιο ευμετάβλητη.

Η πυκνότητα των οικισμών που αυξάνεται με την είσοδο στην Υ.Ε.Χ. είναι αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης, των νέων οικονομικών σχέσεων και της συνακόλουθης πληθυσμιακής αύξησης και της επέκτασης της κατοίκησης που σημειώνεται σταδιακά από τις προηγούμενες φάσεις της Εποχής του Χαλκού.

Η πρόσφατη ανακάλυψη τάφου της ΥΚ II Α στον Μαθιάτη έχει μεγάλη σημασία για την ιστορία του χωριού και την περιοχή γενικότερα, καθώς στοιχειοθετεί τη δημιουργία οικισμού σε μια μεταλλοφόρα περιοχή την περίοδο που η εκμετάλλευση του χαλκού χαρακτηρίζεται από μια ανοδική πορεία (βλ. και Μαρία Χατζηκωστή, RDAC 1991, 87).

Επομένως, η στροφή και σε άλλους πλην των αγροτοποιμενικών πόρους, όπως το εμπόριο και η μεταλλουργία, επηρέασε την ανάπτυξη των κοινοτήτων, την κατανομή του πληθυσμού, την κοινωνική δομή και την οικονομία συνολικά. Η μεταβολή αυτή έθεσε επιπλέον νέα πλαίσια για ιδεολογικό-πολιτικό και θρησκευτικό προσδιορισμό των ενδοκοινοτικών σχέσεων.

Το βαθμό που επηρέασε τις σχέσεις μεταξύ των οικισμών η στροφή σε μια αγοραστική οικονομία συναλλαγών και μια μεταλλευτική βιομηχανία, το σύστημα βάσει του οποίου λειτουργούσαν οι δραστηριότητες που είχαν ως επίκεντρο την εκμετάλλευση του χαλκού, και κατά πόσον διαμορφώθηκε κάποια ιεράρχηση των ρόλων των οικισμών αποτελούν ορισμένες κύριες κατευθυντήριες γραμμές της ερευνητικής αποστολής του SCSP. Επιπλέον, τι είδους συναλλαγές υπήρχαν μεταξύ των οικισμών που διατηρούσαν παραδοσιακή αγροτική οικονομία και εκείνων που επέκτειναν την οικονομία τους και στον τομέα της μεταλλουργίας, ποια ήταν η εξέλιξή τους ως προς την πολιτικοκοινωνική δομή και πώς επηρέασε η στροφή της οικονομίας στους άλλους παραγωγικούς τομείς, πρόκειται για καίρια ερωτήματα που το πρόγραμμα θα επιχειρήσει στο τέλος να απαντήσει, έστω και μέσα από τα επιφανειακά ευρήματα μιας τετράχρονης έρευνας.

Είναι προφανές ότι η διά της επιφανειακής επισκόπησης συλλογή πληροφοριών είναι μόνο το πρώτο βήμα για μια μεταγενέστερη εμβριθή διερεύνηση των ζητημάτων που άπτονται του προγράμματος και δεν επαρκεί για συνολικά και ασφαλή αποτελέσματα. Ωστόσο η διεξαγωγή της είναι απαραίτητη προκειμένου να δοθούν τα κύρια ερείσματα και οι πρώτες εποικοδομητικές ενδείξεις στις οποίες θα στηριχθεί κάθε μελλοντική προσπάθεια αποκατάστασης των κοινωνικοοικονομικών δομών κατά την Εποχή του Χαλκού από τη στιγμή της εμφάνισης μιας πρώιμης αγοραστικής/εμπορικής οικονομίας (market economy) ιδιαίτερα στην ανεξερευνήτη σχεδόν περιοχή του Τροόδους που συγκεντρώνει τα αποθέματα του χαλκού.

Πίτσα Χαραλαμπία Κέντη

SUMMARY

Conducting a surface survey is one method of archaeological research as it gives one the opportunity to collect, record and analyse surface finds that can be decoded, thereby offering precious information for a specific region at various chronological periods.

The SCSP of Mcquarie University, Sydney, under the guidance of Bernard Knapp and the participation of many qualified researchers of various disciplines, has prepared a long-term programme of surface survey of the northern and central part of the Troodos massif, which played such an important role in the history and development of the island, inasmuch as it was the source of the precious copper ore.

In its first stage, the SCSP programme will cover around five thousand hectares and one of its targets is the examination of a probable causal relationship between the existence of copper ores and the development of habitation places along with a more general usage of the area. The present article, in addition to the extensive analysis of the said programme, will attempt a summary critical appraisal of the habitation development in the island in relation to economic factors dating from the Neolithic times down to the Late Bronze Age.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ - ΠΗΓΕΣ

- P. Åstrom, The Middle Bronze Age, SCE Vol. IV., 1B, 1D, Lund, 1972.
- H.W. Catling, Patterns of Settlement in Bronze Age Cyprus, Opusc. Athen., Lund, 1963
- D. Frankel, Inter-site relationships in the Middle Bronze Age of Cyprus, World Archaeologist V.6
- Einar Gjerstad, Studies on Prehistoric Cyprus, Uppsala, 1926.
- Steve Held, Early Prehistoric Island Archaeology in Cyprus, Ph.D., University of London, 1989.
- A. Bernard Knapp, Copper Production and divine Protection, Göteborg, 1986.
- A. Bernard Knapp, Cyprus. The Sydney Cyprus Survey Project, Old World Archaeology Newsletter, 1992, 1993.
- SIMA, R.S. Merrillees, The Cypriote Bronze Age Pottery found in Egypt.
- Κυριάκος Νικολάου, The distribution of Settlements in Stone Age, Κυπριακαί Σπουδαί 1967.
- The Mineral resources and mining industry of Cyprus, Geological Survey Department.
- Μαρία Χατζηκωστή, The Late Bronze Age Tomb 2 from Mathiatis (New perspectives for the Mathiatis region, RDAC 1991, Nicosia).
- Ανδρέας Παναγιώτου, Χαλκός, Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια.
- Yuval Portugali - A. Bernard Knapp, Cyprus and the Aegean: A spatial analysis - Prehistoric Production and Exchange, 1985.
- James Stewart, Πορφύριος Δίκαιος, The Stone Age and Early Bronze Age in Cyprus, SCE IV, 1A, Lund, 1962.

- Α.Ε. Τσιραμπίδη, Γεωλογία, Θεσσαλονίκη, 1986.
- Emily Vermeule and Florence Z. Wolsky, Toumba tou Skourou, A Bronze Age Potters quarter on Morphou Bay in Cyprus, Harvard University, Boston Cyprus Expedition, 1990.
- ACTA of the International Archaeological Symposium, Early Metallurgy in Cyprus 4000 - 500 B.C. Nicosia, 1982.
- Β. Καραγιώργης, CYPRUS, From the Stone Age to the Romans, 1982.
- H.W. Catling, CAH, vol. II part 2, 1970.
- ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Για το παρόν άρθρο θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Δρα Bernard Knapp για όλες τις απαραίτητες πληροφορίες που αφειδώλευτα μου παρέσχε, τη συνάδελφο Δρα Μαρία Χατζηκωστή για τις χρήσιμες εισηγήσεις της και τη συνάδελφο Μαρία Πέτσα Σταύρου για τη βοήθειά της στο σπουδαστήριο του C.A.A.R.I.

JENNIFER M. WEBB

TECHNIQUES OF POTTERY MANUFACTURE AT MARKI, CYPRUS (PLATES I - VI)

The Early and Middle Bronze Age settlement of Marki Alonia extends over at least 10 hectares of gently sloping terraced fields below the small village of Marki on the edge of the north-eastern foothills of the Troodos mountain range in central Cyprus. It lies in the igneous/sedimentary contact zone, a favoured location for sites of the earlier Bronze Age, with access to the agricultural fertility and clay beds of both igneous and sedimentary soil types and also to the copper ores associated with the Troodos pillow lavas. The site is surrounded by extensively looted cemeteries. Both settlement and cemeteries appear to have been in use from the mid-third millennium to the late C18th BC¹.

The first season of excavations at Marki by the Australian Cyprus Expedition, under the direction of Dr David Frankel from La Trobe University, took place in late 1991². Two areas of the site were investigated. In one area four rooms and an associated floor forming part of a Middle Bronze Age habitation unit were uncovered. In the other upper deposits and wall tops were cleared over a larger area. The site was not fortified and occupation appears to have been generally peaceful. Almost all the finds are fragmentary and incomplete, suggesting that the inhabitants removed valuable objects at each stage of rebuilding for subsequent reuse.

The first season produced nearly 19,000 sherds and a handful of more complete pottery vessels, mended from fragments. During the course of the season this material was sorted and classified at a basic level according to major wares, size and primary shapes. In addition 2,285 diagnostic sherds were documented in greater detail. These comprised 11.5% of the total number and included decorated items as well as all rim, handle, base and other significant fragments. The vast majority of the material (over 90%) is Red Polished Ware, a dark monochrome fabric in use across the island for some 600 or 700 years throughout the Early and Middle Bronze Age. About 5% of these sherds are decorated, primarily with incision or in relief. Half are from small open vessels, predominantly hemispherical bowls, 40% from small closed vessels and the remainder from larger vessels or of indeterminate shape.

In recording the pottery from Marki our primary aim is to establish a framework which will allow detailed comparison between different site contexts as well as with related assemblages from other settlements, in order to investigate patterns of variation within a single regional system and on a broader inter-regional and island-wide scale³. Our interests lie also in identifying the social context of ceramic production and the mechanisms by which technology and ideographic systems were transferred between potters. With these aims in mind an extensive data bank recording size, shape, type, fabric texture, colour and hardness, surface treatment and decoration is being created for all diagnostic sherds.

1. A preliminary survey of the area was carried out in 1990; cf. D. Frankel and J.M. Webb, "Archaeological research in the Marki region, Cyprus. 1990", *Mediterranean Archaeology Supplementary Volume 3*, in press.
2. Cf. D. Frankel and J. M. Webb, "Excavations at Marki Alonia, 1991-1992", *RDAC* (1992), in press.
3. For a more detailed discussion of the theoretical and methodological aspect of this research cf. D. Frankel, "Pottery production in Prehistoric Bronze Age Cyprus", *Journal of Mediterranean Archaeology* 1/2 (1988), 27-55; *idem*, "Ceramic variability: measurement and meaning", in J. Barlow, D. L. Bolger and B. Kling (eds.), *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record* (1991), 241-252.

In the course of the first season it became apparent that observations relating directly to techniques of manufacture might also be of value, both in providing insights into ceramic technology and an alternative means of establishing the identity of potters and production centres. In this respect the fragmentary nature of the assemblage has very clear advantages. Whereas the unbroken pot normally conceals its method of manufacture, sherds provide access to interior detail, cross-sections and breakage patterns all of which throw light on the preparation, forming finishing and firing methods used by the ancient potters. Sherds from closed vessels are particularly informative because the interior is seen neither by the potter nor the user and so often retains markings indicative of earlier stages of manufacture. Sherds from settlements, furthermore, represent a wide range of material, including poorly made and misfired examples, and provide related contextual information on vessel function.

This paper presents some preliminary observations on the techniques used in the production of Red Polished pottery at Marki, derived from the results of the first season.

Selection and Preparation of Clays

At present no compositional data concerning clays, slips, inclusions and paints are available from Marki. Both petrographic and chemical analyses, however, have been carried out on pottery from a Middle Bronze Age settlement at Alambra Mouttes, 8 kilometres south-east of Marki, and some comparability between the two assemblages may be assumed⁴. The Marki potters, like those at Alambra, had ready access to both calcareous clays associated with the sedimentary soils of the Mesaoria plain and volcanic clays found in the igneous formations of the Troodos foothills. Clays from both zones appear to have been used with some degree of selectivity, the sedimentary clays producing a soft pale buff fabric with fewer naturally-occurring inclusions well-suited to the manufacture of small thin-walled vessels with a high surface lustre and finely incised decoration, while the dark red clays of volcanic origin were used in the manufacture of larger, coarser vessels. The majority of sherds, however, lie between these two ends of the spectrum and appear to have been made with less selectively prepared clays or with an admixture of calcareous and non-calcareous clay types.

Inclusions include calcite, quartz, feldspar, biolite (black and gold mica), igneous and metamorphic rock fragments and organic grasses, a range typical of Bronze Age Cypriot wares and probably occurring naturally in the clays⁵. Fine-textured decorated vessels generally show only a few small inclusions, suggesting that the clay was carefully prepared before use. On coarser vessels irregular particles of differing size and colour are present in varying quantities. Organic material, probably chaff or dung, was added as temper to the fabric of cooking pots and the finer calcareous clays to increase porosity. Non-calcareous red-firing clays with a high iron content were used for slips in order to achieve the characteristic red or red-brown surface. Slip preparation must have included grinding, levigation or other treatment to reduce the size of the particles and promote rapid sintering.

4. J. A. Barlow and P. Idziak, "Selective use of clays at a Middle Bronze Age site in Cyprus", *Archaeometry* 31 (1989), 66-67; J. A. Barlow and S. Vaughan, "Regional differences in EB and MB Red Polished pottery" in P. Åström (ed.), *Acta Cypria. Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology, Studies in Mediterranean Archaeology*, Pocket-Book 107 (1992), Part 2.
5. Cf. M. Yon, *Manuel de Céramique Chypriote I. Problèmes historique, vocabulaire, méthode* (1976), 46.

Primary and Secondary Forming

Red Polished Ware is exclusively hand-built. Vessels were pinched, coiled or formed in a mould. Adjoining surfaces were smoothed over on both exterior and interior in subsequent finishing, normally obliterating evidence of construction methods. Larger vessels were probably coil-built as suggested both by variations in vertical wall thickness and the irregular meandering contours of large vessel sherds. Slab-building, a technique likewise suited to the rapid production of large vessels, is also evident at Marki, where some sherds show laminar fractures parallel to the surface of the vessel indicative of this method of forming⁶. Small open vessels were probably pinch-formed or, in the case of the round-based hemispherical bowls which are very regular in their proportions and degree of curvature at the rim, possibly mould-made⁷.

Small round-based vessels were supported in the hand or in a mould during forming and set to dry in a ring of clay or, in the case of bowls, resting on the hardened rim. Larger round-based vessels were probably placed in a concave sherd or hemispherical bowl of the appropriate size to support the vessel and allow some rotation of the pot during forming, as well as to enable it to be moved to a different spot for drying. One cooking pot shows a roughly circular imprint of the object on which it stood while still in a plastic state, as well as a faint concentric impression left by a band of organic material (cloth, grass, rope or straw) apparently wound around the edge of the base to prevent sagging and distortion during drying (Pl. Ia). Flat-based vessels were placed on a flat surface during forming and drying. In some cases a piece of matting or basketry was used, leaving a distinctive base impression which remains visible where the base was not subjected to subsequent forming or finishing (Pl. Ib).

While still wet or in a soft leather-hard state vessels were carefully scraped on both interior and exterior surfaces to thin and shape the walls and remove surface imperfections. Scraping marks frequently remain visible on the interior of closed vessels. Where the clay paste contained inclusions these were dragged along the surface producing linear scars or ridges showing the direction of movement of the scraping tool. In the case of Pl. IIa the tool, apparently a narrow stick or cane, was inserted into a cylindrical neck and pulled upward from the neck base, leaving parallel linear striations which show both the width of the tool and the position and direction of each stroke. Similar marks are visible on the interior of the tubular spout in Pl. IIIa.

The necks of jugs, amphorae and other closed shapes were made separately and inserted into the body of the vessel while leather-hard. Adjoining surfaces on the exterior and where possible on the interior were smoothed over with extra clay to strengthen the join. In the case of very small closed vessels, such as juglets and flasks, the neck was formed as a solid cone of clay, inserted into the body of the vessel and pierced with a stick. Secondary attachments, such as handles, spouts and lugs, were added after the body of the vessel was completely formed. Vertical handles on closed vessels were attached to the exterior of the neck, body or rim at the upper end and thrust through the vessel wall at the lower end

6. On the correlation between fracture type and forming methods cf. O. S. Rye, *Pottery Technology. Principles and Reconstruction, Manuals on Archaeology* 4 (1981), 60, 67-72.

7. The use of a mould has been proposed also for Red Polished III Black-Topped Ware bowls from Lapithos, which show both regularity of proportion and curvature and a slight thickening and flatness at the widest diameter. Cf. E. Herscher, *The Bronze Age Cemetery at Lapithos, Vrysi tou Barba, Cyprus*, Unpublished Ph. D. Dissertation, University of Pennsylvania (1978), 723.

leaving the extremity of the handle visible on the interior (Pl. IIb). Spouts were also inserted into the vessel on both open and closed shapes. On the former both the points of entry and exit were smoothed and, on the exterior, reinforced with extra clay and subsequently slipped. In section, however, the join void which occurs between the vessel and spout wall at the point of insertion is clearly visible (Pl. IIIa). In the case of closed vessels, where the internal juncture of spout and vessel wall was inaccessible and could not be strengthened by smoothing, the former was thrust well through the wall and the extremity left intact inside the vessel (Pl. IIIb). In the case of Pl. IIIb over one third of the full length of the spout was inserted, so that the contents of the vessel could not have been completely emptied via the spout.

Rather than being a disadvantage, however, this may have been a deliberate device intended to separate a liquid from its lees during pouring, in similar fashion to the strainer on the spout of a modern tea-pot.

Surface Finish

Surface finishing involved sequential processes of smoothing, slipping and burnishing or polishing. Smoothing appears to have been done with a brush or handful of straw, often leaving irregular shallow horizontal striations on the interior of closed vessels. Open vessels, being more accessible, were more regularly smoothed producing a more even interior surface. Wet-smoothing at the rim, particularly in the case of the hemispherical bowls, is probably responsible for the characteristic thinning and rounded rim-sections of these and other vessels in the assemblage.

Following smoothing a red or red-brown slip, varying in quality from thin to medium-thick, was applied to exposed surfaces (the most common Munsell colour readings are 2.5YR5/4, 2.5YR5/6 and 2.5YR4/6). This was done while the vessel was still relatively moist in order to avoid poor bonding of the slip caused by differential shrinkage of slip and clay body during drying. The method of slip application at Marki is not readily visible. Slip cover, however, is complete on open vessels and restricted to the exterior surface and immediate interior of the rim on most closed shapes. This suggests that it was wiped on to exposed surfaces with a cloth or brush, and applied in a vertical circular motion to the rim, producing a characteristic margin of slip extending several centimetres below the lip on the interior of closed vessels. Occasionally the surface shows thin horizontal lines of a darker colour, apparently also resulting from the use of a brush or cloth. The presence of slip is normally visible as a marked colour contrast between fabric and surface or by the appearance in section of a distinct outer skin.

Most Red Polished Ware vessels, with the exception of cooking pots, were polished before firing to produce a medium to highly lustrous surface. This was done with a smooth hard object (a stick, horn, bone or narrow pebble) while leather-hard to compact and reorient the clay and produce a characteristically uniform lustre and less porous surface. Individual polishing marks are not always visible, possibly because the whole surface was subsequently retraced with a broader tool. Occasionally, however, more careless treatment lead to an incomplete coverage of the surface. In these instances individual strokes are visible as narrow linear facets producing a streaky irregular lustre (Pl. IVa)⁸.

8. Red Polished Ware is for the most part polished rather than burnished, burnishing being an incomplete form of polishing which produces a combination of matte and lustre rather than a uniform lustre. Stroke-burnishing, a deliberate directional form of burnishing, does not occur although it is evident on fabrics of the Chalcolithic period.

Decoration

Decoration of Red Polished Ware is primarily by incision and impression with the occasional application of modelled or relief forms. For the most part these procedures were carried out after the final forming and smoothing of the vessel but prior to slipping and burnishing. Decoration occurs predominantly on vessels of well-levigated calcareous clays because of their greater plasticity, low shrinkage rate and the absence of large particles and coarse inclusions.

Incision, the cutting of lines into the surface of the vessel, appears on some 200 Red Polished Ware sherds from the first season. The form and effect of this type of decoration, however, varies considerably. On fine-textured vessels the incisions were carefully executed to create complex structured geometric patterns and filled with a white lime paste to offset the design against the dark background (Pl. IVb). This form of incision was done while the clay was leather-hard, producing sharp-edged lines with even margins showing little clay displacement, and prior to the addition of slip which is visible in the incised grooves. In the case of Pl. IVb some smoothing also appears to have taken place subsequent to the incision as the lines are partially obliterated toward the curve of the rim. The tools used were sharp-pointed, round in section, and applied with even pressure. The lime paste was probably applied after firing, as when added to unfired clay the excess cannot be wiped off without damaging the surface lustre⁹.

In the case of Pl. Va, however, the incision is restricted to a single line, executed with a broad blunt tool and with no evidence of a lime infill. The shallowness of the incision and its ragged margins indicate that it was done when the clay was already dry and following the application of the slip, which is cut through to reveal the underlying surface. Large particles visible as surface inclusions have also contributed to the tearing and disfigurement of the clay body by the incising tool. This form of incision, which may be referred to as coarse, differs from the fine incision illustrated in Pl. IVb not only in the type of clay body in which occurs but also in the type of tool used, the range and complexity of motif, the presence of lime fill and the stage in the manufacturing process at which it was performed. It is not clear whether these distinctions are due to the differing functional and symbolic requirements of finer and coarser vessels or reflect the varied expertise and traditions of the potters involved¹⁰.

Pl. Vb shows a typical example of relief or applied banding with additional impressed decoration on the body of an amphora. In this instance narrow rings and medallions of plastic clay were bonded to the leather-hard body of the vessel by pressure alone, without any additional strengthening of the join by smearing clay from the margins to the adjacent surface. When pressure is exerted over a surface area

9. Cf. I. Sterns, *Experiments in Red Polished Ware Pottery Technology*, 10, unpublished MS, Cornell University (1975), cited by T. Cullen and E. C. Wheeler in I. Todd (ed.), *Vasilikos Valley Project 1: The Bronze Age Cemetery in Kalavassos Village, Studies in Mediterranean Archaeology* 71:1 (1986), 136.

10. The latter possibility is of particular interest as it may indicate that individual household potters were not producing the full range of vessels, suggesting instead a more specialized production in some areas of the assemblage. Specialized production of highly decorated vessels is suggested also by J. A. Barlow, "Red Polished Ware: toward clarifying the categories", *RDAC* (1989), 56.

greater than one centimetre the force will deform the vessel wall unless opposing pressure is applied on the interior¹¹. It is therefore not surprising to find fingertip impressions on the interior of this fragment showing the manner in which it was held in order to support the inner wall during the application of the exterior decoration (Pl. VIa).

Firing

There is little direct evidence for the firing methods of Red Polished Ware. Vessels were probably fired individually or in small batches in fire-pits or open-air hearths, with firing beginning at low temperatures to drive out any water which had failed to evaporate during drying in order to prevent the vessels from cracking or exploding with the rapid escape of steam from the vessel pores. Firing temperatures probably did not normally exceed 750°, the approximate temperature at which large grains of calcium carbonate present in calcareous clays in the form of shell, crystalline calcite or limestone cause lime-spalling and subsequent damage to the vessel surface. Lime-spalling is not a regular feature of the Marki assemblage and appears to have been controlled by restricting temperatures or possibly by the addition of soluble salts during the preparation of the clays¹².

Twenty percent of the Marki sherds show some variation in surface colour (from red to red-brown, brown or orange) or varying degrees of mottling (fire clouding or fire-flashing). This is caused by differential access to air during firing and cooling, possibly due to the stacking of pots so that some areas were prevented from being thoroughly oxidized, or by pieces of smouldering fuel coming into contact with the vessel in the fire. Mottling is normally associated with harder fabrics and may be linked with attempts to produce technically superior pottery by firing at higher temperatures¹³. In general, however, the uniformity of surface colour and appearance in Red Polished Ware across the island suggests reasonably good control of firing conditions¹⁴.

Small hemispherical bowls with black interiors and a black band below the rim occur at Marki and elsewhere in the Red Polished Ware tradition (Red Polished III Black-Topped bowls). These must either have been placed rim-downward in ash to create selective reducing conditions during firing, covered with wet leaves during the last stages of firing or fired normally and placed upside down in a carbonizing material while still red-hot¹⁵. The contrasting red and black areas are aesthetically pleasing and the surface is normally highly lustrous and decorated with incision.

11. Cf. Rye, *op. cit.*, 92.

12. At temperatures above 750-800° calcium carbonate (CaCO₃) decomposes to form calcium oxide (CaO). Once the vessel has cooled CaO may combine with water vapour in the air to form calcium hydroxide. As the volume of calcium hydroxide is greater than that of CaCO₃ or CaO, the expansion exerts pressure which can rupture the surface of the vessel causing a cone-shaped piece to spall off, leaving a shallow crater with whitish powder at the apex. Rye has found that the introduction of soluble salts, especially sodium chloride, either by wetting the clay with salt water or mixing ground salt with the plastic clay reduces the risk of lime-spalling by raising the temperature at which calcium carbonate decomposes. Cf. Rye, *op. cit.*, 107, 114, fig. 93 and D. E. Arnold, *Ceramic Theory and Cultural Process* (1985), 26-28.

13. This is suggested by E. Herscher, "Cretan and Cypriot ceramic techniques in the late Third Millennium BC" in V. Karageorghis (ed.), *Acts of the International Archaeological Symposium "Relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C."* (1979), 1-7.

14. Cf. D. Frankel, "Color variation on prehistoric Cypriot Red Polished pottery", *Journal of Field Archaeology*, in press.

15. Black-topped wares occur also in Chalcolithic Cyprus and the associated firing techniques were clearly widespread and well-known. Cf. J. D. Stewart, "Preliminary remarks on the Chalcolithic pottery wares from Lemba-Lakkous", *RDAC* (1978), 17 and D. Bolger, "Techniques of the Erimi potters. From typology to ethnology", *RDAC* (1985), 27, 33.

Many sherds, particularly those from larger thicker-walled vessels, show a dark core of varying intensity and thickness with diffuse margins. These core effects are primarily due to firing in oxidizing conditions with incomplete oxidization of carbon and occur in pottery fired below 1000°¹⁶. The relative proportions of core and surface layers vary within the same vessel, with maximum thickness normally occurring in handle or base fragments. In the case of cooking vessels, even where the vessel is completely oxidized during firing, surface layers frequently show blackening in cross-section caused by gases from the cooking fire (a reversed core effect).

Function

Little direct contextual evidence for vessel function is available from Marki owing to the fragmentary and disturbed nature of floor deposits and the apparent removal of complete vessels and other items for reuse elsewhere. It is clear, however, that a range of finely decorated vessels were in regular use in the settlement, contrary to the frequent assumption that such vessels were too fragile for domestic purposes and intended exclusively for mortuary or other non-utilitarian use¹⁷.

Cooking pots are of particular interest (Pl. VIb)¹⁸. In the forming of cooking vessels the most important consideration is resistance to thermal shock caused by repeated heating and cooling and the differential temperature between the exterior of the vessel, exposed directly to the fire, and the inner wall which is kept cooler by the contents (and, conversely, the more rapid cooling of the exterior surface once the vessel is removed from the fire). This is partly achieved by vessel shape. Thermal gradients, which cause cracking, can be minimized or removed by ensuring both a uniform thickness of the vessel wall and an absence of sharp angles or changes in direction in the vessel body. Most cooking pots, including the Marki examples, have simple body contours to reduce thermal stress and broad rounded bases, allowing a greater and more regular exposure of vessel and contents to heat. They are also consistently thin-walled, a feature which improves the conduction of heat and reduces the thermal gradient between the surfaces. Increased resistance to thermal shock is also provided by the presence of large pores or voids in the clay body of the vessel, which act to arrest cracks which may appear on the surface. The simplest method of achieving this is by the addition of organic temper during clay preparation which subsequently burns out during firing leaving voids in the form of organic pseudomorphs (Pl. Ia). Mineral inclusions with similar thermal expansion rates to those already present in the clay matrix may also be added, resulting in a coarser texture and increased porosity. Both these features are visible in the Marki cooking vessels, which typically show a high rate of mineral inclusions and organic temper as well as increased hardness due to higher firing temperatures.

The Marki cooking vessels are also relatively deep-bodied to converse heat, have large openings for adding and removing food and a low neck to help prevent boiling over and reduce evaporation dur-

16. On core effects cf. Rye, *op. cit.*, 114-118.

17. Cf. eg. Cullen and Wheeler, *loc. cit.*, 136 (with reference to vessels with lime-filled incision) and Barlow, *loc. cit.*, 56 (with reference to vessels of soft calcareous fabric).

18. The following observations are largely based on discussions of cooking vessel manufacture in Rye, *op. cit.*, P. M. Rice., *Pottery Analysis. A Sourcebook* (1987), 235, 237-242 and Arnold, *op. cit.*, 23-26.

ing prolonged heating. The rim is characteristically thickened and flattered to strengthen it against breakage, at the same time avoiding reduction in resistance to thermal shock which would be caused by a pronounced or angular rim. Also characteristic are the high asymmetrical vertical handles, rising from the upper body, which are well-suited to manoeuvring and tilting the vessel in the fire as well as for pouring, lifting and carrying. In order to reduce thermal shock these handles, unlike those of other closed vessels, are attached to the exterior rather than thrust through the vessel wall.

Finally, the presence and location on the vessel body of soot, a by-product of fuel combustion comprising carbon and resins, may indicate how the vessel was placed in the fire. Where the soot blackening appears primarily on the sides of the pot, from the base up to or near the maximum diameter, the vessel was probably set directly in the fire. Vessels utilized in this fashion also have a lighter-coloured fully oxidized area at the centre of the base and were probably used primarily for boiling. Cooking pots, however, with soot deposits over both base and sides were probably suspended over the fire and used for simmering or frying. Although the sample from Marki is still too small to indicate the full range of cooking methods, several vessels are evenly blackened over the whole surface suggesting that they were suspended above rather than set into the fire. Such cooking pots may have been used in conjunction with semi-circular clay hearth surrounds or pot supports, an example of which was also found at Marki in 1991¹⁹. This is the first occurrence of such a hearth surround on the island and further excavation is needed to show whether or not they were in widespread use.

Cooking pots of the type found at Marki occur across the island in the Early and Middle Bronze Age. They have no predecessors in the Chalcolithic period and appear to have been introduced to the island, along with new cooking techniques, at the beginning of the Bronze Age. Such technologically sophisticated and successful vessels, showing a high degree of adaptation to function and differing in fabric, shape and surface finish from the rest of the Red Polished repertoire, are unlikely to have been the result of general household production. Their presence suggests more specialized manufacture in certain areas of the Red Polished assemblage and some movement of potters or vessels across the landscape.

Conclusion

Some of the benefits to be gained from a close examination of sherd material in the search for clues relating to manufacture, function and the context of production should be apparent from the above. Although preliminary, these observations set the stage for a more extensive collection and assessment of data at Marki in 1992 and subsequent seasons of excavation. Inferences drawn from such technological data and from the degree of uniformity in manufacturing techniques within and between sites may throw considerable light on ceramic production and distribution, as well as into reuse and discard patterns and the context and structure of potting industries. It is hoped that our efforts at Marki will prompt parallel studies of related assemblages and offer a useful alternative approach to the study of Red Polished Ware.

Jennifer M. Webb

19. Cf. *supra* n. 2.

Acknowledgements

David Frankel discussed much of this material with me during the 1991 season at Marki and contributed useful comments on an earlier draft. The photographs were taken in the field by Rudy Frank and prepared for publication by Margaret Wade.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο προϊστορικός οικισμός Μαρκί-Αλώνια έχει έκταση δέκα εκταρίων και χρονολογικά καλύπτει την περίοδο μεταξύ 2500 και 1700 π.Χ. Με στόχο τη σύγκριση του υλικού του οικισμού με άλλους σύγχρονους τους οικισμούς, καθώς και τον εντοπισμό της κοινωνικής συνάφειας της κεραμικής παραγωγής και των μηχανισμών με τους οποίους η τεχνολογία και οι ιδέες διακινούνταν μεταξύ των αγγειοπλαστών, άρχισε να δημιουργείται τράπεζα δεδομένων. Καταγράφονται το μέγεθος, το σχήμα, ο τύπος, η σύνθεση του πηλού, το χρώμα, η σκληρότητα, η περιποίηση της επιφάνειας και η διακόσμηση. Όμως και η τεχνική κατασκευής φαίνεται σημαντική, γιατί επιτρέπει τη γνώση της τεχνολογίας που χρησιμοποιούσαν, κάτι που ίσως επιτρέψει τον εντοπισμό των αγγειοπλαστών καθώς και των κέντρων παραγωγής.

Η επιλογή και η ετοιμασία του πηλού είναι πάντα ένα σημαντικό στάδιο και στο Μαρκί οι αγγειοπλάστες είχαν την ευχέρεια επιλογής πηλού από ηφαιστειογενή εδάφη του Τροόδους ή προσχωσιγενή της Μεσσαρίας, ενώ γινόταν και προετοιμασία του επιχρίσματος των αγγείων. Διακρίνεται η τεχνική κατασκευής ανοιχτών και κλειστών αγγείων. Ο λαιμός των τελευταίων γινόταν χωριστά και τον προσέθεταν, ενώ το αγγείο ήταν ακόμη σχετικά μαλακό. Το ίδιο γινόταν και με τις λαβές, τις προχοές κτλ.

Η ολοκλήρωση της επιφάνειας περιλάμβανε ομαλοποίηση της επιφάνειας με τρίψιμο, τοποθέτηση επιχρίσματος και λείανση ή στίλβωμα. Μετά το πρώτο στάδιο, πολλά μέρη του αγγείου καλύπτονταν με αραιό ή σχετικά πυκνό ερυθρό ή ερυθροκάστανο επίχρισμα, ενώ το αγγείο ήταν ακόμη σχετικά υγρό. Όλα σχεδόν τα αγγεία πλην αυτών που χρησιμοποιούνταν για μαγείρεμα στιλβώνονταν πριν από το ψήσιμο. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούσαν ένα ομαλό αλλά σκληρό αντικείμενο, όπως είναι μια βέργα, ένα κέρατο, ένα κόκκαλο ή ένα στενό χαλίκι.

Η διακόσμηση των αγγείων με ερυθρό επίχρισμα γινόταν κυρίως με εγχαράξεις (πιν. II.2,3) και προσθέσεις (πιν. II.4) με τη χρήση προπλάσματος ή αναγλύφου. Οι εγχαράξεις γεμίζονταν συνήθως με λευκή ουσία.

Ο τρόπος ψήσιματος δεν είναι ακόμη γνωστός με σιγουριά, επειδή ελλείπουν τα τεκμήρια. Τα μεγάλα αγγεία ίσως να ψήνονταν ατομικά ή σε μικρές ομάδες σε κοιλώματα του εδάφους ή σε ανοικτές εστίες, αρχίζοντας πάντα με χαμηλές θερμοκρασίες, για να μη σπάσουν. Η θερμοκρασία ψήσιματος δε θα πρέπει να ξεπερνούσε τους 750°C.

Η λειτουργικότητα των αγγείων δεν είναι ξεκάθαρη εξαιτίας της αποσπασματικότητας του υλικού, φαίνεται όμως πως αγγεία με λεπτά τοιχώματα δεν ήταν μόνο χρήσιμα για ιεροτελεστίες αλλά και για τις καθημερινές ασχολίες των ανθρώπων. Σημαντική είναι η κατηγορία των αγγείων για μαγείρεμα. Είχαν σχετικά βαθύ σώμα, ευρύ άνοιγμα και χαμηλό λαιμό. Το χείλος ήταν παχύ και επίπε-

δο. Τέτοια αγγεία δεν παρουσιάζονται στη Χαλκολιθική περίοδο της Κύπρου και φαίνεται να εισήχθησαν στο νησί από νεοαφιχθέντες στην αρχή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Τέλος, ελπίζεται πως ο τρόπος εργασίας στο Μαρκί θα οδηγήσει και άλλους ανασκαφείς σε παράλληλους τρόπους έρευνας, ώστε να μελετηθεί καλύτερα η κεραμική παραγωγή και η διασπορά της στην Κύπρο.

STEPHANOS VOGAZIANOS

THE PHILISTINE EMERGENCE AND ITS POSSIBLE BEARING ON THE APPEARANCE AND ACTIVITIES OF AEGEAN INVADERS IN THE EAST MEDITERRANEAN AREA AT THE END OF THE MYCENAEAN PERIOD

INTRODUCTION

This paper has been undertaken with a view to tracing the connection between the Old Testament Philistines - *plst* or *prst* in the Ramessid inscriptions - and the Aegean people during the time of the social and political unrest in the Aegean sea, with special reference to the tribe which is referred to as «Dorians» in the writings of later Greek historians - that is, the «Northern intruders» of Greek written and oral tradition who are credited with having wiped out the Mycenaean palace civilization. Much emphasis has been laid so far on the many common aspects of Philistine and Minoan/ Mycenaean cultures; these aspects have been considered by quite a number of scholars to be so numerous that any resemblance between the Philistine culture and any culture other than those quoted above would require neither to be investigated as remarkable nor even to be thought of as likely. However, there seems to be evidence in favour of a connection between the Philistines and the so-called «Dorians» of the Greek tradition and this paper sets out to render this connection clear and also to put forward the theory that by virtue of this relationship the ties linking the Philistines with the Dorians may well be stronger than those connecting them with either the Minoans or the Mycenaeans. Relevant archaeological and literary records will both be drawn upon extensively throughout the text in an attempt, by supplementing one another, to draw a picture of what the various developments could have been like. Although the lacunas in these records are often much to be deplored, it is hoped that such ideas as might be gained from this work will at least suggest a new approach to the overall problem and help it to be considered from yet another viewpoint.

I. «WARRIORS FROM CAPHTOR» IN PALESTINE

The thorny question pertaining to the identification of Caphtor - Egyptian K-f-tiw, that is, Keftiu - now seems definitely settled. The Theban topographical list of Amenophis III (c. 1400 B.C.) which sets out just what the term meant for the Egyptians is the decisive document which simplified things greatly¹. The areas of the thirteen extant names on the left side of the document are defined by the two names on the right side - Keftiu and Tanayu. The latter best applies to the Greek Danaoi - as can be made out from the correspondence of the names - a term used for Greeks in the Argolid, and later on, for the Late Bronze Age population of Greece as a whole. Four names in the list corresponding to Keftiu, namely Amnisos, Phaistos, Knossos, Kydonia, clearly belong in Crete. It follows that Keftiu and its variants, like Caphtor and no doubt Captara, were names employed by such peoples as the Egyptians

1. For a full publication of this document, see E. Edel, «Die Ortsnamenlisten aus dem Totentempel Amenophis III», 1966, pp. 33 ff and pl. III. Subsequent studies include: Astour, *AJA* lxx, 1966, pp. 313-17; Kitchen (with Albright), *B.A.S.O.R.* cl xxxi, 1966, pp. 23-4; Edel, «*Archeion Koinoniologias Kai Ethikes*», X, 1967-8, pp. 37-48; P. Feure, «*Kadmos*» VII, 1968, 138-49; W. Helck, «*Göttingische Gelehrte Anzeigen*» cc xxxi, 1969, pp. 72-86; Kitchen, *Bi. Or.* xxvi, 1969, pp. 198-202; cf. also id., *J.E.A.* lv, 1969, pp. 223-5.

and the Hebrews to denote Crete. It can thus be safely said that if the Philistines had come from Caphtor, as is unanimously agreed upon, they did so from Crete. Thus far things seem clear and difficulties smoothed over. Yet, a major question that confronts us as we proceed with the survey of the origins of the Philistines is whether or not they were aborigines in Crete. If they were really natives there, then they must have been Minoans. But there are substantial difficulties in accepting this view. The Minoans were definitely known to Egyptians and there are representations of Minoan envoys on Egyptian high-ranked officials' tombs dating from the 16th and 15th cent. B.C., thus making it certain that the Egyptians knew what the Bronze Age Cretans looked like. In the tomb of Senmut, architect of Queen Hatshepsut, a procession of Keftian (Minoan) tributaries can be seen bearing gifts, among which typical LM IA (c. 1550-1500 B.C.) vessels and a huge cup of the so-called «Vapheio type» are easily identifiable. There is a similar procession of Minoans on the walls of the tomb of User-Amen, a royal court official in the early stage of Thothmes III's reign. Cretans are also depicted on the tomb of Rekhmara, User-Amen's nephew, where a typical LM IB (c. 1500-1450) vessel can be seen carried by one of the envoys. Finally, there are Minoans depicted on the tomb of Rekhmara's son, Menkheperasenb, High Priest of Amon at the end of Thothmes III's reign². It is thus reasonable for one to maintain that if the Pelest - Philistines were Minoans, they would have been represented in the same manner as the Keftians (Minoans) on the tombs of Thothmes III's officials. Yet, their appearance involving a feathered headdress and tasselled tunics, is almost totally different. Additionally, they would have been referred to as people from Keftiu, or Keftians, and not as something totally different, as is the case. It follows that the Philistines could hardly have been Minoans who joined the rest of the Sea Peoples in their all-out bid to find a new land for settlement.

However, what else which is related to Keftiu (Crete) could they have been? The Mycenaeans, that is, the Homeric Achaeans, certainly form another strong possibility. Some tombs at Knossos (Crete) which were built above ground like houses have been interpreted as those of the Mycenaean Kings or Princes ruling there during the period after c. 1450³. The Kefala tomb, a tholos with a circular chamber sunk deep in the ground, as well as the Isopata royal tomb, a large rectangular chamber with a high stone vault and a «dromos» (a long passage approaching the chamber), which are both situated near Knossos, are characteristic examples of this group. The imposing underground tholos tomb of Archanes, also near Knossos, is another striking example of the stone-built princely tombs which were apparently in vogue during LMIII (1400-1050 B.C.) and had been, in all probability, since c. 1450. Of the two main patterns of these royal stone-built tombs of LMIII times, that is, the rectangular and the tholos shapes, the latter is unanimously considered as being of Mycenaean origin and as coming into vogue in Crete after the conquest of Knossos by the war-like Mycenaeans (c. 1450)⁴. Additionally, there is literary evidence attesting to Mycenaean - Achaean presence in Crete around the closing stages of the Bronze Age in Aegean. Homer furnishes this evidence in the *Odyssey*, book XIX, vv. 172-9, saying that the island of Crete, at the time of the Trojan War was inhabited by a real mosaic of tribes, among whom the

2. A definitive and authoritative account of this kind of evidence pertaining to what the Egyptians knew about the Aegean people, is given in J. Vercoutter's work «*L' Egypt et le monde egeen prehellénique*», 1956, and also in his «*Essai sur les relations entre Egyptiens et Prehellènes*», 1954.

3. Hood, S. «*The Minoans*», 1971, p. 146; cf. also pp. 58-9.

4. For the Kephala tholos tomb, see R.W. Hutchinson, BSA, 51, 1956, pp. 74-80; for a later re-use of the tomb, see Cadogan, G., BSA, 62, 1967, pp. 257-65. The Isopata Royal tomb was described by Evans, A.T., in «*The Prehistoric Tombs of Knossos*», London 1906.

Achaean (Mycenaeans) are prominently featured. Since the Trojan War is now taken to have occurred at some time between 1250 and 1230, a conclusion arrived at through the combination of various data, such as the LHIIIB material from the VII A city (identified with the Homeric city) which indicates that the destruction took place not later than LHIIIB (c. 1200), and the record of a King of Ahhiyawa which hints that a kind of military operation occurred in North West Asia Minor after 1250⁵, we may say with certainty that the Achaean presence in Crete was still a feature of the demographic situation in this island at the time when the great land and sea migrations are recorded in the Levant, that is, in the early stages of the 12th century. Could one then postulate a Mycenaean identity for the Philistines? At this particular stage, prior to any answer being given, we must turn our attention to another focal point of the Philistine route to the Levant, namely Cyprus.

This island is attested as having received Greek mainland refugees fleeing from the first wave of disasters which struck the Greek peninsula in the opening stages of the 12th century B.C. The Mycenaean character of the people who settled there to establish a colony is confirmed by indisputably strong evidence, such as the replanning of the town of Enkomi, after it had suffered its first major destruction⁶, the construction of buildings involving ashlar masonry which is a typical feature of Mycenaean architecture, the mass of Mycenaean IIIC1, prottery from the occupation deposits in such sites as Enkomi, Sinda and Kition, as well as the Mycenaean styles of bronzework, plastic, glyptic and ivory⁷. This Mycenaean settlement is now unanimously taken to have occurred c. 1200 B.C., a very short while after the first destruction of the Cypriot town of Enkomi. This is also the time when the Sea-Peoples are reported in the Ramessid records to have overrun Alasiya, that is, Cyprus. This is far too remarkable a coincidence to be passed by and requires a careful survey. The fact that both Mycenaeans and Sea-Peoples, among whom the Philistines are listed, are found in the same site and at the same time, no doubt forms a connection between them and sets one off wondering whether these tribes met there, or even absorbed one another.

Modern scholars nowadays claim the arrival and settlement of the Mycenaeans c. 1200 to have taken place after the first destruction of Enkomi which may well have been due to the Sea Peoples activity⁸, thus implying that the Mycenaeans were not the Sea Peoples whose catastrophic action is to be envisaged as predating the arrival of the Aegean refugees. They think so mainly because archaeological evidence shows that the town of Enkomi was rebuilt very soon after its destruction, the replanning of the new town and its ashlar masonries attesting to Mycenaean presence. Thus, the obvious point they make is that the Mycenaeans could hardly have destroyed the town if they were part of the Sea Peoples, only to rebuild it themselves afterwards. However, this is not as convincing an argument as it probably sounds.

5. Desborough, V.R. d'A., *«The Last Mycenaeans and their Successors»*, 1964, pp. 163-5; cf. also pp. 220 ff.
6. Dikaios (Enkomi, 1969) believed this settlement happened shortly after the town of Enkomi was ruined. He assigned this destruction to c. 1230. But see Desborough's communication in the International Symposium *«The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean»*, 1972, p. 79, where the author takes a slightly different view of the case and suggests that the first main wave of destruction in Cyprus, for which he thinks that the Sea Peoples were responsible, seems to have happened after c. 1200 rather than later.
7. For various discussions relating to the multi-faceted subject of the Mycenaean colonization of Cyprus cf. Catling, H., *«The Achaean Settlement of Cyprus»*, in *«The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean»*, 1972, pp. 34-9; Hood, S., in op. cit. pp. 40-51, and Desborough, V.R. d'A., *«Mycenaeans in Cyprus in the 11th century B.C.»* in op. cit. (n. 6) pp. 79-88.
8. See Desborough, in op. cit., p. 79.

We should not forget, when examining this case, that the Mycenaean settlers were, in all probability, refugees from the Mainland, people in search of a new land, desperate to find a convenient site for resettlement; that this was a goal for the attainment of which this war-like, stiff-necked people were likely to carry out anything that could assist their aim, to perform even atrocious and at the same time paradoxical deeds. Thus, the possibility of having sailed to Cyprus, warred against the natives in order to achieve their settlement, destroyed by fire, perhaps after a siege, the city of Enkomi in their bid to utterly dislodge its inhabitants and soon afterwards repaired the damages and settled in it themselves, should by no means be put past the belicose nature of the Achaean invaders. Additionally, there is what may perhaps be considered as evidence that the Mycenaeans were not unfamiliar with the method of attacking a place and causing considerable damage to it, only to expel inhabitants and thus render it available for their own settlement and the establishment of their rule over the relevant area. The evidence seems to be furnished by the overall picture of the destructions in various Minoan sites of c. 1450 B.C. Although the great volcanic eruption in the Aegean island of Thera in the north of Crete at about that time may well be credited with having been one of the main factors of this havoc⁹, it nonetheless looks as though the nature of these destructions is suggestive of an invasion and consequent warfare, as an additional, even predominant, cause of the disasters that heralded the age of Mycenaean domination and influence in Crete. It has been suggested that the way in which Minoan country houses like those at Vathipetro and Sklavokampos suffered destruction and were never rebuilt is indicative of «a complete overthrow of the existing social order, as a result of invasion and conquest»¹⁰. Also, the severe destruction of sites in the south, such as Aghia Triadha and Phaistos, where the impact of the volcanic eruption is not very likely to have been catastrophic, may also be taken to corroborate the view that, whereas the volcanic activity may have sparked off the wave of the destructions, it was nonetheless the Mycenaeans who, taking advantage of the situation, swept all over the island and secured a firm hold on it. So, to come back to the main point, it looks very much as though these invaders destroyed certain towns, or isolated buildings in some cases, no doubt in their attempt to overcome the resistance of the natives, and then settled in them themselves, after having rendered them habitable again by building new houses or making modifications to adapt the old ones to their own tastes. Thus, the archaeological record attests to the erection of a few houses at the town of Gournia in eastern Crete, soon after the destruction, the largest of which is reminiscent of Mycenaean architectural designs¹¹. So also is the case with a palace that was built on the debris of the old one at Aghia Triadha in southern Crete¹². Likewise, the palace at Knossos was adapted to the invaders tastes and the extant Throne Room seems to have been constructed at this time (c. 1450 B.C.) just as the Mycenaean-looking frescoes of the palace seem to date from this period¹³.

The town of Tarsus in Cilicia, that is, the southeast coast of Asia Minor may also be considered as

9. Cf. J.V. Luce, *«The End of Atlantis. New light on an old legend»*, London 1969, and A.G. Galanopoulos and E. Bacon, *«Atlantis: the truth behind the legend»*, London 1969; also D.L. Page *«The Santorini Volcano and the destruction of Minoan Crete»*, London 1970; but see B.C. Heezen, «A Time Clock for History», *Saturday Review*, Dec. 6, 1969, pp. 87-90, favouring a somewhat different development and date of the eruption.

10. S. Hood, *«The Minoans»*, p. 58.

11. *Op. cit.*, p. 58.

12. *Op. cit.*, p. 58.

13. *Op. cit.*, pp. 58-9.

hinting at the same kind of activity on the part of the Mycenaeans. This town, though under Hittite domination, was severely destroyed, in all probability later than the period of the reign of Hattusilis III, at some time in the 13th century. Another settlement was erected above the ruins of the destroyed Hittite town. The pottery recorded in the re-occupation deposits was clearly Mycenaean of the transitional period from Myc. IIIB to C (c. 1200 B.C.); the final stage of this settlement is marked by a very rudimentary ware, bearing what may very well be features of the final stage of Myc. IIIC pottery, as well as ceramic links with Syria, Cyprus and Palestine. It has been assumed that the destroyers of this Hittite town were the same as the users of Myc. IIIB-C pottery, who built the succeeding settlement¹⁴. Thus, it looks as though we have in this case yet another instance of Mycenaean activity of the kind which involves invasion and destruction of a settlement as well as subsequent re-building of the ruined edifices and settlement of the invaders in them. Thus, as a corollary ensuing from all these indications one may put forward the thesis that it may well have been the Mycenaean refugees from the Greek mainland who caused the first destruction of the Cypriot town of Enkomi of c. 1200 B.C. and subsequently settled there, after replanning and rebuilding the town. In other words, the Mycenaeans and whoever else might have come along with them from the Aegean area are quite likely to have been those Sea Peoples who are reported in the Egyptian archives to have overrun Cyprus, a catastrophic action which is most probably confirmed by the archaeological record in the town of Enkomi. And of course, one may well maintain that these Mycenaeans came over to Cyprus from Crete, Caphtor. We have already referred to the Homeric verses in *Odyssey* (see *supra*) which inform us that the numerous tribes inhabiting Crete at the time of the Trojan War included Achaeans (Mycenaeans) and may well lead one to believe that co-existence was problematic on account of what we would probably term nowadays population explosion. This, if added to the hectic situation which was created after the first Dorian invasion (c. 1200) would well have forced a number of the inhabitants, among whom one is to envisage the Mycenaeans, to migrate to Cyprus, the latter place being known to Late Helladic folk (Mycenaeans) on account of the extensive trade relationship attested by the archaeological record in Cyprus, mainly during the 14th and 13th centuries B.C.¹⁵ The discovery in 13th-12th century Cypriot contexts of «Horns of Consecration», this unmistakable and unfailing companion to almost every Minoan-Mycenaean cult context, and certainly a cult object of Minoan origin, may also be taken as a hint of the influence of Minoan tradition on those who brought them along to, or modelled them in, Cyprus. It has been suggested that the «Horns of Consecration were introduced into Cyprus by Achaean settlers who established themselves on the island during the 13-12 centuries B.C.»¹⁶. So, the probability of the Philistines being Mycenaeans who came to the Levant from Crete seems strengthened.

The fact that the Philistine pottery seems to derive from the Cypriot version of Mycenaean IIIC1b pottery (c. 1200-1130 B.C.) which does not have affinities with contemporary Minoan ceramics, whereas it does resemble the Myc. IIIC1b pottery of the Argolid¹⁷, may suggest that these Mycenaeans

14. For an excellent discussion of the stratigraphic problems of the Late Bronze Age town of Tarsus with particular reference to the Mycenaean settlement there, see H. Goldman, «*Excavations at Gozlu Kule, Tarsus*,» vol. II, pp. 50, 58, 63 and 205 ff.

15. For various discussions focusing on the contacts between Cypriots and Mycenaeans prior to the latter's establishing themselves there c. 1200, see «*The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*,» Congress volume, 1972, especially pp. 34-9, 122-128, 207-213.

16. «*Cyprus*» pp. 62 ff., p. 233 and in op. cit (see preceding note), p. 242, *passim*.

who finally migrated from Crete to Cyprus must have come to Crete from the Argolid, presumably fleeing from the catastrophes that struck many a Mycenaean centre in Southern Greece. So, when Homer refers to Mycenaean presence in Crete, he speaks in all probability, in terms of all those Mycenaeans who had either settled there prior to the Dorian invasion, or fled to that island because of the northern invaders (c. 1200) only to set out once more, after a short while, to discover new lands for settlement.

However, there is a difficulty in ascribing a Mycenaean identity to the Philistines. The reason is that the Hebrews used to employ the expression «The Sons of Javan» to denote the Indo-Europeans of the East Mediterranean, and this name may well refer to the Mycenaeans, be virtue of its accepted etymological and phonetic correspondence to «Ionian», another name used for virtually the same people as the Mycenaeans of historic times. This name was no doubt used by the Hebrews to denote these people at the time when the Philistines were their major problem in Palestine, and the well attested fact that these latter people kept their non-semitic identity unalloyed, lends credibility to the suggestion that they could hardly have been pure Mycenaeans for if they really were so, they would be referred to by the Hebrews as Javan, or in one way or another connected with them. So, although there could have been a certain amount of Mycenaean blood in their veins, it looks as if at least one more line of descent should be sought for them and the following pages will endeavour to illustrate how close a relationship, if any, has existed between the Philistines and a tribe that figures prominently in Greek tradition and has proved elusive, if somewhat troublesome, to modern research, namely the Dorians.

II. «THE KNIGHTS OF THE GREEK NORTH»; THEIR ACTIVITIES IN THE LIGHT OF GREEK HISTORIC SOURCES

In the oft-quoted reference in the Odyssey, XIX, vv. 172-9, of the various tribes inhabiting Crete at the time of the Trojan War, that is, in the late 13th century B.C., the Dorians are also mentioned as one of these tribes. So, what has been said of the Mycenaeans with regard to the depressive demographic situation in this island and their possible migration of c. 1200 as well as their subsequent settlement in Cyprus may just as well be claimed for the Dorians, who were also inhabitants of Crete at that time. We should not forget that it seems most probable that there was a wave of Mycenaean immigrants from Argolid that fled to Crete, which in the case of a southern or south-eastern migration of Mycenaean people would almost certainly have served as a stepping stone, if not as the ultimate place, for settlement (see previous chapter and note 17). If such, as is likely, was the case, then it must have been these Mycenaeans that, in a way, caused the Dorians of Crete, to join in the daring and risky undertaking of setting out to discover a safer, less densely populated and more fertile land for settlement. This could have happened because of the aggravation of the demographic situation as a result of the coming of these Mycenaeans who, having perhaps settled in the same area as the Dorians, were followed by them in the great overseas expedition to Cyprus. These Dorians were most probably unaware of the sea-route to this island, as well as unfamiliar with the difficulties involved in such a voyage, and thus saw the Mycenaeans as the only solution to help them out of their awkward situation, by literally showing them the way to a more appropriate place for settlement.

17. H. Catling, «Cyprus in the Late Bronze Age,» CAH II³, 2, p. 208. See also A. Furumark, «The Mycenaean IIIC pottery and its Relation to Cypriote Fabrics,» Op. Arch, 3 (1944), p. 194 ff.

At this stage of our survey, and prior to proceeding with the scrutiny of the sources, we must fully realize the significance of what seems to be a definite feature of these Cretan Dorians. These people, who no doubt form one of the earliest, if not the earliest, occurrences of Dorian people in the Aegean, should by no means be envisaged as the bearers of iron technology, and skilful workers of this precious metal, whose catastrophic action is sufficiently attested in the course of the 12th century B.C. and referred to as the famous Dorian invasion. Although the Cretan Dorians of the late 13th century might very well have been just as boorish and bucolic a people as the later Dorians, and although their arrival in Crete could have been associated with some kind of disturbance of the social and political balance there, it is clear from the archaeological record that their cultural impact, if any, did not necessitate any swing of weapons or tools technology in terms of the material used. Bronze was always predominant and the overall picture of the technology of metallic ware remains virtually the same. So, these Dorians are to be considered a tribe still working in bronze, perhaps the first of the Northern invaders - the people that finally inaugurated the Iron Age in Greece - to have been involved in the gradual infiltration of the Greek peninsula and the Aegean.

And now, to deal with one of the cardinal questions in the overall problem, how much attested is the Dorian presence in Crete and how closely, if at all, can it be associated with the natives there? There is a very interesting reference to the pedigree of Minos, the legendary Minoan King, according to which Minos' predecessor and earthly father Asterios is called son of Tektamos, the son of Dorus, the son of Hellen the son of Deukalion¹⁸. It appears from this that Minos was not even of Minoan descent. His origin is indisputably traced back to Dorus, thus making him a Dorian. Since his grandfather, Tectamus, who was also a Dorian, is said to have sailed to Crete with Aiolians and Pelasgians¹⁹ and to have become a king there, it looks as if what echo of actual events is reflected in this tradition may well hint at a very early Dorian settlement in Crete which occasioned a royal pedigree bearing at least a streak of Dorian blood. Taking the Trojan War (which occurred at some time between 1250 and 1230) as a landmark in our backward computation of dates of events, and adopting the traditional 30-year-average length of a generation, we can obtain some idea of the dates of the events in this case. We learn that there was a second King Minos, later than the one mentioned above, whose grandson Idomeneus was the famous Achaean lord who fought at Troy²⁰. It follows that Idomeneus' grandfather Minos must have «flourished» c. 1300. The father of this Minos was Lycastus, the son of Itone and the first King Minos whose earthly father was the Dorian Asterius, and yet who was also credited with having divine origin by being born of Zeus and Europe²¹. Thus the date of this early Minos must be slightly prior to the middle of the 14th century. In the same way we can go on and date the first entry, that of Tektamos, in the genealogy as c. 1420. This last date must be taken to refer to the arrival of the Dorian ethnic element in Crete, at least according to Diodorus. If this was a small-scale migration to Crete such as would not be likely to leave a detectable impact on the cultural life of the island, we may well accept the date referring to the arrival of these Dorians there. Of course the Dorians as such are traditionally associated with the great upheaval in Greece from c. 1200 onwards. But in this particular case it very much looks as if the Dorian

18. Diodorus, IV, 60.

19. Ibid.

20. In Iliad, XIII, 449-52 we find a pedigree, Zeus, Minos, Deukalion, Idomeneus. The same is virtually repeated in Odyssey, XIX, 177-181.

21. Diodorus, IV, 60.

migration was a peaceful one, perhaps involving not a very large number of immigrants who, being from the comparatively uncivilized Northern parts of Greece, soon came to adopt the sophisticated and attractive Minoan culture and way of life. Thus, their remains should not differ from those of the Minoans. The acquaintance of these people with the Minoan civilization seems to have taken place at the time when Minos was born to, or adopted by (as Diodorus says to save the divine descent theory) the Dorian Asterius. Minos is also said to have been born of Zeus and Europe, daughter of the Phoenician King Agenor, a piece of information that might be taken to suggest that Minos was not of pure Dorian stock. The involvement of divine, Phoenician, and Dorian elements in his birth seems to indicate that he was the offspring of a marriage between a newcomer (a Dorian, that is, Asterius) and a native, the latter to be found in the form of Europe. Whether this arrangement has been used by Diodorus to imply that Minos, and in turn the Minoans, originated directly from a «marriage» of Greek and ancient Syrian population and cultures, or whether it has been employed to suggest that the influx of Dorian immigrants in Crete at a certain time upset the racial development of the Minoans (the latter being already there and having come in all probability from Syria in the first place), it seems clear that the cultural and racial intercourse of the alien Dorians and the native Cretans took place at the time Minos was begotten by his Dorian father, Asterius, that is, at about the middle of the 14th century (see above). It is therefore more than likely that these are the Dorians that Homer considers as being an element of Cretan population already, at a time prior to the Trojan War.

Strabo, quoting Staphylus of Naucratis²², says that these Dorians occupied «the part towards the east» and that the Eteo-Cretans (pure Cretans) dwelt in the southern part; this information suggests that contact between the two peoples must have been easy and, what is even more important, that the Dorians had easy access to the eastern sea-shore, something that favours the view that in the case of utmost emergency, they could take to the sea. Strabo goes on to say that, according to Andron²³, the Dorians, Achaeans and Pelasgians who are said to have been inhabitants of Crete in Od. XIX, 174-6 were foreigners who had come there from Thessaly, from the country which was at early times called «Doris», and later on, Hestiaeotis. Andron also says that the Dorians who lived in the neighbourhood of Parnassus set out from this country, that is Hestiaeotis in Thessaly, and founded Erineus, Boeum and Cydinium, and hence by Homer are called «trichaices»,²⁴ that is, «three-fold». But the most definite statement linking the Dorians with Thessaly is made by Herodotus who says²⁵ that the Dorian race,

22. Strabo, X, 475.

23. Ibid.

24. Strabo's translator in the Loeb Classical Library Series, H.L. Jones, argues for this word meaning «hair-shaking» and brings forward the word «KORITHAIX» (= «crest-shaking») as a parallel, but it is of fundamental significance that the social and political organization as well as various activities of the Dorians were interlaced with the number *three* (= «tria», whence «tricha» meaning «in three parts;») their tribal organization involved three tribes (see Burn, «*Minoans, Philistines and Greeks*,» 1930, p. 205, commenting upon the issue,) their bid for new lands for settlement, after having been dislodged from Doris in Thessaly by the Kadmeians and returned there later, resulted in the foundation of three cities in the Parnassus area (see Diodorus, IV, 67), and, when Homer speaks of the «Herakleids» in Rhodes, who are virtually Dorians, he informs us that each of their three tribes was allotted an area to settle in, thus dividing the whole island into three regions, those of Lindus, Ialissus, and Kamirus (Iliad II, vv. 653-6, 668). «Trichaices is generally interpreted as «three-fold» (usually meaning «of three tribes») in most modern translations of Iliad and Odyssey (So Odyssey, XIX, 176, about Dorians in Crete). Thus, Andron, in loc. cit. is doing nothing more than recording a certain Dorian undertaking, involving the number «three» just like other Dorian activities, and the above quoted passage from Diodorus agrees with Andron by virtually repeating this particular information. Thus, the interpretation «three-fold» of «trichaices» seems much more fitting than anything else (So Liddell and Scott q.v.).

25. Herodotus, I, 56.

which he also calls «Hellenic», thus identifying the Dorians with «Hellenes» (=Creeks) proper, inhabited the country called Hestiaeotis, under Ossa and Olympus, in the time of Dorus son of Hellen²⁶. It is therefore safe to say that these people who had come to Crete from Hestiaeotis in Thessaly, as Andron puts it, were mainly Dorians who had probably migrated to Crete at roughly the same time as the expedition of other Dorians, also from Hestiaeotis, to Parnassus where they founded the so-called Dorian tetrapolis, namely the cities of Erineus, Boeum, Pindus and Cydinium²⁷. The fact that both these Dorian activities, that is, the migration to Crete and the foundation of the Dorian tetrapolis at Parnassus, occur in the same context in the aforementioned reference by Strabo to Andron, and, perhaps in the original work by Andron, from whom Strabo is quoting, makes the above suggestion likely.

We shall now endeavour to reconstruct those stages of Dorian history which might lead us to find in them some bearing on the question of the relationship of the Aegean peoples and the elusive Philistines.

Phthia in Thessaly is the first Greek land which the Dorians as such are said to have inhabited in the days of king Deukalion²⁸. Then, in the time of Dorus, son of Hellen, they inhabited the country called Hestiaeotis in Thessaly²⁹. It looks as if the double reference to the name «Dorian», to be seen in the case of King Dorus and also in the name «Doris» in which Hestiaeotis was also known, attests to this area as having been a turning point in the history of this tribe, in as much as these wanderers seem to have acquired a fraction of their tribal identity as Dorians, in this area. Herodotus, who furnishes all this information, goes on to say that the Dorians were dislodged from Hestiaeotis by the Kadmeians who were on the move in search of a new land for settlement, after they had been worsted in war against the descendants of the «seven chieftains» that is, of the Achaean army that tried unsuccessfully to sack Kadmeian Thebes in the first place³⁰. After that, the Dorians «settled about Pindus,» so says Herodotus, in the parts called Macedonian. Diodorus tells us that the Kadmeians, after having defeated and expelled the Dorians from their native country, which he calls Doris and which is the same as Hestiaeotis (as Strabo, quoting Andron in loc. cit. says), settled in Doris themselves for some time, «some of them remaining there permanently and others returning to Thebes when Creon, the son of Menoeceus, was King».

Meanwhile, the Dorians were settled in the Pindus area, where significant events took place. We learn that it was there that they intermingled with the «Herakleidai», the sons of Herakles who sought refuge there, among the mixed hordes of the Dorians, from their father's numerous enemies. It is in this context that we learn that the Dorians were divided into three tribes: the Hylleis, a section of whom still figures in Hellenic times as part of South Illyrian population³¹, and must have some connection with Hyllus, the eldest of the sons of Herakles, after whom they were perhaps named; the Dymanes,

26. See Strabo, IX, 3, speaking about the geographical division of Thessaly and furnishing the information that the four parts it consists of, are Phthiotis, Hestiaeotis, Thessaliois, Pelasgiotis.

27. Strabo, IX, 10.

28. Herodotus, loc. cit.

29. Ibid.

30. See Diodorus, IV, 66-67; Herodotus, loc. cit.

31. Skymnos, XI. 403 ff., quoting Timaios.

involving a termination reminiscent of Akarnanes, Ainianes and other north-western tribes of classical Greece; and, the Pamphyloi, «those of all tribes,» who indicate that there was a real multitude of different races to be detected in the ranks of the Dorians. It must have been at the same time also that the Dorians were joined by a remnant of Kadmeians, who were among the survivors of the disaster that overwhelmed Kadmeian Thebes as a result of their defeat by the descendants of «the seven chieftains» (see *supra*). These Kadmeians seem to have trekked to Dorian territories in their bid to find refuge somewhere out of reach of their foes³². One really wonders whether these Kadmeians were the same as the «Herakleides,» mentioned above, the latter doubtless having strong ties with Thebes by virtue of their father, Hercules, being a Theban. The contexts are strikingly similar; two bands of people, fleeing their enemies, anxious to find refuge out of their reach, imbued with hatred against their pursuers and eventually ending up in the far North among the warlike Dorian bands with whom they teamed up; both these migrations must have been roughly contemporary. Be that as it may, we find the Dorians again in Hestiaeotis in Thessaly whence they set out to find new lands for settlement in the area of Parnassus where they founded the Dorian Tetrapolis (see *supra*). Of these four cities, three, namely Erinium, Cydinium and Boeum must have been founded either by the same group of Dorians, or on the same expedition or something of the kind, since on several occasions they are mentioned³³ together as if having something in common. It is quite likely that another expedition from Hestiaeotis at this time resulted in the colonisation of the eastern parts of Crete, by Dorians who formed a conspicuous element of the island's population, as is said by Homer in the often-quoted passage from the *Odyssey* (see *supra*). Homer uses the adjective «trichaices» in his reference to the Dorians of Crete, which surely implies their «three-fold» tribal organization. Thus, all three Dorian tribes were present there and the «Pamphyloi» make one wonder, mainly on account of the very strong probability of the Dorians having accompanied the Mycenaeans to Cyprus in c. 1200, whether this Dorian tribe came to be known later as «Philistines», «Pamphyloi» and «Philistines» being somewhat similar words and perhaps involving the same root, the Greek word «phyle», meaning «tribe»³⁴. We should not forget that among the Dorians of Crete there may well have been «Herakleides» as well as Kadmeians, both these people having teamed up with the Dorians earlier in Northern Greece as we have already seen. There is a very interesting passage from Strabo³⁵ in which he informs us that the Phoenicians who had come along with Kadmus and came later to be known as Kadmeians, returned to their homeland, that is, Phoenicia, at the time when the Aeolian fleet near Aulis, that is, the fleet which «the Sons of Orestes» were dispatching, was ready to sail for Asia Minor. According to this information, the Kadmeians returned to the Levant at the time of the Great Sea-Raids, because it is easily deducible that the time of «the Sons of Orestes» should be envisaged as being after the fall of Troy and almost contemporary with the Sea-Peoples raids. Strabo also says that these Kadmeians were for a long time inhabitants of Thessaly and that afterwards they returned to their homeland³⁶. Since the chronological context of these happenings is clearly said to

32. Herodotus, v, 61.

33. Strabo, X, 475, quoting Andron; Diodorus, IV, 67.

34. Cf. A. Jones, «*The Philistines and the Danites*», 1975, particularly his preface and pp. 76-83. Jones argues wittily for the root «phyle» being involved in the name «Philistines», but he only answers problems by analogy and he mainly speculates. Yet a root «phyle» may not at all be out of place for «Philistines», particularly in view of the Dorian «Pamphyloi» being in Crete (Caphtor) and, very probably, in Cyprus at the time of the Sea-Raids.

35. Strabo, IX, 401.

36. *Ibid*.

be later than the destruction of Thebes by the descendants of the «Seven Chieftains», we may claim that these Kadmeians were still in Thessaly when the Dorians moved in Hestiaeotis again, after having been expelled thence. So perhaps a number of these Kadmeians joined in the southward expedition of the Dorians that resulted in Crete. Subsequently, when the Mycenaean refugees from the Argolid reached Crete, only to spark off the great sea voyage to Cyprus, not only the Dorians but also the Kadmeians who were among them, are very likely to have followed them.

III. THE ROUTE TO THE LEVANT

The Mycenaean refugees from the Argolid might well have stopped at Naxos, before coming to Crete. Or, as one could reasonably argue, the Mycenaean of Naxos formed another wave of immigrants to Cyprus. In any case, the Naxian version of Myc. IIIC1 pottery appears to have strong stylistic ties with the early Philistine pottery, which in turn, is a development of the Argolic version of Myc. IIIC1 ceramics³⁷. It looks as if both the Naxian and the Argolic ceramic traditions intermingled with the native Cypriot pottery, thus producing the Cypriot Myc. IIIC1 pottery which was copied by the Philistines. It is safe to say that if anything, it must have been the drought described by Greek historians that caused migration from Naxos³⁸. It is also likely that the Mycenaean-Dorian refugee movement from Crete stopped at certain islands in the Dodecanese, where tradition speaks of Dorian presence and rule³⁹. We learn in the *Iliad* that Rhodes had passed under the rule of Tlepolemos, a son of Herakles, even before the Trojan War, and that Nisyros, Kos, Kasos, Karpathos and the Kalydnai were under the rule of Pheidippos and Dutiphos the two sons of Thessalos, the son of Hercules. Perhaps part of the Dorian population of these islands joined in the refugees from Crete, or even migrated as well, only to end up in Cyprus, not far off from Rhodes. An echo of Dorian presence in Cyprus at the time of the Sea-Raids is perhaps to be seen in the traditions about Gergithes in this island, said to be of Thessalian origin (and Thessaly was virtually the homeland of the Dorians) and to have been brought to Cyprus by Teukros⁴⁰, the renowned Achean hero who fought at Troy and who was said to have colonized Salamis in Cyprus. Now, if these Gergithes are the O.T. Girgashites who were sons of Canaan⁴¹, we discern a relationship between these Girgashites (the Thessalian/Dorian Gergithes) and the Philistines, both the latter and the Girgashites being Canaanite tribes, at least geographically⁴².

37. See H. Calting «Cyprus in the Late Bronze Age», *CAH* II³, 2, 208; cf. A. Furumark, «The Mycenaean IIIC pottery and its Relation to Cypriote Fabrics», *Op. Arch*, 3 (1944), 194 ff.

38. Diodorus, V, 50; cf. also Herod., I, 7 and 94 for drought in Lydia, Diodorus V, 53 for famine due to drought in Syme, and Apollodorus I, 9.16 connecting this drought with the voyage of the *Argo*.

39. So Homer, *Iliad*, II, 653-670, for Dorian rule in Rhodes, and *Iliad* II, 676-680 for Nisyros, Kos, Kasos, Karpathos, Kalydnai.

40. Athenaios, VI, 255, quoting Klearchos of Soloi.

41. Genesis, 10, 15-20.

42. See Burn, A.R., «Minoans, Philistines, and Greeks», 1930, p. 156, making this suggestion and also maintaining that these Gergithes might also be identified with the New Testament Gergesenes («*Varia Lectio* in St. Luke» VIII, 26).

One feels inclined to blame the Dorians rather than the Mycenaeans for the destruction and warfare in Cyprus of c. 1200, the latter having had friendly links with the Cypriots as attested to by the evidence for trade in the 14th and 13th centuries. So it may very well have been these Dorians who, restless, stiffnecked and adventurous, as they were, crossed over to Palestine, perhaps along with a small number of Mycenaeans, and joined forces with the rest of the Sea-tribes who, in the beginning, were only «bands scattered in war» as the Ramessid scribe puts it, and then formed a league in Amurru (Syria) in view of the major attack against Egypt. Thus, the Dorian «Pamphyloi» kept up the tradition which they had initiated in the Aegean; wanderers and addicted to warfare as they were, they helped establish what later generations consider to be the bad reputation of a typically savage tribe: the Philistines. And the rendering of the name of the Philistines by the word «Hellen» (=Greek) in Isa. ix. 11 of the Septuagint (English ix. 12), if coupled with the additional identification of the Dorians with «Hellenes» (=Greeks) by Herodotus in I, 56, may very well tell its own story.

Stephanos Vogazianos, Athens

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Καταβλήθηκε προσπάθεια να διευκρινιστούν οι σχέσεις μεταξύ των Φιλισταιών της Παλαιάς Διαθήκης (πλστ ή πρστ των Ραμεσσιδικών επιγραφών της Αιγύπτου) και των κατοίκων του Αιγαίου κατά τη διάρκεια της κοινωνικής και πολιτικής αναταραχής του 13ου π.Χ. αιώνα, με ειδική αναφορά στους Δωριείς στους οποίους αποδίδεται η καταστροφή του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται κάποια σχέση των Φιλισταιών με τους Δωριείς της ελληνικής παράδοσης, και μάλιστα η σχέση αυτή παρουσιάζεται ισχυρότερη από αυτή που συνδέει τους Φιλισταιούς με τους Μινωίτες ή τους Μυκηναίους. Αν οι Φιλισταιοί ήσαν Μινωίτες, ασφαλώς οι Αιγύπτιοι θα τους παρούσιάζαν ως τέτοιους, επειδή τους γνώριζαν καλά από προηγούμενους αιώνες, αφού τους ζωγράφιζαν στους τάφους τους και μάλιστα θα τους ονόμαζαν Κέφτιου. Αντ' αυτού χρησιμοποιούν άλλο όνομα και τους παριστάνουν με εντελώς διαφορετικό τρόπο από ότι στις τοιχογραφίες τάφων του 16ου και 15ου αιώνα.

Από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα έχουμε στην Κνωσό εγκατεστημένους Μυκηναίους, άρα θα μπορούσαν και αυτοί να θεωρηθούν Μινωίτες για τους Αιγυπτίους και πράγματι υπάρχουν αρκετά δεδομένα που υποστηρίζουν ότι οι Φιλισταιοί ήσαν Μυκηναίοι που ζούσαν στην Κρήτη. Το γεγονός όμως ότι η Παλαιά Διαθήκη δε χρησιμοποιεί το όνομα Ιαβάν (όρος που χρησιμοποιείται για τους Έλληνες), αλλά το όνομα Φιλισταιοί, δείχνει σαφώς ότι δεν τους θεωρούσαν Μυκηναίους, γι' αυτό και διερευνάται η πιθανότητα οι Δωριείς να ήσαν τελικά οι Φιλισταιοί.

Ο Όμηρος στην Οδύσσεια, XIX στιχ. 172-9, αναφέρει και τους Δωριείς ως μια από τις φυλές που ζούσαν στην Κρήτη την εποχή του Τρωϊκού πολέμου. Κατά την εποχή των μετακινήσεων των διάφορων λαών, οι Μυκηναίοι θα έφυγαν από την Κρήτη για την Κύπρο και ήταν φυσικό να τους ακολουθήσαν και Δωριείς, αφού ζούσαν στο ίδιο νησί. Οι Δωριείς στην Κρήτη ήσαν χωρισμένοι στις τρεις γνωστές φυλές τους, δηλ. Υλλείς, Δυμάνες και Πάμφυλοι. Φιλισταιοί και Πάμφυλοι μοιάζουν ως λέξεις και ίσως να προέρχονται από την ίδια ρίζα, τη ρίζα «φυλή». Εξάλλου ο Στράβων μας πληροφορεί ότι οι Καδμείοι (Φοίνικες;) επέστρεψαν στην πατρίδα τους μετά τον Τρωϊκό πόλεμο κι εμείς γνωρίζουμε ότι οι Καδμείοι (Ηροδ. V, 61) μετά την καταστροφή των Θηβών από τους 7 Μυκηναίους αρχηγούς πήγαν στην περιοχή των Ηρακλειδών για να γλυτώσουν, επομένως και θα τους

ακολούθησαν εντασσόμενοι στους Παμφύλους που και η ονομασία τους δηλώνει την ύπαρξη διάφορων φυλών. Κατέφυγαν αρχικά στην Κρήτη, αλλά λίγο αργότερα οι Δωριείς με τους Καδμείους ακολούθησαν τους Μυκηναίους στην Κύπρο. Οι καταστροφές που προκλήθηκαν στο νησί θα οφείλονταν μάλλον στους Δωριείς παρά στους Μυκηναίους που γνώριζαν τους Κύπριους από τις εμπορικές συναλλαγές τους. Όντας στην Κύπρο οι Δωριείς δε θα δυσκολεύτηκαν να περάσουν μαζί με λίγους Μυκηναίους στην Παλαιστίνη, όπου ενώθηκαν με «μικρές πολεμικές συμμορίες», όπως τις αποκαλούν οι Αιγύπτιοι, για να κάμουν ένα μεγάλο συνασπισμό στην Αμούρρου (Συρία), ώστε να επιτεθούν εναντίον της Αιγύπτου από το Φαραώ της οποίας με δυσκολία αποκρούστηκαν.

E. S. SHERRATT

PATTERNS OF CONTACT BETWEEN THE AEGEAN AND CYPRUS IN THE 13TH AND 12TH CENTURIES BC

Pottery of Mycenaean type in Cyprus has often been seized on as the main - and sometimes sole - evidence for such wide "historical" changes as colonisation, migration and the like. Nowadays most would probably agree rather with a recent observation of Professor Maier that "it is impossible to deduce any large-scale immigration of people, or even of smaller groups of people, from the evidence of pottery alone" (Maier 1973b:312). Nevertheless, pottery can still provide us with a great deal of information: about social and economic organisation, trading relations, or merely at a more basic level who was acquainted with whom. The extreme complexity of the process by which Cypriot, Aegean and Near Eastern cultural elements were amalgamated into a compound Cypriot culture during the 12th and 11th centuries has been underlined by Dr Catling and others and is by now widely accepted (Catling 1973; Sandars 1978: 144-8). It seems to me that pottery of Mycenaean type found on Cyprus confirms this impression of complexity to the point where the one-time view of straightforward waves of migration from the Aegean heartland (that is the Greek Mainland) subsides into insignificance. It is only once it is seen in this way that the evidence of the pottery finally falls into line with other types of evidence - of architecture, religion, bronzework, jewellery - which have long cast obscure shadows on the idea of simple refugee movements from the Greek Mainland*.

In the early 13th century we are faced with the continuing controversy of whether there were a) Mainland exports to Cyprus, b) a Mainland export trade catering specifically for an eastern market, or c) Eastern (especially Cypriot) production of a Levanto-Helladic style. The results of analytical work on fabrics, originally initiated by Dr Catling, seem to provide a very powerful argument for some export from the Peloponnese to Cyprus (Catling, Richards, and Blin-Stoyle 1963; Catling and Millett 1965; Catling, Jones and Millett 1978; Courtois, L. 1971; Asaro and Perlman 1973). This is supported by some very close stylistic, even workshop, resemblances between pottery from Cyprus and the growing body of similar vases from the Greek Mainland, particularly from the North-East Peloponnese (cf. for example Smith 1925: pl 10:7 from Enkomi with a krater from Berbati in Nauplia Museum illustrated in Stubblings 1973: pl XXVII:3). Deep bowl, amphoroid and stemmed kraters with very similar styles and details of pictorial decoration to those from Cyprus can no longer be regarded as rare in the North-East Peloponnese, and there is some reason for supposing that a few of them may also have been exported to Crete (Vermeule 1964: pl XXXII:D from Suda Bay).

The picture of probable Peloponnesian export to Cyprus in the early 13th century suggested by much of the analytical work on fabrics is complicated by the distinctive repertoire of shapes and decorations characteristic of the Mycenaean pottery found on the island at this time. The term Levanto-Helladic, first coined by Sjöqvist to describe pottery which he considered to have originated in Helladic emporia in the Levant [Sjöqvist 1940: 30; Myres (1914) had earlier favoured the term Cypro-Mycenaean, Furumark (1941a) Levanto-Mycenaean], is now rather unfashionable. However, it remains the case that several of the so-called Levanto-Helladic specific shapes are either peculiar to Cyprus and

* This article was presented at the Fifth International Colloquium on Aegean Prehistory in Sheffield.

the Levant or overwhelmingly more at home there. Near Eastern or native Cypriot prototypes or inspirations for some of them were pointed out long ago, and for at least some still remain the most convincing answer. The most recent results of clay analysis, which tend more and more to support the idea that much of this pottery was in fact imported from the Greek Mainland, thus lend some credence to the concept of a specific market-oriented Mainland production - a concept which, in the context of the 2nd millennium Aegean, perhaps requires some careful thought and investigation. However, there is still some room for the possibility that at least a little pottery of Aegean type may have been produced in Cyprus in the early 13th century (Courtois, L. 1971: 155; Catling, Jones and Millett 1978: 81) though this may well have been the exception rather than the rule. Whatever the origin of the pottery of Mycenaean type found in Cyprus at this time it is widely accepted that it is unlikely to have been the product of Aegean colonists on the island. At the same time, its importance to Cypriot life and possibly Cypriot economy may be reflected in the view of those who regard the Cypriots in this period as playing an extremely active part in the spread of a Mycenaean type of pottery around the Near East (Yannai-James 1980).

What we do find, however, even on the so-called Levanto-Helladic pottery is the evidence of stylistic influence from LH IIIA2 and IIIB1 - styles which were probably created in the Argolid at a time when the North-East Peloponnese was still leading the Mycenaean world in terms of ceramic fashion (Sherratt 1980; cf. for example Karageorghis 1976: pl 32 for a chalice with composition whorl decoration from Kition). Mainland or Argive LH IIIB1 influences and /or imports can also be seen in the kylikes from the Kition tombs published by Dr Karageorghis, among them the distinctive Zygouries kylix with its single central motif (Karageorghis 1974: pl XXV:119) - a decorative device of which the North-East Peloponnese seems to have been particularly fond at various points in the history of Mycenaean pottery.

At this period Cyprus seems to fall in with other areas of the Mycenaeanised or partly Mycenaeanised world. The influence of the LH IIIB1 style is extremely widespread, apparent even in areas like the Dodecanese where, in the 13th century, the pottery shows some clear differences from contemporary Mainland pottery. Elsewhere too there may be evidence for Argive LH IIIB1 imports, particularly in the case of Zygouries which are often of consistently superb (Argive-looking) fabric, distinct from the fabrics with which they are found.

In the later 13th century the position in Cyprus can also be compared with that of other outliers of the Mycenaean world. Unlike the LH IIIB1 style, the LH IIIB2 style of the Argolid has a more limited distribution, covering mainly the Argolid and adjacent areas such as Attica, Laconia, Achaea and falling off from there as the circle widens (Sherratt 1980: fig 10). From Cyprus there is a single Group B deep bowl (Stubblings 1951: pl IX:1, from Enkomi Swedish Tomb 6), but no sign of the other distinctive innovations of Argive LH IIIB2, most important of all the heavy filled style patterns found not only on bowls but on kraters.

So what happens in Cyprus? It is probable that here, where over the last couple of centuries there had developed a taste for and possibly (cf. Yannai-James 1980) an economic need for pottery of Aegean type, we can see a number of results. In the first place, imports from Crete, which are particularly well documented in the Kition tombs, may for a while at least have increased in number (Popham 1978; that this increase may have lasted only a relatively short time at Kition however is perhaps indicated by Tomb 9 where the lower burial level contained several LM IIIB vases, while the upper level had none at all: Karageorghis 1974: 57, 84). More important, however, we see the beginning of a process in which production of an Aegean type of pottery on the island became well established, either as a new venture or resulting from a vastly increased and expanded output from any existing producers on the island. This

production filled the gap left by a decline in imports from the Greek Mainland, and at the same time produced substitutes for the useful small open decorated shapes formerly produced mainly in local wares (such as the handmade White Slip milk bowls) which were now declining in production, possibly because of changes in Cypriot taste and because of competition from wheelmade wares. The whole process must have been extremely complex, but the potter's wheel, which had steadily increased in use from LC I onwards, and the opportunities for large-scale organisation it would both facilitate and encourage, may have had something to do with it. This is quite another and vast problem in itself; but it seems in any case likely that new or existing Cypriot wheel-using producers of a decorated pottery of Aegean type - with the advantages which the wheel offered for the large-scale organisation of production and distribution - would be ideally placed to feed a growing demand at a time when exports from the Aegean were no longer readily available or reliable.

In answer to the decline in stylistic inspiration and influence from the Greek Mainland at this time, Cypriot producers of a Mycenaean type of pottery threw themselves back on Cyprus' own considerable artistic resources and traditions which, with characteristic skill, blended with stylistic elements already introduced to the island in the pottery of LH IIIA and early LH IIIB. Throughout most of the Bronze Age, including the 13th and 12th centuries, Cypriot potters could make a fair claim to being the best and most versatile in the whole Mediterranean.

Probably the first result of this was the Rude Style - not merely a degenerate copy of the earlier pictorial krater style, but with a strength and inspiration of its own as has often been pointed out (Karageorghis 1965: 231-59). The beginning of this style is put by Dr Karageorghis and others at c. 1250-40 BC (Karageorghis 1965: 257), almost exactly following on the heels of the abandonment of Argive sites such as Berbati and Zygouries and of the destruction outside the walls at Mycenae.

By the end of the 13th century, just before the destructions which hit several Cypriot centres, some well known tomb groups (the Kouklia-Mantissa cemetery, the upper level of Kition Tomb 9, Enkomi Swedish Tomb 18) suggest that the processes outlined above were already far advanced. The preponderance of open bowl shapes in a Mycenaean type of ware is something new in these tomb groups; yet the answer that they represent immigrants from the Aegean bringing with them their pots (or rather pattern-books) seems extremely unsatisfactory. Several of the bowl shapes are peculiar to this part of the world; and for practically all of them Dr Karageorghis was able to point to prototypes or inspirations in either the Levanto-Helladic repertoire or other Cypriot wares such as White Slip (Karageorghis 1965: 156-84; 1974: 86-7). Most of these bowls are simply decorated with bands. Decorated shallow bowls have, in place of the neat bucrania, birds' heads, dot rosettes etc. of the earlier ones, a type of decoration that is both more crudely conceived and executed: one or two roughly drawn fish or birds or other floral or animal motifs (Karageorghis 1976: colour pl II, for a good example of the contrasts; the earlier from Tombs 4-5 at Kition, the later from the upper level of Tomb 9). Cross-hatched lozenges, hatched triangles and other distinctly geometrical motifs, which are not a feature of mainstream (Mainland) Mycenaean pottery at this time (or indeed at any time in the same abundance) often occur on this type of shallow bowl (Karageorghis 1976: pl 19). These "geometrical" motifs have a long ancestry in Cypriot wares (particularly White Slip) and, along with the fish and especially the birds, they go on to play an important part in the pottery of Mycenaean type on the island right through LC III. A few deep bowls from these tomb groups have fairly simple decoration of a type found in many areas of the Mycenaean world in late LH IIIB and early LH IIIC, including the Dodecanese, and which derive ultimately from widespread LH IIIA2 or LH IIIB1 motifs of more or less universal occurrence (Karageorghis

1965: 156-84; 1974: pl LXXII; for similar deep bowls from the earliest reconstructed level of Kition, see Schachermeyr 1976: pl 68-9).

Since we are by now on the verge of LC III, or LH IIIC, it is perhaps worth looking more closely at one of the bowl shapes found in these tomb groups. It is a type of one-handled semiglobular bowl (Karageorghis 1965: fig 38, Type A4) which Dr Karageorghis derived from a Levanto-Helladic shape. Examples from Kouklia-Mantissa with their high-set handles are particularly good illustration of the connection with this earlier prototype (cf. for instance Buchholz and Karageorghis 1973: no 1637). A very similar version (especially in its handle disposition) and probably of much the same date comes from Tarsus in nearby Cilicia (French 1975: fig 15, top). This type of bowl, eventually becoming conical in shape and with a standardised arrangement of linear decoration, becomes one of the more characteristic features of mid LH IIIC when it has a widespread, though not universal, distribution throughout the Aegean where it is particularly popular in the coastal sites of Euboea, Attica and the Cyclades (Naxos). At Lefkandi in Euboea, where there is good stratigraphic evidence, the type does not appear until LH IIIC is well established and does not become popular in its canonical form until an advanced stage of LH IIIC. [The earliest (rare) examples from Lefkandi are semiglobular rather than conical in shape and have not yet acquired their standardised linear decoration. These can be dated to phase 2a, or possibly phase 1b at the very earliest. See Popham and Milburn 1971: 340, fig 4:10 for the earlier semiglobular version]. At Perati too the development of the shape can be traced from a semiglobular version (at the end of phase I) to the conical version in phases II-III: Iakovides 1969 II: fig 86). Strangely enough, on Cyprus it becomes hard to trace the type beyond the earlier part of LC III, and the same may apply in the Dodecanese where a majority of examples are semiglobular rather than conical and have earlier looking linear decoration. What I would like to suggest is that this shape - far from being brought to Cyprus by Mainland refugees fleeing from disasters at the end of LH IIIB - may have had an independent development in the Dodecanese and/or Cyprus and may actually have spread from east to west, probably via the Aegean coasts and islands, during the course of LH IIIC. A strong case, at least for independent evolution, may also be argued for a shallow strap-handled bowl shape found on Cyprus, at Tarsus and possibly Miletus, which on Cyprus Dr Karageorghis derived from Levanto-Helladic or Plain Wheel-made prototypes (Karageorghis 1965: fig 42, Type A9; French 1975: fig 16; the linear-decorated strap-handled rounded and carinated bowls found on the Greek Mainland probably developed from unpainted versions of the same shapes found in LH IIIA-C).

Very shortly after the deposition of these tomb groups certain Cypriot cities were destroyed. The rebuilt LC III cities produced a great deal more pottery of Mycenaean type rather than had ever been before known from settlement contexts on the island (as much as 46% in Level IIIa at Enkomi as compared with a maximum of 9% in Level IIB: Dikaios 1969: 451, 458), an indication, it could be argued, of the constantly increasing share of the everyday market captured by the enterprising and well organised mass-producers of this ware. This is the point where the Mainland refugee question has to be faced. I would argue that from the point of view of the pottery there is no positive evidence for it, and possibly some against it. The least one can say is that those areas most heavily influenced by the distinctive innovations of Argive LH IIIB2 (such as the Argolid) can have had little to do with it. There is little trace of LH IIIB2, however residual, in the Cypriot pottery, which is not the case in the early stages of LH IIIC areas which did receive LH IIIB2 developments (Sherratt 1980). On the other hand, the close similarities with Rhodes noted by both Furumark and Dikaios at Sinda and Enkomi (Furumark 1965; Dikaios 1969: 271, ch II *passim*), and the generalised resemblances between the Rude Style and other pictorial styles which gradually developed in the East Aegean and East Mediterranean around this time (for in-

stance the Aegeo-Carian kraters described by Courtois (Courtois, J.-C. 1973), suggest that if we should be looking anywhere in the Aegean for an area of cultural contact or cross-influence with Cyprus at this time it is to the Mycenaeanized islands of the Dodecanese and their adjacent coasts.

The marked liking for simple banded decoration in the pottery from the late 13th century and the first levels of the reconstructed cities, found not only on bowl shapes but also on stirrup-jars and possibly the occasional piriform jar (Stubblings 1951: 41-2; Maier 1972: pl XIV:1), recalls Furumark's Simple Style of Syria and Palestine which he characterised as "essentially a simpler version of the late Levanto-Mycenaean IIIB ware" (Furumark 1941b: 116). In other respects too the close relationship which existed between Cyprus and the Levantine coast (above all with Ugarit) before the mid-13th century (cf. Yannai-James 1980) can be seen to continue in the latter part of that century. From Ugarit (Level III, usually thought to have been destroyed c. 1200) and its port of Minet-el-Beida come several vases which are so similar to the pottery of Mycenaean type produced in Cyprus in the late 13th century that the possibility of their being Cypriot imports seems very strong. These include not only a number of Rude Style kraters, but also some of the shallow bowl types and stirrup-jars with simple banded decoration (Schaeffer 1949: fig 122-4, 14, 18, 124, 126). The combination, on a krater fragment from Minet-el-Beida, of a vertical whorl motif of ultimate LH IIIB1 origin with cross-hatched lozenge chains which seem clearly attributable to the White Slip tradition is a particularly good illustration of the influences and traditions underlying the pottery of Mycenaean type produced in Cyprus after the mid-13th century (Schaeffer 1949: fig 124:1). The evidence of ashlar masonry and the religious practises found at Kition provide further close links after the reconstruction of the LC III cities - links so strong that an exodus from Ugarit to Cyprus around 1200 BC becomes at least a plausible proposition (Sandars 1978: 152-3).

Little more need be said about the first part of LC III except to note that close links between Cyprus, the Dodecanese and Tarsus have long been observed (as for instance in the bird bowls: cf. Karageorghis 1976: pl 39; Goldman 1956: pl 335:1323-6, 1328-33; Morricone 1972-3: fig 361b). Indeed, so close are the links between the pottery from Tarsus and Cyprus that there seems a strong possibility that the Tarsus pottery of Mycenaean type was manufactured on Cyprus, or at least by potters with close Cypriot ties (Goldman 1956: 206; French 1975: 74). There are also links with the Philistine fringe areas (cf. for instance a stirrup-jar from Beth Shan (Hankey 1967: pl 29c-d) with similar pieces with cross-hatched lozenge decoration from Kouklia, Hala Sultan Tekke and elsewhere in Cyprus). All the same, a strong element of Cypriot tradition and improvisation, as for instance in the original and rather charming disintegrated treatment of spiral patterns at Enkomi (Schachermeyr 1976: fig 71; strictly comparable disintegrated spiral patterns are elsewhere found only at Tarsus: Goldman 1956: pl 330:1256, 1288-9, 1295, 334:1306-7, 1310-12), can be seen as the pottery develops towards the next stage. The gradual development of an elaborate decoration encountered all over the Aegean in mid LH IIIC, can be traced at Enkomi where increasing elaboration can be seen before the end of Level IIIa (Dikaios 1969: pl 307). On Cyprus the continuity from earlier decorative devices seems very strong. Cypriot potters also go on to develop some "hall-marks" of their own: one of their particular specialities is the incorporation of their favourite "geometrical" motifs into these elaborate compositions. They are also fond of strikingly neat multiple outlines and certain grass-like or floral motifs (Buchholz and Karageorghis 1973: no 1646). Some new shapes are incorporated into the repertoire during the course of this development, such as the Kalathos (Dikaios 1969: 845, pl 74:2), the strainer-jug (Dikaios 1969: 845, pl 306:148) and the high cylindrical pyxis (Dikaios 1969: 845, pl 82:87). These, and some new motifs (for example elaborate triangles and concentric semicircles which were to become strong Cypriot favourites) may well have come from the Dodecanese. The influence of these developments on the locally made "Proto-Philistine" pottery of Ashdod XIIIb, and ultimate-

ly on the Philistine ware, seems indubitable [Dothan, M. 1980; cf. for instance a Philistine strainer-jug from Tell Eitun (Gonen 1973: 60), which has both the multiple-outlined "grass-like" (or reversed tongue) pattern and bird and fish types familiar at Enkomi with Buchholz and Karageorghis 1973: no 1646].

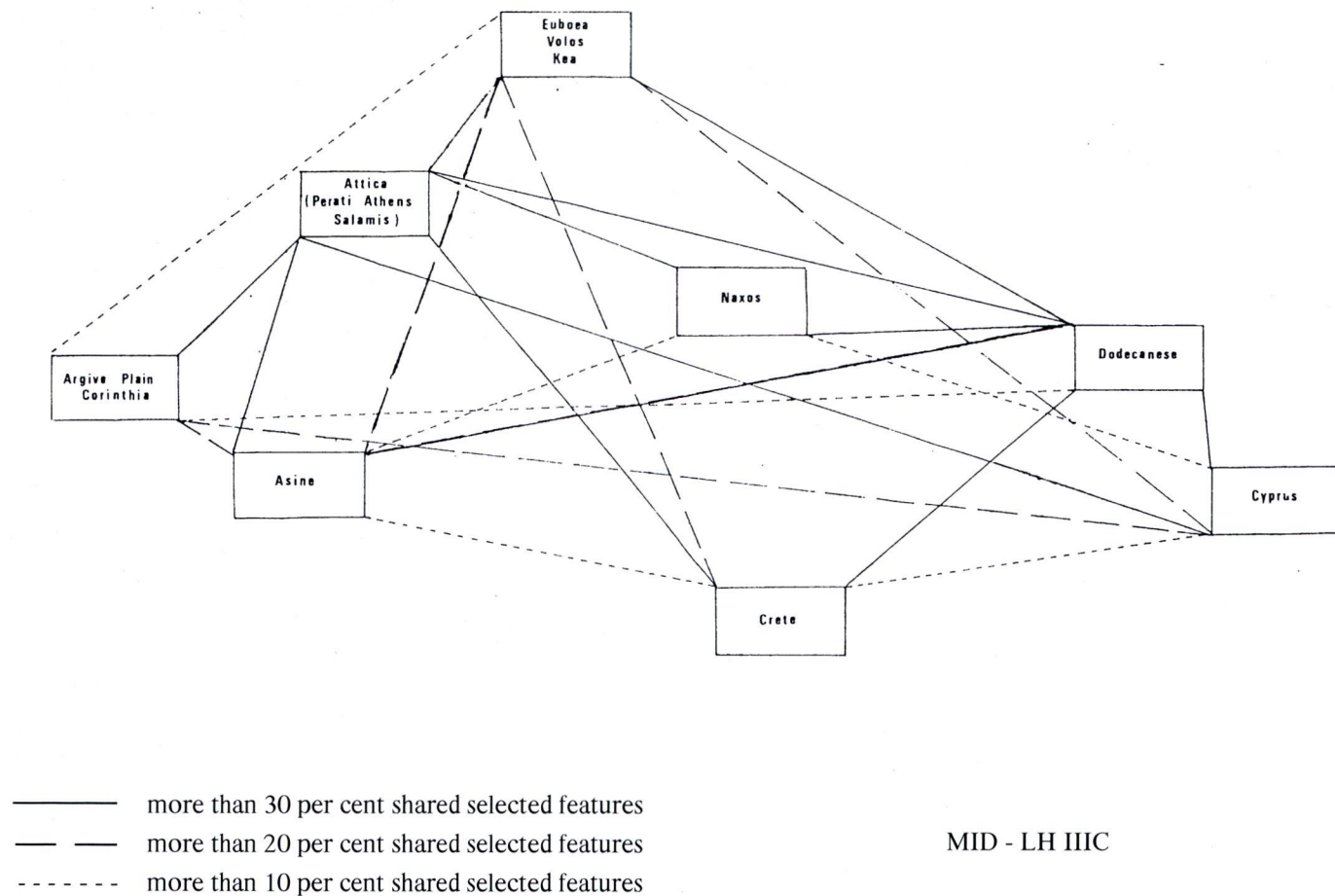
At this point developments in Cyprus are best considered against the background of the Aegean as a whole in mid LH IIIC. This period sees a distinct renaissance in ceramic activity throughout the Aegean area. It sees a renewal of interest in both formal and decorative experimentation. New shapes and motifs are widely adopted, and everywhere the range of shapes in use is extended. Ultimately Crete was probably largely responsible for this movement, starting in LM IIIB to exert heavy stylistic influence on the Dodecanese where these influences were adapted and consolidated in early LH IIIC and, along with contributions originating from the Dodecanese itself, were passed to the islands of the Central Aegean (particularly Naxos) and the eastern coast of the Mainland (especially Attica) towards the end of early LH IIIC and in mid LH IIIC. Many of the innovations in both shape and decoration at this time occur in almost every region. Others, more interestingly, have a widespread but patchier distribution. At the same time, against this background, several regions develop their own stylistic specialities or "hall-marks" which incorporate selected aspects of the common stock or artistic innovations. Hence, Argive Close Style, the Octopus stirrup-jars of the Aegean islands and coasts, the reserved style of Perati, the Cretan Fringed Style to name but a few.

If one plots those features which have a geographically wide but less than universal distribution, one finds little consistency in their distribution pattern, except insofar as they quite clearly centre round the sea-routes of the Aegean (Fig. 1). The general pattern of links produced almost certainly indicates a plethora of criss-cross multidirectional operating all over the Aegean. These multidirectional contacts suggest wide-ranging seaborne connections, in conditions that were probably largely peaceful and certainly prosperous, as the standard of architecture and non-ceramic artefacts of this time suggests. This in turn may suggest the interaction of equally prosperous and mobile autonomous communities rather than of societies subject to any one source of political control or conditioned by political or military pressures from any one area.

In the case of Enkomi, stylistic links with the Dodecanese seem particularly close and can probably be seen in the adoption of such features as the strainer-jug, the kalathos, and certain decorative treatments including the use of reserved elements (Dikaios 1969: pl 309; for some particularly close parallels to the Enkomi pottery from Kos see Morricone 1972-73: fig 355a, 366, 373h, 374). Links with Attica are also close. Links with the Central Argolid, on the other hand, are not especially strong; and there is no Close Style from Cyprus (Furumark's Close Style pottery from Sinda (Furumark 1965) falls within his generally wide use of the term). Links with Crete at Enkomi seem even less direct, and I would argue for reasons too lengthy to be discussed here that apparently Cretan elements seen in the LC III pottery may mainly have been channelled through the Dodecanese. That these stylistic links came about by two-way contact rather than a unilateral movement from west to east is indicated by finds of Cypriot origin other than pottery, for instance from Perati on the Attic coast: a sealstone and an amulet from before the end of Perati phase I, and a cylinder seal and several earrings of various designs from phase II (Iakovides 1969).

The so-called wavy line decoration which at Enkomi and Kition comes to predominate towards the end of this elaborate phase provides continuing evidence of these trans-Aegean links. It too is universal, but seems to arrive in different areas at different times with the appearance of moving east-west rather than vice-versa. For instance, its stylistic context at Perati seems quite certainly earlier than that

Fig. 1 Diagram showing the nature of the distribution of certain ceramic features around the Aegean in mid LH IIIC, based on thirteen features including shapes, individual motifs and stylistic elements. Different ranges of selected features produce some differences in the intensity of the links between some individual areas, but the overall criss-cross nature of the pattern remains the same.

of the Central Argolid. The origin of its popularity remains obscure, and it may have developed gradually in several areas, ultimately perhaps from the sorts of LH IIIA- or early LH IIIB-derived narrow horizontal patterns common in very many areas at the end of LH IIIB or the beginning of LH IIIC (French 1975: 70). However, in both Cyprus and the Dodecanese (including Miletus) it seems possible that its gradual development can be traced earlier and more consistently in the sequence of the LH IIIC than in other areas (Dikaios 1969: pl 310; especially the examples from Enkomi Level IIIa). If so, could its popularity too have been transmitted from Cyprus and/or the Dodecanese to the west, rather than introduced as a novelty to LC III Cyprus by a final wave of "refugees" from the Argolid (Karageorghis 1976: 90)?

The next stage, and Proto-White-Painted, is really outside the chronological span of this paper. While it is during this period that the best archaeological evidence (in the form of chamber tombs) for the arrival of Aegean settlers first appears, it seems less likely that the rather depressed products of the material culture found in the homeland of these immigrants at this time would have had very much effect in Cyprus, at least on the pottery. Proto-White-Painted as a cohesive style seems to be a truly Cypriot creation, Aegean-derived to the extent that it incorporated and modified several of the residual traits of the elaborate and wavy line repertoire, both from the point of view of shapes and decorations absorbed by Cypriot potters. A few new features, such as the bottle shape, may have come from the Levant (Dothan, T. 1967: 142 for the bottle shape in Philistine ware; though Dothan also suggests that the shape may have been borrowed by Philistine potters from Cypriot Proto-White-Painted). Other refinements, particularly formal ones like deliberately ridged kylix stems and truly conical feet, were perhaps the result of an innate Cypriot ingenuity and love of form left largely to its own resources at a time when inter-Aegean trade had probably largely subsided and Aegean pottery was in a stage of stagnation and comparative isolation in final LH IIIC and/or Submycenaean. (Indeed, it was perhaps precisely these circumstances of Aegean depression that drove Greek-speaking migrants, because of economic or political difficulties at home, overseas to seek new pastures in Cyprus). As often before, Cypriot potters were asserting their claim to be the best and most inventive in the business. The results of their inventiveness, as Mr Desborough so convincingly showed, may ultimately have had a considerable effect on the Subminoan pottery of Crete and on the pottery of Attica, Euboea and the Cyclades where it helped to turn what was an extremely depressed "sub" type of Mycenaean pottery into Protogeometric (Desborough 1972: 54-5; 1973: 82-3). A renaissance, helped by a strong impetus from the east, came into being again.

Thus, between 1300 and the mid-11th century a series of changing patterns of contact between Cyprus and the Aegean can be seen in the pottery of Aegean type or derivation found on the island. A period of imports and influence from the Greek Mainland, albeit possibly catering for a taste that was modified by local and Near Eastern traditions and preferences, came to an end in the mid-13th century. It was followed by the growth of a local production of a Mycenaean type of pottery based largely on a combination of the earlier Levanto-Helladic repertoire with some native Cypriot ceramic traditions and ideas. After the decline of the Greek Mainland (particularly the North-East Peloponnese) as a major source of ceramic influence and imports, the focus of dynamic development shifted, if anything, to the East Aegean; and from c. 1200 onwards Cypriot producers of a Mycenaean type of pottery were probably quite closely associated with the establishment of an LH IIIC style in this area. By the mid-12th century a trans-Aegean pattern of contacts that were essentially multidirectional had established itself; and Cyprus certainly participated in this. When regular contacts again began to fail around 1100, and much of the Mycenaean world entered a period of fragmentation and recession, the inventive and ex-

perimental skill of Cypriot potters once more showed what it could do, eventually affecting the islands of the Aegean and the Greek Mainland at the start of a new period of prosperity.

E. Sherratt

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μεταξύ του 1300 και των μέσων του 11ου αιώνα π.Χ. μια σειρά από αλλαγές στις επαφές Κύπρου-Αιγαίου γίνεται αντιληπτή στην αγγειοπλαστική αιγαιακού τύπου ή ενός τύπου που προέρχεται από αυτή και ανευρίσκεται στην Κύπρο. Μια περίοδος εισαγωγών και επιδράσεων από την κυρίως Ελλάδα, η οποία δυνατό να ανταποκρινόταν σε γούστο που υπέστη αλλαγές από ντόπιες και ανατολικές επιδράσεις και προτιμήσεις, τελείωσε γύρω στα μέσα του 13ου π.Χ. αιώνα. Αυτή την περίοδο την ακολούθησε η ανάπτυξη ντόπιας παραγωγής ενός τύπου Μυκηναϊκής αγγειοπλαστικής που βασίστηκε σημαντικά σ' ένα συνδυασμό του προηγούμενου Ανατολικό-Ελλαδικού (Levanto-Helladic) ρεπερτορίου και σε κάποιες ιθαγενείς κυπριακές κεραμικές παραδόσεις και ιδέες. Ύστερα από την παρακμή της κυρίως Ελλάδας (ιδιαίτερα της βορειο-ανατολικής Πελοποννήσου), που ήταν η κύρια πηγή κεραμικής επίδρασης και εισαγωγών, το επίκεντρο δυναμικής ανάπτυξης μεταφέρθηκε στο Ανατολικό Αιγαίο. Από το 1200 περίπου π.Χ., Κύπριοι παραγωγοί ενός τύπου Μυκηναϊκής αγγειοπλαστικής ήσαν ίσως αρκετά στενά συνδεδεμένοι με την καθιέρωση ενός Ύστερο-Μυκηναϊκού ΠΠΓ στιλ σ' αυτή την περιοχή. Όταν φτάνουμε στα μέσα του 12ου αιώνα καθιερώνεται ένα αιγαιακό πρότυπο επαφών που ήταν στην ουσία πολλαπλών κατευθύνσεων, και ασφαλώς η Κύπρος συμμετείχε σ' αυτό. Όταν οι τακτικές επαφές άρχισαν και πάλι να εξαφανίζονται γύρω στο 1100 π.Χ. και πολύ μεγάλο μέρος του Μυκηναϊκού κόσμου μπήκε σε περίοδο διάσπασης και ύφεσης, το επινοητικό και πειραματιζόμενο μυαλό των Κυπρίων αγγειοπλαστών για ακόμη μια φορά έδειξε τι μπορούσε να πετύχει, επηρεάζοντας σταδιακά τα νησιά του Αιγαίου και την κυρίως Ελλάδα και σηματοδοτώντας την αρχή μιας νέας περιόδου ευδαιμονίας.

- Asaro, F. and 1973. "Provenience Studies of Mycenaean Pottery employing Neutron Activation Analysis." In *The Mycenaean in the Eastern Mediterranean* (Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia 1972): 213-24.
- Buchholz, H. - G. and 1973. *Prehistoric Greece and Cyprus*. London.
- Catling, H.W. 1973. "The Achaean Settlement of Cyprus." In *The Mycenaean in the Eastern Mediterranean* (Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia 1972): 34-9.
- Catling, H.W., 1978. "Composition and Provenance Problems in Late Bronze Age Pottery". *RDAC* 1978: 70-90.
- Jones, R.E. and Millett, A.
- Catling, H.W. and 1965. "A Study in the Composition Patterns of Mycenaean Pictorial Pottery from Cyprus." *BSA* 60: 212-24.
- Millett, A.
- Catling, H.W., 1963. "Correlations between Composition and Provenance of Mycenaean and Minoan Pottery." *BSA* 58: 94-115.
- Richards, E.E and Blin-Stoyle, A.E.
- Courtois, J.-C 1973. "Sur divers Groupes de Vases Myceniens en Mediterranee Orientale (1250-1150 Av. J.-C.)" In *The Mycenaean in the Eastern Mediterranean* (Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia 1972): 137-65.
- Courtois, L. 1971. *Description physico-chimique de la ceramique ancienne: la ceramique de Chypre au Bronze Recent*. University of Clermont, Ph. D.
- Desborough, V.R.d'A. 1972. *The Creek Dark Ages*. London.
- Desborough, V.R.d'A. 1973. "Mycenaean in Cyprus in the 11th Century B.C." In *The Mycenaean in the Eastern Mediterranean* (Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia 1972): 79-87.
- Dikaiois, P. 1969. *Enkomi. Excavations 1948-1958*. 3 vols. Mainz am Rhein.
- Dothan, M. 1980. "The Beginning of the Sea-People and of the Philistines." In Crossland, R.A. (ed.), *The Sea Peoples* (Proceedings of the Third International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 1973).

- Dothan, T. 1967. *The Philistines and their Material Culture*. Jerusalem.
- French, E.B. 1975. "A Reassessment of the Mycenaean Pottery at Tarsus." *AS* 25: 53-57.
- Furumark, A. 1941a. *The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification*. Stockholm.
- Furumark, A. 1941b. *The Chronology of Mycenaean Pottery*. Stockholm.
- Furumark, A. 1965. "The excavations at Sinda. Some Historical Results." *Op Ath* 6: 99-116.
- Goldman, H. 1956. *Excavations at Gözli Kule, Tarsus, II*. Princeton.
- Gonen, R. 1973. *Ancient Pottery* (Cassell's Introducing Archaeology Series, 2). Jerusalem.
- Hankey, V. 1967. "Mycenaean Pottery in the Middle East: Notes on Finds since 1951." *BSA* 62: 107-47.
- Iakovides, S. 1969. *Perate. To nekrotapheion*. 3 vols. Athens.
- Karageorghis, V. 1965. *Nouveaux Documents pour l'Etude du Bronze Recent a Chypre*. Paris.
- Karageorghis, V. 1974. *Excavations at Kition I. The Tombs*. Department of Antiquities, Cyprus.
- Karageorghis, V. 1976. *Kition. Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus*. London.
- Maier, F.G. 1972. "Recent Discoveries at Kouklia (Old Paphos)." In *Praktika tou protou diethnous Kyprologikou Synedriou*, Nicosia 1969 I: 93-102.
- Maier, F.G. 1973a. "Evidence for Mycenaean Settlement at Old Paphos." In *The Mycenaean in the Eastern Mediterranean* (Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia 1972): 68-78.
- Maier, F.G. 1973b. In "Discussion following Dr Catling's paper." In *The Mycenaean in the Eastern Mediterranean* (Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia 1972): 312-20.
- Morricone, L. 1972-73. "Coo - Scavi e Scoperte nel 'Serraglio' e in localita minori (1935-1943)." *Annuario N.S.* 34-35: 139-396.
- Myres, J.L. 1914. *Handbook of the Cesnola Collection of antiquities from Cyprus*. New York.

- Popham, M.R. 1978. "Connections between Crete and Cyprus between 1300-1100 B.C." In *The Relations between Cyprus and Crete, c. 2,000-500 B.C.* (Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia 1978): 178-91.
- Popham, M.R. and 1971. "Late Helladic IIIC Pottery of Xeropolis (Lefkandi), a Summary." Milburn, E. *BSA* 66: 333-52.
- Sanders, N.K. 1978. *The Sea Peoples, Warriors of the Ancient Mediterranean*. London.
- Schachermeyr, F. 1976. *Die ägäische Frühzeit. Forschungsbericht über die Ausgrabungen im letzten Jahrzehnt und über ihre Ergebnisse für unser Geschichtsbild 2. Band Die Mykenische Zeit und die Gesittung von Thera*. Wien.
- Schaeffer, C.F.A. 1949. *Mission de Ras Shamra. Tome V. Ugaritica II. Nouvelles études relatives aux découvertes de Ras Shamra* (Institut Français d'Archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique, LVII). Paris.
- Sherratt, E.S. 1980. "Regional Variation in the Pottery of Late Helladic IIIB." *BSA* 75: 175-202.
- Sjöqvist, E. 1940. *Problems of the Late Cypriote Bronze Age*. Stockholm.
- Smith, A.H. 1925. *Corpus Vasorum Antiquorum. Great Britain. British Museum (Department of Greek and Roman Antiquities) Fascicule 1*. London.
- Stubbings, F.H. 1951. *Mycenaean Pottery from the Levant*. Cambridge.
- Stubbings, F.H. 1973. "Mycenaean Pottery in Cyprus: some Doubts and queries about Clay Analysis." In *The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean* (Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia 1972): 207-12.
- Vermeule, E.T. 1964. *Greece in the Bronze Age*. Chicago and London.
- Yannai-James, A. 1980. "Did Mycenaeans and their Ships visit Near Eastern Ports?" (paper presented at the Fifth International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 1980).

ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΠΤΗΝΟΜΟΡΦΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ
(ΠΙΝΑΚΕΣ VII-IX)

Τα πλαστικά αγγεία της Κύπρου αποτελούν μια πολύ ενδιαφέρουσα ομάδα της οποίας η μελέτη αναλήφθηκε για πρώτη φορά από την Αγγελική Πιερίδου εδώ και αρκετά χρόνια. Σε μια πρώτη δημοσίευσή της, το 1968, ασχολήθηκε με τα ανθρωπόμορφα αγγεία¹, ενώ λίγο αργότερα, το 1970, ασχολήθηκε κυρίως με τα πτηνόμορφα² και λιγότερο με τα ζωόμορφα της Κυπρογεωμετρικής περιόδου.

Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε μόνο με τα πτηνόμορφα αγγεία της ύστατης εποχής του χαλκού καθώς και της Γεωμετρικής εποχής της Κύπρου και τις σχέσεις που παρουσιάζουν με τον αιγαιακό κόσμο, σχέσεις που εκ πρώτης όψεως εμφανίζονται πολύ ενδιαφέρουσες.

Τα πτηνόμορφα αγγεία παρουσιάζονται αρκετά διαδεδομένα στις χώρες της Εγγύς Ανατολής και την Αίγυπτο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού κι ακόμη παλαιότερα, ενώ παρόμοια εικόνα έχουμε και από το Αιγαίο, κυρίως από τις Κυκλάδες και την Κρήτη³.

Και στην Κύπρο όμως υπάρχει μακρά παράδοση κατασκευής πτηνόμορφων αγγείων όπου έχουμε παραδείγματα που χρονολογούνται τουλάχιστο στην Πρωτοκυπριακή (=ΠΚ) περίοδο⁴. Η ίδια παράδοση συνεχίζεται και στη Μεσοκυπριακή (=ΜΚ), αλλά πλουσιότερη⁵, καθώς και στην Υστεροκυπριακή (=ΥΚ) περίοδο. Φαίνεται πάντως πως στην τελευταία αυτή περίοδο παρουσιάζεται κάποιο κενό στην παραγωγή τους στην Κύπρο, οπότε κατά τη διάρκεια της ΥΚ ΙΙΑ περιόδου εισάγεται στο νησί νέα παράδοση στην κατασκευή τέτοιων αγγείων.

Για την ύπαρξη αυτού του κενού και την εισαγωγή νέου τύπου πτηνόμορφου αγγείου διαφώνησαν στο παρελθόν οι Akerstrom⁶ και Gjerstad⁷. Ο τελευταίος πίστευε ότι κατασκευάζονταν μέχρι και την ΥΚ ΙΙΒ περίοδο (1300-1230 π.Χ.). Αν φυσικά συνέβαινε κάτι τέτοιο δε θα πρέπει να υπήρξε επανεισαγωγή του τύπου αλλά η παραγωγή του συνεχίστηκε αδιάλειπτα από την ΠΚ μέχρι και την ΥΚ ΙΙΒ περίοδο, οπότε και παρουσιάζεται πληθώρα παραδειγμάτων. Ο Catling διαφωνεί με την πιο πάνω άποψη και θεωρεί ότι δεν υπάρχουν πτηνόμορφα αγγεία στην Κύπρο κατά την ΥΚ ΙΙ περίοδο⁸. Αν δεχθούμε την άποψη αυτή, το πιο πιθανό είναι η απουσία τους να συμπίπτει με την ΥΚ ΙΙΒ περίοδο, δηλαδή μεταξύ 1400-1220 π.Χ., οπότε έκαμαν την εμφάνισή τους και τα πρώτα Μυκηναϊκά παραδείγματα στον αιγαιακό χώρο⁹. Επομένως η όποια διακοπή στην παραγωγή τους, αν και φαί-

1. RDAC 1968, σελ. 21 κ.ε.

2. RDAC 1970, σελ. 92 κ.ε. Βλ. επίσης «Ο Πρωτογεωμετρικός Ρυθμός της Κύπρου», σελ. 68, 69. Με το θέμα αυτό ασχολήθηκαν και άλλοι όπως οι: J. Bouzek, Eirene (1970), 110-7; P. Åström, SCE IV: 1D, 750-1 κ.ά.

3. A. Demetriou, SIMA LXXXIII, The Cypro-Aegean Relations in the Early Iron Age (1989), σελ. 47, 106, υποσ. 2-6.

4. Swedish Cyprus Expedition (=SCE) IV: 1A, fig. XCVIII: 7,9

5. Gjerstad, Studies on Prehistoric Cyprus, 176.

6. Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Rom (IX), Uppsala 1943, σελ. 64, 65.

7. SCE IV: 2, σελ. 294.

8. RDAC 1974, 106.

9. A. Demetriou, ενθ. αν., σελ. 107, υποσ. 21.

νεται μικρής διάρκειας, είναι σημαντικότερη από ιστορική σκοπιά καθώς τα πτηνόμορφα αγγεία της ΥΚ ΙΙΑ περιόδου δεν εμπνέονται πια από ΜΚ πρότυπα¹⁰.

Το πρωιμότερο πτηνόμορφο αγγείο της Κύπρου που ανήκει στη νέα αυτή παράδοση μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 12ου αιώνα π.Χ. αλλά δυστυχώς δεν είναι προϊόν επιστημονικής ανασκαφής¹¹ (πιν. VIIα). Ακολουθεί μια μαζική παραγωγή στην ΥΚ ΙΙΒ περίοδο που μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 1100 π.Χ. και αργότερα. Όμως δε λείπουν και παραδείγματα που μπορούν να χρονολογηθούν στο β' μισό του 12ου αιώνα.

Για εντοπισμό των πιθανών σχέσεων των κυπριακών αγγείων της κατηγορίας αυτής με τα αιγαιακά θα ακολουθήσουμε την τυποποίηση που πρότεινε ο Desborough¹², ο οποίος διακρίνει τον τύπο Ι με κεφάλι πτηνού στο μπροστινό και προχολή στο πίσω μέρος και τον τύπο ΙΙ με προχολή στο μπροστινό μόνο μέρος αντί για το κεφάλι του προηγούμενου τύπου. Τους δυο τύπους υποδιαιρεί σε Ια και Ια με ποδαράκια, Ιβ και Ιβ με κωνοειδή βάση και Ιγ, Ιγ όταν δεν φέρουν βάση στήριξης. Και οι δυο τύποι είναι γνωστοί στην ΥΚ ΙΙΒ περίοδο και συνεχίζουν να κατασκευάζονται καθ' όλη τη διάρκεια της Κυπρογεωμετρικής (=ΚΓ) περιόδου. Την ΚΓ περίοδο ο τύπος ΙΙ φέρει συνήθως τριφυλόσχημη κωνοειδή προχολή, ενώ στην Κυπροαρχαϊκή (=ΚΑ) περίοδο δημιουργείται τύπος νατουραλιστικού πτηνόσχημου αγγείου.

Στην Κύπρο, ο τύπος Ι με κεφάλι πτηνού είναι ελαφρά πρωιμότερος, αλλά και οι δύο τύποι κυκλοφορούν ευρέως, ιδιαίτερα οι Ια και Ια, αυτοί δηλαδή που στηρίζονται σε ποδαράκια. Το πρωιμότερο πτηνόμορφο της Κύπρου στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε ανήκει στον τύπο Ιβ (πιν. VIIα). Το αγγείο αυτό δείχνει ομοιότητες με παρόμοιο αγγείο από την Ιαλυσό της Ρόδου, για το οποίο όμως ο Desborough έχει την εντύπωση ότι κατασκευάστηκε δυτικότερα, πιθανό στην Αργολίδα¹³. Σε τέτοια περίπτωση όμως θα υπήρχε εργαστήριο που θα κατασκεύαζε πτηνόμορφα αγγεία στα μέσα του 12ου αιώνα και σταμάτησε την παραγωγή του εξαιτίας κάποιας καταστροφής, οπότε οι τεχνίτες του ίσως και να κατέφυγαν στην Κύπρο¹⁴. Για την καταγωγή το τύπου αυτού από την κυρίως Ελλάδα δε νομίζω να υπάρχει χώρος για αμφιβολία. Αντίθετα για τον τύπο ΙΙ υπήρχε ανέκαθεν μια σύγχυση για το αν εισήχθη στην Κύπρο από την Κρήτη γύρω στο 1100 π.Χ. ή αν συνέβη ακριβώς το αντίθετο¹⁵. Φαίνεται όμως πως κι εδώ η πραγματικότητα είναι ότι το ρεύμα κατευθύνεται από την Κρήτη προς την Κύπρο και αυτό πιστοποιείται καθαρά από πτηνόμορφο ασκό από το Άδελι του Ρεθύμνου (πιν. VIIβ) της ΥΜ ΙΙΑ-Β περιόδου¹⁶. Φυσικά θα υπήρξαν και αμφίδρομες κινήσεις και σε μια τέτοια θα πρέπει η Κρήτη να δανείστηκε από την Κύπρο την κωνική βάση του τύπου Ιβ (πιν. VIIα) και τις πλαστικές φτερούγες που παρατηρούνται σε ασκό από τις Μέλαμπες¹⁷.

Η ομοιότητα του σχήματος των πτηνόμορφων ασκών των δυο περιοχών εύκολα διακρίνεται, όταν συγκρίνουμε έναν κυπριακό από το Ιδάλιο (πιν. VIIγ) και έναν κρητικό από το Καρφί (πιν.

10. Ag. Pieridou, RDAC 1970, σελ. 92.

11. CVA Cyprus Museum 1, pl. 34: 1. Φέρει στοιχεία 1935/XII-24/2.

12. Κρητικά Χρονικά 24(1972), 245 κ.ε.

13. Αυτόθι, σελ. 267.

14. A. Demetriou, ενθ. αν. σελ. 107, υποσημ. 29.

15. Βλ. υποσ. 12, σελ. 269 κ.ε.

16. Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας (=ΠΑΕ), σελ. 255, πιν. 190β.

17. Υποσημ. 12, catal. no. 39.

VIIIδ). Τέτοιες συγκρίσεις εύκολα μπορούν να προβληθούν για πολλά άλλα τέτοια αγγεία, αδιάψευστη μαρτυρία της στενής τους σχέσης.

Το πρώτο χρονολογημένο πτηνόμορφο του τύπου Ια από την Κρήτη ανήκει στην πρώιμη γεωμετρική περίοδο και προέρχεται από το λεγόμενο τάφο του Hogarth¹⁸. Έχει μακρύ λαιμό που τελειώνει σε κεφάλι πτηνού, ενώ στο άλλο άκρο του πτηνόσχημου σώματος έχουμε χωνοειδή προχοή (πιν. VIIα). Στην πλάτη και μεταξύ των δυο υπάρχει τοξοειδής λαβή. Στηρίζεται σε ψηλά σχετικώς ποδαράκια. Καθώς ο τύπος με κεφάλι πτηνού φαίνεται νεοφερμένος στην Κρήτη, νομίζω πως δικαίως πρέπει να αναζητήσουμε στην Κύπρο την πηγή της έμπνευσής του¹⁹. Φυσικά οι τεχνίτες της Κρήτης βάζουν και τη δική τους σφραγίδα στην κατασκευή αυτών των αγγείων, στα οποία προσθέτουν στο χώρο της ουράς τους ολόκληρο αγγείο σε μικρογραφία, μια πρακτική που ίσως αντικατοπτρίζει επίδραση από τους σύνθετους κυπριακούς κέρνους, όπως υποστηρίζει ο Brock²⁰.

Ένα άλλο πτηνόμορφο από τον τάφο Ρ της Φορτέσας (πιν. VIIIβ) που χρονολογείται γύρω στο 800 π.Χ. και του οποίου το κεφάλι δε διασώζεται, δείχνει κυπριακή επίδραση στην απόδοση της λαβής. Εύκολα μπορούμε να το συγκρίνουμε με παρόμοια αγγεία από την Κύπρο (πιν. VIIIγ).

Από το νησί της Νάξου, τοποθεσία Καμίνι, τάφος 1 έχουμε άλλο ένα παράδειγμα²¹ του τύπου Ια. Φέρει τρία μικρά ποδαράκια, νατουραλιστικό ράμφος, ουρά ψαριού και τοξοειδή λαβή στην πλάτη του πτηνού²². Κοντά στην ουρά υπάρχει και η χωνοειδής προχοή, μια πρακτική που συναντάται συχνά σε κυπριακά αγγεία (πιν. VIIIδ) που χρονολογούνται γύρω στο 1100 ή λίγο αργότερα. Καθώς το ναξιακό πτηνόσχημο ανήκει στην τελευταία φάση της ΥΕ IIIΓ περιόδου, με άλλα λόγια στις αρχές του 11ου αιώνα, μάλλον θα οφείλει την ύπαρξή του σε κυπριακά πρότυπα²³.

Στο Λευκαντί της Εύβοιας ο τύπος Ι είναι αρκετά γνωστός κατά τη μεταβατική ΥΕ IIIΓ προς την Πρωτογεωμετρική περίοδο²⁴. Τα υπάρχοντα παραδείγματα δείχνουν σχέσεις με την Κύπρο αλλά και με την Αχαΐα για την οποία δεν αναφερθήκαμε μέχρι τώρα. Πολύ κοντά σε κυπριακά πρότυπα βρίσκεται ένα παράδειγμα του τύπου Ιβ (πιν. IXα). Στηρίζεται σε κωνικό πόδι, όπως το πρωιμότερο κυπριακό του ίδιου τύπου, ενώ η χωνοειδής προχοή και των δύο βρίσκεται στη μέση της πλάτης με τη λαβή να ξεκινά λίγο πιο πίσω από αυτή και να καταλήγει στο χείλος.

Από την περιοχή του Ανατολικού Αιγαίου, και πιο συγκεκριμένα από την περιοχή της Αλικαρνασσού, υπάρχει ένα περίεργο πτηνόσχημο (δε σώζεται ολόκληρο) το οποίο φέρει στο πάνω μέρος του δυο κύπελλα και δυο μικρά λαγήνια. Χρονολογείται στην Υπομυκηναϊκή περίοδο και θυμίζει έντονα σύγχρονους κυπριακούς κέρνους από τους οποίους ίσως να επηρεάζεται²⁵.

Επίδραση από την Κύπρο κατά τους τελευταίους χρόνους της Πρωτογεωμετρικής περιόδου παρουσιάζεται στη Ρόδο και λίγο αργότερα ίσως στην Κω.

18. British School at Athens 6(1899-1900), σελ. 84 εικ. 26.

19. Υποσ. 12, σελ. 261, n. 17.

20. Fortetsa, σελ. 154.

21. Για την πιθανή ύπαρξη δεύτερου παρόμοιου αγγείου βλ. Desborough, υποσ. 12, σελ. 254 n. 11.

22. ΠΑΕ 1960, 338 κ.ε., πιν. 275α.

23. Υποσ. 12, σελ. 272.

24. A. Demetriou, σελ. 49 n. 50.

25. Υποσ. 12, catal. no. 61.

Η Αττική παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς φαίνεται να επηρεάζεται, όπως και το Λευκαντί, και από την Αχαΐα και από την Κύπρο κατά τους τελευταίους υπομυκηναϊκούς και τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Το φουσκωμένο σώμα, το μικρό κεφάλι σε σύγκριση με αυτό και μια γωνιώδης διαμόρφωση του λαιμού είναι τα χαρακτηριστικά που συνδέουν την Αττική με την Αχαΐα. Καθώς τα αχαϊκά αγγεία ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή θα συμπίπτει με τους τελευταίους χρόνους της Υπομυκηναϊκής και τους πρώιμους τουλάχιστον της Πρωτογεωμετρικής περιόδου²⁶.

Ένα μεμονωμένο αττικό πτηνόσχημο από το Μαραθώνα των μέσων του 9ου π.Χ. αιώνα που στηρίζεται σε κωνική βάση, μάλλον θα προέρχεται ως ιδέα από την Κύπρο, αφού η κατασκευή του τύπου στην Αττική δεν παρουσιάζει συνέχεια από τον 11ο αιώνα. Τα ίδια θα πρέπει να ισχύουν και για τις πτηνόσχημες πρόχους με τριφυλόσχημο στόμιο που χρονολογούνται γύρω στα 750 π.Χ. (πιν. ΙΧβ) και θα πρέπει να επηρεάζονται από σύγχρονες κυπριακές (πιν. ΙΧγ). Το ίδιο σχήμα θα πρέπει να δανείστηκε και η Ρόδος το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα, όπως υποστηρίζει η ύπαρξη τέτοιου αγγείου από το χωριό Μάσσαρι-Μαλόνα²⁷ (πιν. ΙΧδ). Το είδος αυτό της τριφυλόσχημης πρόχου έκανε την εμφάνισή του στην Κύπρο την ΚΓ ΙΙΙ και συνεχίστηκε η κατασκευή του και την ΚΑ περίοδο.

Η τελευταία περιοχή της Ελλάδας την οποία θα εξετάσουμε είναι η Αχαΐα στη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Η περιοχή θεωρείτο μέχρι πριν από λίγα χρόνια απομονωμένη, όμως και μόνο το γεγονός ότι κάναμε απλή αναφορά στο όνομά της, όταν σχολιάζαμε την Εύβοια (Λευκαντί) και την Αττική, δείχνει πως η απομόνωση δεν ήταν τόσο αυστηρή όσο νομιζόταν παλαιότερα. Πάντως, εφόσον οι σχέσεις της με την Αττική που υποστηρίξαμε είναι ορθές, τα όμοια αχαϊκά πτηνόσχημα, αν είναι παλαιότερα, δεν πρέπει να είναι κατά πολύ παλαιότερα από το 1075, αφού τα αττικά χρονολογούνται ουσιαστικά στο β' τέταρτο του 11ου π.Χ. αιώνα. Πού όμως οφείλεται η ύπαρξη των αχαϊκών πτηνόσχημων; Αυτό είναι ένα ερώτημα που πάντα απασχολούσε τους ερευνητές και θα συνεχίσει ίσως ακόμη, επειδή δεν υπάρχει συγκεκριμένη απάντηση που να ικανοποιεί όλους.

Σε μελέτη του που δημοσιεύτηκε το 1972 και στην οποία ανατρέξαμε πλειστάκις²⁸, ο Desborough έδωσε τέσσερις πιθανές απαντήσεις στο ερώτημα, θεωρώντας ότι:

α) Η παράδοση της κατασκευής τους δεν έχει σχέση με καμιά άλλη περιοχή, αλλά η παραγωγή τους οφείλεται σε ντόπιους δημιουργούς.

β) Η δημιουργία τους είναι μεν σύλληψη ντόπιων αλλά άσκησε επίδραση, όπως και η Κύπρος, στην Αττική και το Λευκαντί.

γ) Ήταν ανεξάρτητη δημιουργία και χρησίμευσαν ως πρότυπα για τα κυπριακά πτηνόσχημα του τύπου Ι.

δ) Οφείλονται σε έμπνευση που προέρχεται από την Κύπρο είτε άμεσα είτε έμμεσα, ίσως μέσω της Αττικής ή κάποιας άλλης άγνωστης μέχρι σήμερα σ' εμάς περιοχής.

Από τις τέσσερις πιο πάνω εισηγήσεις η πιο πιθανή φαίνεται να είναι η τέταρτη και ο Desborough θεωρεί τη Νάξο και την Αττική ως τις διάμεσες περιοχές για τη μετάδοση των πτηνόσχη-

26. Α. Demetriou, ενθ. αν.

27. Αυτόθι.

28. Υποσ. 12.

μων αγγείων στην Αχαΐα²⁹. Η πρώτη περιοχή παρουσιάζει ένα μόνο παράδειγμα, το οποίο θεωρήσαμε κάπως μεταγενέστερο από τα πρώτα κυπριακά που χρονολογήσαμε στο δωδέκατο π.Χ. αιώνα. Η δεύτερη περιοχή, όπως και το Λευκαντί της Εύβοιας, παρουσιάζουν επαφές με την Αχαΐα. Στην Αττική τα πρωιμότερα αγγεία που δείχνουν τέτοιες επαφές ανήκουν στην τελευταία φάση της Υπομυκηναϊκής περιόδου, με άλλα λόγια δεν μπορεί να είναι παλαιότερα από το 1075 π.Χ. Αν η υπόθεση που κάνουμε είναι ορθή, τότε τα κυπριακά πτηνόσχημα αγγεία είναι τουλάχιστο μισό αιώνα παλαιότερα και επομένως αποκλείουν οποιαδήποτε πιθανότητα αχαϊκής επίδρασης στην Κύπρο. Το αντίθετο μάλλον πρέπει να συμβαίνει, όπως υποστηρίζει ο Desborough, ισχυριζόμενος πως υπάρχει έμμεση κυπριακή επίδραση στην Αχαΐα. Επομένως και οι ομοιότητες των πτηνόσχημων του Λευκαντί και της Αττικής με την Αχαΐα οφείλονται σε επίδραση των δυο πρώτων περιοχών στην τρίτη. Σε τέτοια όμως περίπτωση, τα αχαϊκά πτηνόσχημα πρέπει να χρονολογηθούν πιο ύστερα από αυτά της Αττικής και του Λευκαντί, άρα πρέπει να χρονολογηθούν στο β' τέταρτο του 11ου αιώνα π.Χ. και πιο ύστερα³⁰.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε πως πτηνόσχημα αγγεία κατασκευάζονται από την τέταρτη και τρίτη χιλιετία και στην Ανατολή και στο Αιγαίο. Πριν από το τέλος της τρίτης χιλιετίας τα βρίσκουμε και στην Κύπρο, όπου γίνονται πολύ δημοφιλή. Στη Μεσοελλαδική Εποχή ο τύπος φαίνεται να εξαφανίζεται και να επανεισάγεται κατά τη Μυκηναϊκή. Στην Κύπρο, αντίθετα, η παραγωγή τους φαίνεται να διακόπτεται στα μέσα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, δηλαδή μεταξύ 1400-1200 π.Χ. και να επανεισάγεται από το Αιγαίο ο τύπος με κεφάλι πτηνού το 12ο αιώνα. Κατά την Κυπρογεωμετρική περίοδο ο τύπος του πτηνόσχημου αγγείου κατασκευάζεται συνεχώς και χαίρει μεγάλης δημοτικότητας. Η συνεχής παραγωγή του μέχρι και την Αρχαϊκή περίοδο είναι μια διαρκής ζωντανή πηγή έμπνευσης για τους αγγειοπλάστες του Αιγαίου.

Την ιδέα του πτηνόσχημου αγγείου με προχολή αντί με κεφάλι πτηνού, οι Κύπριοι τη δανείστηκαν από την Κρήτη γύρω στα 1100 π.Χ. και σε αντάλλαγμα πρόσφεραν τον ίδιο τύπο που όμως στηριζόταν σε ψηλό κωνικό πόδι ή ήταν χωρίς καθόλου βάση. Κάποτε υπήρχε και πλαστική απόδοση σχηματοποιημένων πτερυγών. Στην πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο δανείστηκαν από την Κύπρο τον τύπο Ι του πτηνόσχημου με κεφάλι πουλιού και στην τελευταία Πρωτογεωμετρική περίοδο και την Πρωτογεωμετρική Β', τον ένατο δηλαδή αιώνα, ξεπερνούν τους Κύπριους τεχνίτες. Τα πτηνόσχημα της Κύπρου σε συνδυασμό με τους κέρνους θα πρέπει να ετέδρασαν στην κατασκευή πτηνόσχημων αγγείων και στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία την πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο.

Στις αρχές του 11ου αιώνα η Νάξος και λίγο αργότερα το Λευκαντί θα πρέπει να δέχθηκαν επίδραση από την Κύπρο. Η Αττική δέχεται επίδραση από την Κύπρο στο δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα π.Χ. και στη συνέχεια μαζί με το Λευκαντί επιδρούν στην κατασκευή του αγγείου στην περιοχή της Αχαΐας γύρω στο 1075 π.Χ. Η Αττική, λόγω της συχνής σχετικής επαφής της με την Κύπρο, μιμείται και πάλι το σχήμα του πτηνόμορφου αγγείου στα μέσα του 9ου και της πτηνόμορφης πρόχου στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ.

Τα Δωδεκάνησα, όπως πάντα στην ιστορία τους, διατηρούν στενές σχέσεις με την Κύπρο. Η παραγωγή εκεί άρχισε την Πρωτογεωμετρική περίοδο και συνέχισε μέχρι και το τέλος της Γεωμετρικής με την κατασκευή και των δυο τύπων των πτηνόσχημων αγγείων.

29. Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο Θ. Παπαδόπουλος (βλ. Πρακτικά Β' Κυπριολογικού Συνεδρίου, τομ. Α' (1985), σελ. 142), ο οποίος υποστηρίζει πως αγγειοπλάστες από την Αχαΐα θα πρέπει να είχαν επισκεφθεί την Κύπρο.

30. Αυτόθι, σελ. 143, όπου ο Θ. Παπαδόπουλος υποστηρίζει πως η Αττική και το Λευκαντί μάλλον επηρεάζονται από την Αχαΐα, επειδή τα πτηνόσχημά τους είναι ελαφρώς μεταγενέστερα από τα Αχαϊκά.

Ο ιδιόμορφος αυτός τύπος αγγείου, που μάλλον θα χρησίμευε ως σπονδικό, μας βοηθά να εντοπίσουμε τις επαφές που είχε η Κύπρος κατά καιρούς με διάφορες περιοχές του Αιγαίου. Οι επαφές αυτές, μετά που η Κύπρος δανείστηκε τον τύπο από το Αιγαίο το 12ο π.Χ. αιώνα, είναι πράγματι πολύ στενές στο πρώτο μισό του 11ου, ιδιαίτερα με την Κρήτη, τις Κυκλάδες, την Εύβοια, την Αττική και τη ΝΔ Μικρά Ασία. Πολύ σύντομα, όμως, φαίνεται να διακόπηκαν, με εξαίρεση ίσως την Κρήτη, για να επαναληφθούν το 10ο αιώνα και να συνεχίσουν περιοδικά μέχρι και το όγδοο, το τέλος δηλαδή της Γεωμετρικής περιόδου.

Η ιστορία του αγγείου αυτού είναι μια σαφής ένδειξη ότι το τελευταίο κύμα των νεοαφιχθέντων στην Κύπρο Αχαιών συνέχισε να διατηρεί στενούς δεσμούς με τους συγγενείς που δεν ακολούθησαν την πορεία προς την Κύπρο, ενώ με την πάροδο του χρόνου, ίσως μετά την πάροδο δυο γενεών, δεν αισθάνονταν πια την ανάγκη της συχνής επαφής, γι' αυτό και φαίνεται κάποιο κενό σ' αυτές τις σχέσεις. Αυτό είναι μάλλον φαινομενικό. Απλούστατα οι σχέσεις αυτές κάποια στιγμή θα αραιώσαν και τα υπάρχοντα αρχαιολογικά κατάλοιπα θα είναι λίγα. Καθώς μάλιστα υπάρχει αδυναμία ακριβούς χρονολόγησης κάποιων αντικειμένων, λανθασμένα θεωρούμε ότι υπάρχει πλήρης διακοπή των σχέσεων Κύπρου-Αιγαίου από τα μέσα μέχρι το τέλος της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, μια εικόνα που μελλοντικά σίγουρα θα αποδειχθεί απατηλή. Ήδη για την Κρήτη μάλλον δεν μπορεί να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο, επομένως θα ήταν πολύ παράδοξο να έχουμε επαφές Κύπρου-Κρήτης αλλά όχι Κύπρου και λοιπού Αιγαίου.

Δρ. Ανδρέας Δημητρίου
Βουλή των Αντιπροσώπων, Λευκωσία

SUMMARY

The bird vases of the LC IIIB and the Geometric period of Cyprus form a very interesting group of pottery much commented on by many scholars at various times. Of much importance was the work done on the subject by the late A. Pieridou and V. Desborough.

The production of such vases has a long history in Cyprus, going back to the Early Bronze Age. It seems, however, that production stopped between 1400-1200 B.C., when the type bearing a bird head was re-introduced from the Aegean in the 12th century. Around 1100 B.C., Cyprus is also indebted to Crete for the bird askos which bears no bird head. Both types enjoyed great popularity in Cyprus throughout the whole of the Geometric period.

In a reciprocal movement, Cyprus influenced various Aegean regions at different times during the Dark Age. Thus, in the early 11th century we can detect Cypriot influence on Naxos, Lefkandi and, slightly later, on Attica. The last two influenced in turn the region of Achaia around 1075 B.C.

Certain elements of the Cypriot bird vases were borrowed from Cretan vases in the 11th century, while in the early 10th century Crete borrowed the type with bird head.

South-western Asia minor was also influenced from Cyprus in the 11th century where we detect a combined influence of bird vases and kanoi. Similar influence was exerted on the Dodecanese until the end of the Geometric period.

MARGARET E. MORDEN AND IAN A. TODD

VAVLA - KAPSALAES: AN ARCHAIC SANCTUARY SITE
(PLATES X - XV)

1. INTRODUCTION (by Ian A. Todd)

During the course of the field survey of the Vasilikos valley in recent years, numerous Cypro-Archaic sites have been located in both the northern and southern sectors of the region. The evidence resulting from examination of the sites, and collection of surface artifacts, indicated the presence of settlements and cemeteries stretching from the mouth of the Vasilikos river at the coast, northwards through the Kalavassos area, at least as far north as the copper mines near the modern Kalavassos Dam.¹ A pile of slag at Kalavassos - *Spilios* near the mines, which probably dates, at least in part, to the Archaic period, also indicated the existence in the valley of sites with a partially industrial character, but no evidence was retrieved for the existence of a contemporary sanctuary. In view of the occurrence of sanctuaries elsewhere in Cyprus at this time², the lack of evidence from the Vasilikos valley suggested either that no Archaic sanctuaries were built there, or that they had remained unrecognized from the survey data. The latter conclusion seemed likely on the assumption that surface indicators might not be as conclusive as desired. The surface finds at Vavla - *Kapsalaes*, however, leave no doubt concerning the presence of a sanctuary, and they suggest that such sites are to be found in the higher reaches of the valley which have not yet been extensively surveyed.

2. THE SITE (by Ian A. Todd).

The village of Vavla in Larnaca District lies c. 28km. NE of the centre of Limassol, c. 7.5km. NW of the village of Khirokitia³ and about the same distance NNW of Kalavassos (Fig. 1). The existence of an archaeological site at the locality *Kapsalaes*, 1.7km. SE of Vavla astride the road to Khirokitia,⁴ was first reported to the author by an officer of the Kalavassos Police Station in December 1990.⁵ Fragments of three clay figurines and a small quantity of sherds indicated an Archaic site, and the availability of multiple figurines on the surface suggested a site of more than usual significance. This was immediately

1. See Todd 1989 for the latest preliminary report on the survey and references to previous survey publications. Although much of the fieldwork of the Vasilikos Valley Project has centred on prehistoric sites, the field survey has been designed to retrieve information on sites of all periods through the Mediaeval.
2. See Karageorghis 1982, 139 - 152 for a convenient summary. See also Gjerstad 1948 for the primary publication of some of the sites and material.
3. By road the site is exactly 9km. from Khirokitia.
4. 1:5,000 Topographical Series map reference 258545 on sheet 49/XIX, named *Kapsales*. The spelling *Kapsalaes* follows that of the Cadastral Plan XLIX. 43. On the Topographical map the site lies on each side of the road adjacent to the bench mark LT 12 (493.3m.).
5. The writer is most grateful to the officer Dasos Thrasylvoulou for informing him of the existence of the site and for his subsequent interest in trying to preserve it from further disturbance.

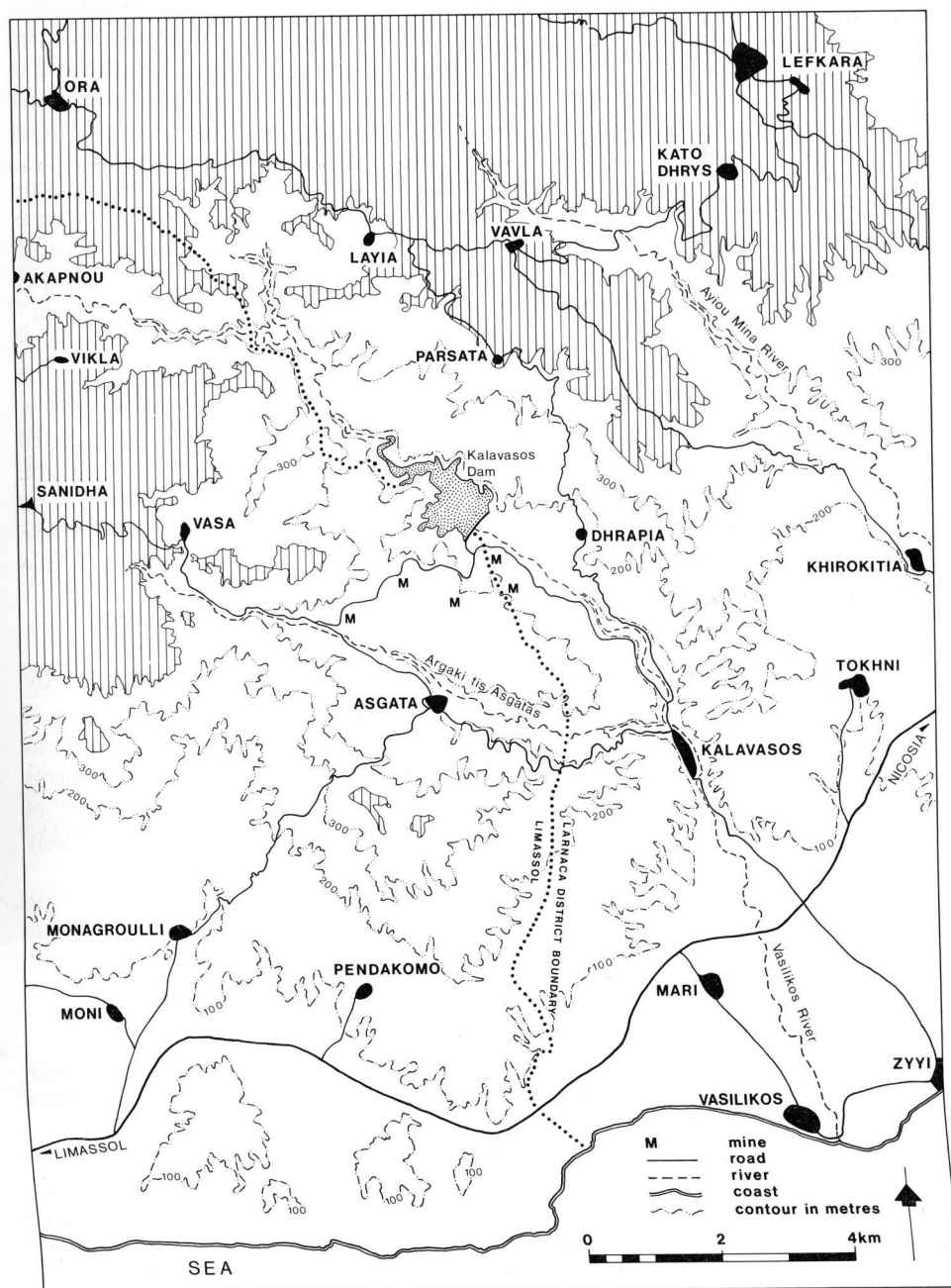

Fig. 1 Map showing the location of Vavla village. Land above 400m. is shaded.

confirmed by the writer's surface reconnaissance of the area.⁶ Since recent looting was clearly in evidence, the site was brought to the attention of the Police at Lefkara, in whose jurisdiction the site lies, together with the Department of Antiquities. More recently it has been scheduled as an Ancient Monument.⁷

The sanctuary is situated in the broken terrain of the foothills of the eastern end of the Troodos mountains, at an elevation of 493m. It lies on the very top of a narrow, spine-like ridge, aligned approx. NW-SE, which separates the watershed of the Vasilikos river to the SW and the Ayiou Mina river to the NE (Fig. 2; Pl. Xa). It commands an outstanding view over both river valleys (Pl. Xb), and on a clear winter day the Akrotiri Peninsula and Cape Gata beyond Limassol are visible in the distance to the SW. Th the NE the view is more restricted, but stretches as far as the village of Kato Dhrys on the far side of the Ayiou Mina valley. The sanctuary area is overlooked by higher ground immediately to the NW (in the *Stephanena* locality) and SE (*Shilia Nemia*). The modern asphalt road from Khirokitia to Vavla runs along the top of the ridge and bisects the site.

To the SW of the road the terrain descends immediately in a moderate slope to the SW toward the mainly abandoned village of Parsata and ultimately the Kalavassos Dam, c. 300m. below the elevation of the site. Most of this area is mowadays uncultivated with scattered carob trees, but terrace walls indicate some agricultural use in the past. Plot 339 beside the road has been partially ploughed in recent times. On the NE side of the road there is a small, flattish area with low scrub vegetation beyond which the terrain again descends quite steeply to the narrow Ayiou Mina valley floor in the area of the Ayios Minas Monastery (elevation 355m.).

According to the writer's brief surface survey, the sanctuary site covers all or part of plots 320, 321, 322, 339, 395/1 and maybe the NE side of 340 and 393 (Fig. 2); the SW limit of the site was not precisely established. Dense vegetation makes precision impossible, but the dimensions of the site may be estimated c. 150m. (NW-SE) X 100/150m. (NE-SW).

The present condition and environment of the site leave much to be desired, various plots having been damaged to a greater or lesser degree. The construction of the asphalt road through the site must have entailed the destruction of some features, and several dirt tracks have occasioned further damage. In addition to the terracing of plot 339 in the past, plot 394/1 has been heavily terraced by machine in recent years with bulldozed bedrock showing in places. Quantities of sherds and figurine fragments were found in this area. Recent looting has not been very extensive on this (SW) side of the road, but a sizable patch on the north side of 394/1 was affected by looting in the spring of 1991. The extent to which the present surface distribution of artifacts may reflect looting in the distant past cannot be ascertained.

6. An initial visit was paid to the site on 13th December, 1990 and a more extensive examination was made the next day. The site was again examined on the 15th December together with Dr. Dimitri Michaelides of the Department of Antiquities, an officer from the Lefkara Police Station and officer Thrasyvoulou from Kalavassos. All of the artifacts collected up to that time from the different parts of the site were then handed over to the Department of Antiquities where they presently reside. The site is no. 136 in the records of the V.V.P. survey. The site has been visited subsequently on a number of occasions by the writers and others, and some of the collected artifacts have also been handed in to the Department of Antiquities. Thanks are due to Diana Buitron and Andrew Oliver who visited the site in 1991 and offered their expertise on its chronology.

7. The writer is most grateful to Dr. Dimitri Michaelides, then of the Department of Antiquities, and to Dr. Demos Christou, the present Director of the Department, for their interest in the site and their efforts to safeguard it.

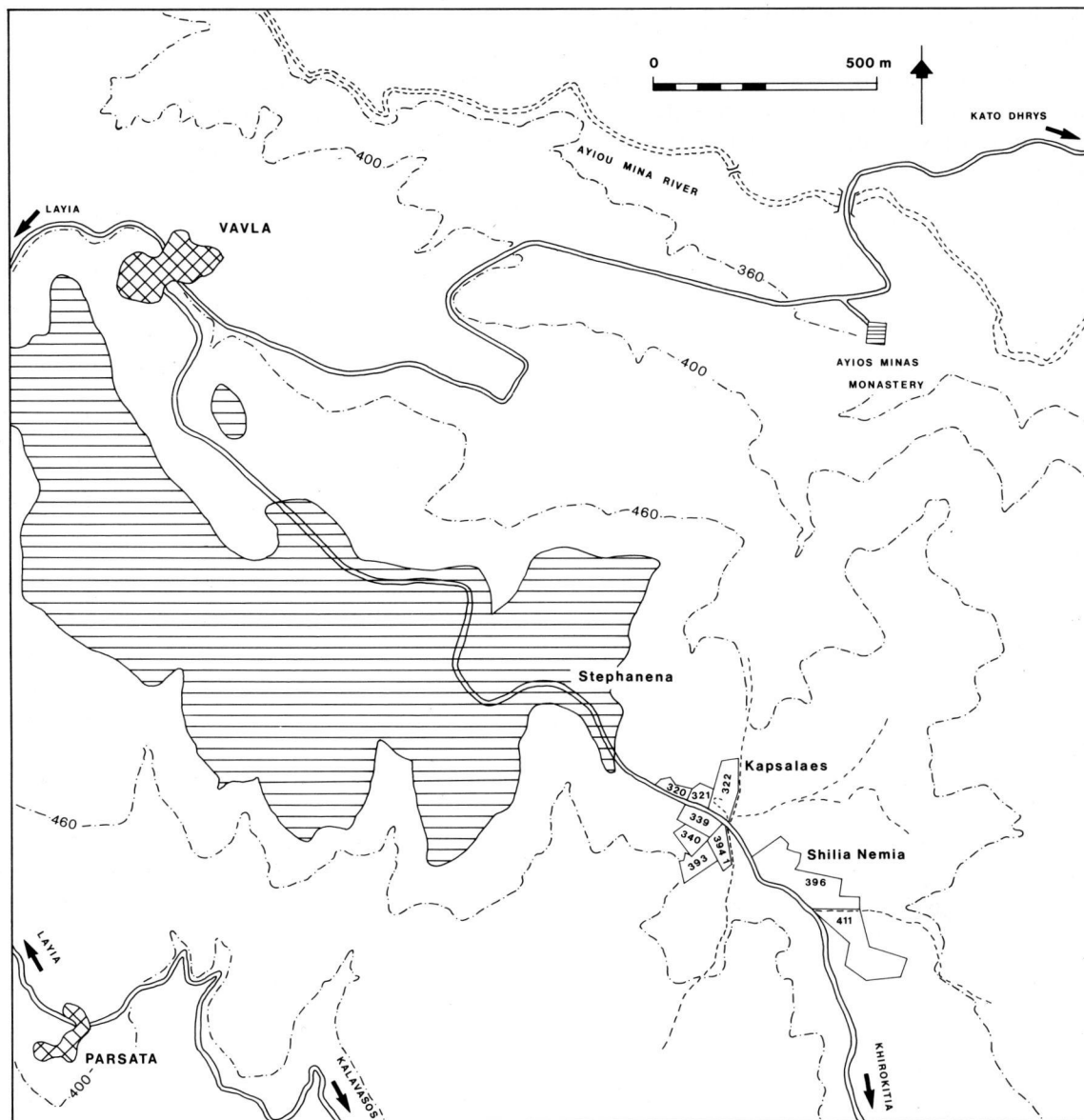

Fig. 2 Sketch map of the Vavla - Kapsalaes region showing plots in the area of the site. Land above 500m. is shaded. After the Cadastral Plan XLIX. 43 and the 1:5,000 Topographical Series Sheet 49/XIX of the Department of Lands and Surveys with the sanction of the Government of the Republic of Cyprus. State copyright reserved.

Immediately NE of the road, the south end of plot 322 has been severely disturbed by looters, seemingly using metal detectors, and it is in this area that the greatest concentration of small figurine fragments has been found (Pl.XIa). Numerous sherds of the Archaic to Roman periods are also to be found here. A track has been cut down from the main road through the south end of the plot and the exposed sections beside the track have been thoroughly disturbed by looting. The track leads to the south-central portion of the plot which has been completely bulldozed to form a suitable repository for the rubbish from Vavla village, and there is much refuse around the whole area. Despite the strenuous efforts of the Department of Antiquities, the looting has not yet been brought to a halt.

Surface survey of the site revealed a number of significant features, including an apparent intra-site variation in the distribution of figurine fragments. To the SW of the road, fragments of large terracotta figures were most numerous toward the SE and of plot 339. Fragments of stone sculpture also occur in this area. The quantity of this type of material decreases toward the middle of the plot where only sherds (finer wares and pithoi) were found. Fragments of large terracotta figures were also found on the other side of the road in plot 321, but in lesser numbers than at the SE end of plot 339.

At the south end of plot 322, in the most heavily looted area of the site, small clay human and animal figurine fragments were most numerous, but pieces of larger figures were rare. Numerous sherds, some figurine fragments and animal bones were recovered from the disturbed, ashy soil from the sections beside the track down to the rubbish dump;⁸ at least one stone-built wall (probably ancient) was visible for a time in this section. Several examples of stone sculptures were also found in this part of the site. It seems clear that there was originally a building in the limited flattish space at the south end of plot 322 adjacent to the modern road; in addition to probable wall stones, one fragmentary stone with a partly preserved curved exterior face was visible during one visit to the site, and several fragments of one or more large stone basins were also noted in the same area. Short stretches of walls exposed elsewhere in plot 322, and also on the other side of the road in plot 339, probably belong to comparatively recent terrace walls. The concentration of figurine fragments in plot 322 may indicate the presence of a *favissa* adjacent to the building.⁹ Bearing in mind the extensive looting of parts of the site very recently, it is presently unclear whether or not any substantial archaeological deposits still remain *in situ*.

The survey of the *Kapsalae* locality has, therefore, suggested the presence of a sanctuary building at the south end of plot 322 with an extensive scatter of fragments of small clay figurines and much larger terracotta figures in the immediately surrounding area. Slightly further away the surface finds are limited to pottery sherds, perhaps indicative of a settlement area (e.g. the centre of plot 339).

No evidence for the existence of tombs was found at *Kapsalae*, but several looted rock-cut chamber tombs were found in the *Shilia Nemia* locality, c. 350m. SE of the sanctuary. The date of these tombs is unknown since no diagnostic sherds were found associated with them. The tombs occur on both sides of the very small valley which runs approx. east-west between the *Shilia Nemia* hill to the north and a small, unnamed hill to the south. The tombs occur at the north end of plot 411 and on the other side of the valley in the SE sector of plot 396. Most of the details of the tombs were obscured by vegetation, and only one *dromos* (to the south of the track in plot 411) could be measured in part.

8. Paul Croft identified the bones of goat, sheep/ goat and cattle from plot 322; his assistance is much appreciated.

9. Dr. Michaelides kindly made this suggestion.

Aligned NNE-SSW, it has a length of at least 1.90m. and a width of c. 1.35m.; chambers are visible opening off its east, west and south sides. The upper parts of the entrances to the chambers are curvilinear, but the lower parts are not visible. The width of the entrance to the east chamber measures 0.80m. In this area there are two *dromoi* within c. 10m. of each other, but a carob tree growing in the *dromos* of the other tomb obscures all other information.

The relationship of the tombs to the sanctuary (if any) remains to be established, but available evidence suggests that they are separate entities. Only very few sherds were found on the top of the *Shilia Nemia* hill, and there is no evidence to indicate continuity of the site from the sanctuary, over the top of the hill and down to the tombs. It should be stressed that no attempt has been made to undertake a thorough survey of the whole area, and other contemporary sites may exist close by. The detailed Vasilikos valley survey has not come closer to the *Kapsalaes* locality than the Parsata area c. 1.5km. to the WSW, and nothing is yet known about any sites which may exist in the intervening hilly terrain. Archaic sherds have already been found within the confines of Parsata village on its NE side. There is also a dense concentration of Roman material adjacent to this side of the village, but the site remains to be surveyed in detail.

3. THE FINDS (by Margaret E. Morden)¹⁰

In keeping with the nature of survey material, the finds consist of fragmentary pieces of stone sculpture, terracotta sculpture and pottery.¹¹

A. The Sculpture

The sculpture was made from local limestone and fired clay. There is evidence for a few over life-size statues but most of the pieces were well under life-size. There may in fact be more statues but as the body fragments of statues and statuettes are often indistinguishable, they were counted as statuettes. Tables 1 and 2 show the frequency of fragments of the three sizes¹² of sculpture in stone and terracotta from the individual cadastral plots at the site.

It is interesting to note the relative infrequency of the figurines when compared to the counts from Ayia Irini where 85.5% of the assemblage were figurines, 10.5% were medium sized, and 4% were large-sized statues (Ikosi 1992, 288, fig. 7). We may have the same situation skewing our survey sample which Karageorghis noted at Patriki: «It is true, however, that the deposit may have contained also smaller complete figures which would have been easily recognised and carried away by looters» (Karageorghis 1971, 27).

10. The author would like to thank Dr. Ian Todd for the opportunity to study this material. Thanks are also due to Dr. Demos Christou who gave permission to study the material which had been handed in to the Cyprus Museum. Thanks also go to Dr. Pavlos Flourentzos who facilitated my study and made many helpful suggestions about the identification of some of the pieces. Special thanks are due to Mr. Gregori Christou who made working in the storerooms of the Cyprus Museum such a pleasure.
11. The material will be published fully with a catalogue, together with the other finds of the Iron Age, in the final publication of the field survey of the Vasilikos Valley.
12. The sculpture, both stone and terracotta, has been divided into three categories: 1. statues which are life-size or larger, 2. statuettes which are under life - size to c. 20 cm high, or one tenth life-size, 3. figurines which are under c. 20 cm. high, or one tenth life-size. Because the material ranges in subject matter, it is difficult to be precise in the cut-off points, especially at the top end of the scale.

Table 1 - Stone Fragments

	321	322	322S	339	394/1	TOTAL
Figurine	0	3	1	0	4	8
Statuettes	0	8	10	5	2	25
Statues	0	1	3	4	0	8
TOTAL	0	12	14	9	6	41

Table 2 - Terracotta Fragments

	321	322	322S	339	394/1	TOTAL
Figurine	1	18	21	5	1	46
Statuettes	0	28	49	44	48	169
Statues	3	3	13	4	3	26
TOTAL	4	49	83	53	52	241

The range and frequency of the subjects is summarized on Table 3.¹³ 83% of the sculptures are male votives and include draped figures (Pls XIb - XIIa), warriors (Pls XIIb - XIIIa), a flute player (Pl. XIIIb, Hermary 1989, 285 - 286; Flourentzos 1991), and mounted riders (Pl. XIVa). The rest are horses (Pls XIVb - XVa) and animals (Pl. XVb). The god Pan is the only specific deity represented (Pl. XVc, Hermary 1989, 311 - 314). As most of the human figures represent male votives, this suggests that the deity worshipped at Vavla - *Kapsalaes* was male as well.¹⁴

The stone sculpture ranges in date from the early 4th century into the Hellenistic period. The terracottas appear to start earlier than the stone sculpture in the late Cypro-Archaic I but continue down to the end of the Hellenistic period.

13. Table 3 only includes catalogued, readily identifiable pieces which most likely do not join with the rest of the survey sample.

14. This is the standard method of identifying the nature of the deity for sanctuaries from which we have no linguistic evidence. See Ikosi (1992, 268 - 270) for a geographic analysis of male and female cults. A sample of other sites the cults of which have been tentatively identified using the same criteria include Ayia Irini as male (Gjerstad 1935, 820 - 823), Kakopetria as Athena (Karageorghis 1977, 197), Kazaphani as Herakles - Melkarth (Karageorghis 1978, 192), the archaic/ classical sanctuary at Polis as female (Serwint 1992, 384), and the *Peristeries* sanctuary at Polis as female (Serwint 1992, 393).

Table 3 - Sculptural Subjects

	321	322	322S	339	394/1	TOTAL
Males - bearded	1	0	0	1	2	4
-unbearded	0	4	3	0	0	7
-standing	0	11	16	10	7	44
-rider	0	2	1	0	0	3
-musician	0	1	0	0	0	1
-misc.	0	19	18	8	7	52
Females	0	0	0	0	0	0
Animals - horse	0	3	1	0	0	4
-quadruped	0	2	5	0	1	8
-w. rider	0	0	3	1	0	4
- bird	0	0	1	0	0	1
-dolphin	0	2	0	0	0	1
Chariot group	0	0	1	0	0	1
Deity	0	0	1	0	0	1
Misc.	0	2	3	0	1	6
TOTAL	1	45	53	20	18	137
# Categories	1	9	11	4	5	15

The ceramic corpus comprises 24.5% handles and 48% body sherds, with only 16% rims and 11.5% bases. Much of the material such as the Plain White, White Painted, Black Slip and Bichrome fragments can only be dated in general terms, but it spans the range between the Cypro-Archaic I through Cypro-Classical II periods. There is one Bichrome III/IV rim, as well as three fragments of imported Black Glaze pottery which date to the fourth century. There are four sherds of Sigillata A. The two green glazed mediaeval sherds are the latest material recovered from the site.

It is unknown whether all of the ceramics should be associated with the sanctuary, especially towards the north in plot 339, but the occurrence of cookpot fabric would not be surprising in sanctuaries where dining may have been incorporated into the ritual.¹⁵

C. Conclusions

The material finds undoubtedly indicate that the site had a ritual nature revolving around a male deity, and that it was in use from the end of the Cypro-Archaic II through to the end of the Hellenistic period. It is interesting to note that offering trays like those found at Yeronisos¹⁶ or statue bases like those from Lang's sanctuary at Idalion (Lang 1878; Gaber and Morden 1992) have not been found.

The mixture of stone and terracotta dedications is reminiscent of the nature of the assemblages from Lang's sanctuary at Idalion,¹⁷ and contrasts sharply with those sanctuaries which have almost entirely terracotta assemblages such as that from Ayia Irini (Gjerstad 1938), Patriki (Karageorghis 1971), the Peyia-*Maa* bothros (Karageorghis 1988, 855, fig. 95)¹⁸, Polis - *Peristeries* (Serwint 1992), and Rantidi (Mitford and Masson 1983)¹⁹ or stone assemblages such as that at Athienou - *Malloura*.²⁰

Margaret E. Morden and Ian A. Todd

15. Cookpot fabric has been found in the University of Arizona excavations of the sanctuary of Apollo - Amyklæ (Gaber and Morden 1992, 20 - 26).
16. Prof. Joan Connelly presented the findings of the first two seasons of the excavation of Yeronisos on June 17th, 1993 at CAARI (Nicosia).
17. According to R.S. Poole's inventory of R.H. Lang's excavated material from the Apollo Amyklæ sanctuary in Idalion, which he compiled in Larnaca February 9th, 1870, for the British Museum, there were 250 pieces of stone sculpture and 78 terracotta fragments. The author is most grateful to the Department of Greek and Roman Antiquities for permission to consult this unpublished manuscript.
18. There was one piece of stone sculpture found in the Peyia - *Maa* bothros, a figurine fragment of a draped torso. This small percentage of stone is echoed at Phlamoudhi - *Vounari* (Al-Radi 1983) as well as at both Meniko - *Litharkes* and Limassol - *Komissariato* (Karageorghis 1977b).
19. The site has since been surveyed by the CPSP under the direction of D.W. Rupp and by CAARI under the direction of G.B. Bazemore. No stone sculpture has been found, confirming the picture derived from the publication by Mitford and Masson.
20. The University of Davidson excavations under the direction of Prof. Michael Toumazou have been underway since 1992, and a paper on the sculpture was presented on May 18th at the conference «Cypriote Stone Sculpture», 2nd International Conference of the Groupe de Contact Interuniversitaire d' Études Chypriotes (Belgium).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ένας μη ανασκαφείς χώρος ιερού ανακαλύφθηκε το 1990 νοτιο-ανατολικά της κοινότητας «Βάβλας» της επαρχίας Λάρνακας. Βρίσκεται στους νότιους πρόποδες της ανατολικής οροσειράς του Τροόδους και η θέα από εκεί είναι θαυμάσια. Ο χώρος υπέστη σημαντικές ζημιές από παράνομη επέμβαση και ένα μέρος του καταστράφηκε από μηχανικό εκσκαφέα, για να γίνει ο σκυβαλότοπος του χωριού Βάβλα. Επιφανειακή έρευνα αποκάλυψε την παρουσία μεγάλου αριθμού γλυπτών από λίθο και πηλό καθώς και ειδώλια, ενώ υπήρχε πληθώρα θραυσμάτων από αγγεία, οστά ζώων καθώς και κατάλοιπα λίθινης πιθανώς αρχιτεκτονικής. Τα αντικείμενα στο χώρο χρονολογούνται μεταξύ τους τέλους της Κυπρο-αρχαϊκής Ι και τους τέλους της Ελληνιστικής περιόδου.

REFERENCES

- Al - Radi, S.M.S. 1983 *Phlamoudhi Vounari: A Sanctuary Site in Cyprus*, Göteborg.
- Flourentzos, P. 1991 «Wind Musical Instruments from Ancient Cyprus», in Åström, P. ed., *Acta Cypria Rart 1*, Jonsered, 41 - 47.
- Gaber, P. and Morden, M.E. 1992 «University of Arizona Expedition to Idalion, Cyprus 1992», *Centre d' Études Chypriotes Cahier 18*, 20 - 26.
- Gjerstad, E. et al. 1938 *The Swedish Cyprus Expedition Vol. II*, Stockholm.
- Gjerstad, E. 1948 *The Swedish Cyprus Expedition Vol. IV, Part 2. The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical Periods*, Stockholm.
- Hermay, A. 1989 *Catalogue des Antiquités de Chypre. Sculptures*, Paris.
- Ikosi, G. 1992 «The Terracottas from Ajia Irini: Techniques and Clays», in Åström, P. ed., *Acta Cypria Part 3*, Jonsered, 267 - 309.
- Karageorghis, V. 1971 «A Deposit of Archaic Terracotta Figures from Patriki, Cyprus», *RDAC*, 27-36.
- Karageorghis, V. 1977a «A Favissa at Kakopetria», *RDAC*, 156 - 201.
- Karageorghis, V. 1977b *Two Cypriote Sanctuaries of the End of the Cypro-Achaic Period*, Rome.
- Karageorghis, V. 1978 «A Favissa at Kazaphani», *RDAC*, 156 - 193.
- Karageorghis, V. 1982 *Cyprus from the Stone Age to the Romans*, London.
- Karageorghis, V. 1987 «The Terracottas» in Karageorghis, V. and Picard, O. (eds.), *La Nécropole d' Amathonte*, Études Chypriotes IX, Nicosia, 1-52.
- Karageorghis, V. 1988 «Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1987», *BCH 112*, 793 - 855.
- Mitford, T.B. and Masson, O. 1983 *Ausgrabungen in Alt - Paphos Auf Cypern, Band 2: the Syllabic Inscriptions of Rantidi - Paphos*, Konstanz.
- Queyrel, A. 1988 *Amathonte IV: Les Figurines Hellénistiques de Terre Cuite*, Études Chypriotes X, Paris.
- Serwint, N. 1992 «The Terracotta Sculpture from Ancient Marion: Recent Discoveries», in Åström, P. ed., *Acta Cypria Part 3*, Jonsered, 382 - 426.
- Sorensen, L. W. 1992 «Terracotta Figures from the Area of Palaepaphos Seen in a Wider Perspective», in Ioannides, G. C. ed., *Studies in Honour of Vassos Karageorghis*, Nicosia, 255 - 260.
- Todd, I.A. 1989 «The 1988 Field Survey in the Vasilikos Valley», *RDAC*, 41 - 50.

MARIA STAVROU

THE ATTIC BLACK-FIGURE AND RED-FIGURE VASES FOUND IN CYPRUS

The subject of this article is the Attic Black-figure and Red-figure pottery found in Cyprus from the Archaic to the Late Classical Period, as well as the trade of pottery during the aforesaid period between Athens and the city kingdoms of Cyprus. The study¹ on which this article is based includes six-hundred and forty-two pottery articles (intact, parts, or fragments), the indexing of which has been arranged in alphabetical order according to their provenance. Furthermore they are grouped into Black-figure and Red-figure and classified in alphabetical order according to their shape.

The considerable amount of articles found so far indicates the strong commercial ties between Greece and Cyprus. It is a fact that there is a relative absence of Cypriot ceramics in Greece, however Greek ceramics are found all over the island along the Cypriot history. Percentages that vary according to location and the frequency of findings usually reflect the level of the relations between the site and the mainland Greece. The Attic pottery trade with Cyprus demonstrates a sense of continuation through the passing of time.

The reason for the strong and uninterrupted commercial relations with Greece is not based only on the ground that the major part of the island was already settled by Achaean Greeks who brought with them their Greek culture and language, but mainly on the fact that the ports of Cyprus were used as intermediate landing ports for Greek ships sailing towards the East. As a result, the flourishing of the Attic trade with the Eastern Mediterranean world effectively influenced the trade of pottery in Cyprus during the 6th c. B.C. From that period onwards Attic art proliferates and covers almost the entire island. Especially, Attic pottery takes a prominent place in the life of the Cypriots and was adopted in their prominent activities such as in funeral rites. It is noteworthy that the existence of this trade was so important to them that although under Egyptian (570/60 - 545 B.C.) and Persian rule (c. 545 - 332 B.C.) Cyprus maintained and developed this commercial activity with the Greek mainland even stronger.

A fact which underlines the dominance of Attic pottery in the markets of the Mediterranean is that from the early 7th c. we observe a steady decline in the trade with Euboea, the Cyclades and Asia Minor towards Cyprus. However, Attic trade during the period between 850 - 550 B.C. is characterized by a dynamic expansion of ceramic exports towards the East. The scale and the effectiveness in the shifting of the imported quantities in favour of Attica could be attributed to the splendour of Attic pottery, the superior quality, as well the massive production capacity of the Attic workshops during that period. These allowed them to diminish their competitors and later enabled them to support and maintain export markets throughout the Eastern Mediterranean Sea over such a long period. As a consequence vivid commercial and economic relations prevailed between Cyprus and the Greek mainland during this period.

It could be possible to distinguish four main periods of Attic wares imported in Cyprus:

1. From 580 - 530/20 B.C. the frequency of importation is rather slow, however steadily increasing,

1. Maria Petsa - Stavrou, The Attic Black-figure and Red-figure pottery found in Cyprus (Greek text). Unpublished M.A. Dissertation, Department of Archaeology and History of Art, Faculty of Philosophy, Aristotelian University of Thessaloniki, November 1990, 193p.

2. from 530/20 - 480/70 B.C. imports scored a considerable increase toward quality as well as quantity, a fact explaining the percentage of Attic ceramics of this period in the inner part of the island,

3. From 480/70 - 450 B.C. a substantial decline in imports commences though they were never interrupted,

4. From 450 - end of 4th c. B.C. the level of previous imports quantities is reinstated (mainly during 430 - 370 B.C.), but this time against quality.

All Black-figure vases found in Cyprus are dated to the Cypro-Archaic II. Red-figure vases and their contemporary black glazed commence their appearance at the end of Cypro-Archaic II and the beginning of Cypro-Classical I and are spread all over the island. They reached their maximum by the end of the 5th and the beginning of the 4th c. B.C.

As percentage of the total number found in Cyprus, the 30% of the Attic Black-figure and Red-figure pottery has Marion as place of provenance. It is well known that *Marion* was one of the largest ports and most prosperous cities of the island at that time. The wealth of Marion probably is due to the trade of copper from the mines in the vicinity; therefore, it is not strange that the majority of the imported Attic pottery was found at Marion with its maximum by the end of 5th c. B.C. - beginning 4th c. B.C. The prominent shape of vases found here is mainly Red-figure askoi.

The pottery found at *Salamis* includes mainly Red-figure kraters and kylikes, elements revealing to what extend life and customs here were Greek-related. Furthermore, the rest of the Attic pottery found at Salamis such as lekanides and plates, lead us to the conclusion that great prosperity was prevailing in the town and the existence of trade for luxury goods was prominent. This is also supported by the fact that in 538 B.C. the first silver coins in Cyprus were minted here by king Evelthon (560 - 525).

It is worth mentioning that the *oldest* known Attic pottery found in Cyprus - a fragment of a Black-figure amphora with protome of a horse - is from Salamis dated to c. 580 B.C.

The peak point of the imports of Red-figure pottery coincides with the reign of Evagoras I (411 - 374), who promoted and encouraged the links with Athens. Even after his death the presence of Red-figure pottery is prominent at Salamis and this extends up to the end of the 4th c. B.C.

One of the richest and most prosperous cities during the Classical period was *Kition*. Fortified and decorated with important temples, Kition was the only city where Phoenicians were established on a permanent basis and systematically developed their commercial business from the mid 9th century. Later, in 479 B.C. they established a Phoenician dynasty. The oldest Black-figure pottery from Kition is a fragment of a kylix ascribed to the Centaur Painter, dated most probably before the third quarter of the 6th c. B.C. The port of Kition was already important from the period of the Late Bronze Age. In degree of importance, it could be compared with the one at Salamis, not only because of its privileged geographical position, but also because it was a pure Phoenician port in Cyprus full of commercial activities.

It is likely that the pottery reaching Kition was first passing through the Syrio - Palestine coast. At Kition most of the Attic pottery is dated from the 5th and mainly from the end of the century and the first half of the 4th c., when the trade of Attic pottery was prospering also at Al Mina in Syria.

Amathus was the centre of the Eteocypriot population and is characterized by distinctive elements like the Eteocypriot language. Amathusians were not involved in the revolt of the rest of the Cypriot city-states against Persian rule, and the Ionian revolution was considered as a foreign affair for them. A percentage of 13,86%, mainly Black-figure pottery has been found here.

In the south part of the island another major city was *Kourion* whose port was used as an intermediate stop for ships sailing to and from the Eastern Mediterranean. The ease for the Greek ships in approaching the souther waters of Cyprus and the existence of natural ports was the basic reason for the development of commercial relations with the Greek mainland.

Goods arriving in the southern and eastern ports (Kition, Kourion, Salamis) were also being distributed in the midland cities like Idalion, Tamassos, Golgoi, Chytroi and elsewhere.

Most of the pottery types found in Cyprus are kylikes, skyphoi, kraters, fewer were lekythoi, oinochoai, pelikai, very few rhyta, olpai and pinakia. Because of the types of vessels found, one can easily conclude that the pottery itself was subject to trade and not used as containers for storing goods for saling. Although the amphorae were the media for currying the oil and wine it is difficult to accept that all of the other vessel types were used to transport goods to be sold in Cyprus. Most propable is that the pottery as such was the subject of the trading. One might conclude that the Greek ships were selling their goods, in this instance pottery, or they might exchange them against Cypriot goods such as copper, almonds, wine etc. Within the aryballoid lekythoi and alabastra, it is possible that aromatic oil might be subject to trade.

It is also possible that the Greek pottery was reaching Cyprus through two major ways:

- a) From Greek merchants coming directly to Cyprus or through the Syro - Palestinian coast,
- b) From Cypriot merchants who, when they delivered or sold their goods at Piraeus, purchased pottery which was resold to the Cypriot market.

Most of the pottery was found at Marion. Kition and Amathus and other parts of the island follow. Table I represents articles of pottery as percentage compared to the total amount of articles found in Cyprus and according to their location.

TABLE I

Provenance	Percentage	Quantity (fragments included)	
Agios Philon	1,09%	7 pieces of pottery	
Agrokepia	0,16%	1	»
Amathus	13,86%	89	»
Chytroi	2,02%	13	»
Episkopi	0,31%	2	»
Golgoi	0,16%	1	»
Hala Sultan Tekke	0,31%	2	»
Idalion	0,62%	4	»
Kazaphani	0,16%	1	»
Kition	21,18%	136	»
Koshi	0,16%	1	»
Kourion	0,78%	5	»
Kyrenia	0,31%	2	»

Lapethos	0,31%	2	»
Limassol	0,16%	1	»
Marion	30,05%	193	»
Nicosia	0,16%	1	»
Palaepaphos	1,09%	7	»
Paphos	0,93%	6	»
Salamis	16,67%	107	»
Sykatis	0,16%	1	»
Tamassos	1,09%	7	»
Vouni	1,56%	10	»
Unknown Provenance	6,70%	13	»

The Cypriots' preference toward specific types of pottery, like kylikes, lekythoi or askoi and kraters, indicates the extended use of them in their everyday life. The care extended to this kind of pottery reveals how precious these articles were for their owners. Even if they were broken there were attempts to fix them by drilling small holes on the fragments to join them together. Probably the Attic pottery was more expensive than the local wares, taking into consideration its high quality.

Furthermore there is strong evidence of the influence of the Cypriot customers towards the manufacturers of mainland Greece. One type of oinochoe called the «Cypro-jug» is the survival of an older shape of vase which was made of metal. It seems that the Cypriots liked this type of vase and placed special orders to the Attic workshops. Also worthwhile to mention is that at Amathus was found pottery imitating the figures of the Black-figure style which reveals the fact that Cypriot artists were affected by the imported Attic pottery.

In the following Table II, shapes and numbers of Black-figure (b) and Red-figure (r) vases are shown according to their provenance (fragments are included in the numbers when their shape is indicative of the shape of the vase; when it is not, they are referred just as fragments):

TABLE II

Agios Philon:	b: 1 kylix r: 4 craters, 2 lids of pyxides
Agrokepia:	b: 1 crater
Amathus:	b: 1 frgm, 1 alabaster, 6 amphoras, 2 craters, 3 hydriai, 49 kylikes, 2 kylikes-skyphoi, 2 lekythoi, 2 oinochoai, 2 olpai, 1 plate, 1 skyphos. r: 3 askoi, 1 crater, 2 kylikes, 1 lekanis, 8 lekythoi, 1 oinochoe.
Chytroi:	b: 2 amphoras, 1 crater, 2 kylikes r: 5 craters, 2 kylikes, 2 lekythoi
Episkopi:	b: 1 lekythos r: 1 lekythos
Golgoi:	r: 1 crater

- Hala Sultan Tekke: b: 1 frgm
r: 1 kylix
- Idalion: b: 1 amphora, 1 kylix, 1 lekythos
r: 1 lekythos
- Kazaphani: r: 1 crater
- Kition: b: 2 frgms, 3 amphoras, 5 kylikes, 7 kylikes-skyphoi, 1 lekythos, 1 skyphos
r: 1 amphora, 8 askoi, 86 craters, 5 kylikes, 4 lekanis lids, 2 lekythoi, 1 pelike, 10 skyphoi
- Koshi: b: 1 skyphos
- Kourion: b: 1 amphora, 1 kylix, 1 kylix-skyphos, 2 lekythoi
- Kyrenia: b: 1 skyphos
r: 1 lekythos
- Lapethos: b: 1 kylix
r: 1 kylix
- Limassol: r: 1 crater
- Marion: b: 1 frgm., 5 amphoras, 64 kylikes, 1 lekanis lid, 19 lekythoi, 4 oinochoai, 1 olpe, 1 pelike, 4 skyphoi
r: 1 alabaster, 1 amphora, 46 askoi, 4 craters, 1 kantharos, 8 kylikes, 24 lekythoi, 3 oinochoai, 1 plate, 1 pyxis, 1 rhyton, 3 skyphoi.
- Nicosia: b: 1 kylix
- Palaepaphos: b: 1 frgm.
r: 3 frgms., 1 askos, 1 lekythos, 1 rhyton.
- Paphos: b: 1 frgm., 1 kylix, 1 lekythos
r: 3 lekythoi
- Salamis: b: 6 frgms., 2 amphoras, 3 kylikes, 1 lekanis, 1 lekythos, 1 oinochoe
r: 3 frgms., 1 amphora, 1 amphoriskos, 81 craters, 3 kylikes, 1 oinochoe, 1 plate, 2 skyphoi
- Syrkatis: r: 1 skyphos
- Tamassos: b: 1 frgm., 1 amphora, 2 kylikes, 1 lekythos
r: 2 frgms.
- Vouni: r: 1 frgm., 1 amphora, 2 askoi, 1 crater, 1 kylix, 4 lekythoi
- Unknown
- Provenance: b: 1 alabaster, 1 amphora, 23 kylikes, 11 lekythoi, 1 olpe
r: 3 askoi, 2 kylikes, 1 lekythos.

Most of the vases examined in this study were assigned to known painters and to their workshops or they recall their work. So, for the two styles of attic vases we have the following catalogue of painters with the number of the vases attributed to them.

The abbreviations in the list are as follow:

Cl. = Class Gr. = Group P. = Painter

PAINTERS OF BLACK-FIGURE VASES

The P. of Acropolis 627:1

the Amasis P.:1, manner:1

the Antimenes P.:1, circle:1, resemblance:1, manner:1

the Athena P.:1

the Cl. of Athens 581:9

the P. of Brussels R245:1

the Bulas Gr.:1

the Caylus P.:recalls:1

the Centaur P.:6, recalls:1, manner:1

the CHC Gr.:1

the Cock Gr.:2

the Comast Gr.: connected:1

the Cl. of Cracow:1

the Dot-ivy Gr.:1

Gr. E:1

the Edinburg P.:1

the Elbows-out P.:3, recalls:1, manner:2

the Emporion P.: 1, workshop:1

the Euphiletos P.:1

the Fat-Ranner Gr.:1

the Gorgon P.: manner:1

the Haimon Gr.:9

the Haimon P.:1, near:1, manner:4

the P. of Half-palmettes:2

the Kalinderu Gr.:1

the Lancut Gr.:2, connected:1

the Leafless Gr.:6

the Little-Lion Cl.:1
the Gr. of Louvre F81:1
Lydos:2, group:1, companions:2
the P. of the Munich Lekythos: connected:1
P. N:1
the Nicosia P. C975:1
the P. of the Nicosia Olpe:1
the Gr. of Oxford 216:1
the P. of Oxfrord 237:1
the Phanyllis Group B:1
the Phanyllis Group E:2
the Polos P.:2
the Red-Line P.:1, related:1
the Gr. of Rhodes 11941:3
Sakonides:1
the Segment Cl.:4
the Tleson P.:2, manner:2
the Towry Whyte P.: near:1
the Gr. of Vatican G50: related:1
the Gr. of Vatican G52:1
the Wraith P.:1

PAINTERS OF RED-FIGURE VASES

the Achilles P.:3
the Alkimachos P.:1
the P. of Athens 1259:1
the P. of Athens 12255: near:1
the Gr. of the Cambridge Askos:1
the P. of Bologna 322:1
the Boot P.:1
the Bowdoin P.:1, workshop:2
the Bulas Gr.:2
the Carlsruhe P.:1
the Chrysis P.:1

the Dessypri P.:1
the Dinos P.:3, near:1, circle:1
Douris:1
the Eretria P.:1
the Euaichme P.:1
the Eucharides P.:1
the Euergides P.:2
the F.B. Gr.:5
the Fauvel P.:1
the Filottrano P.: near:1
the Hermaios P.:3
the Iphigeneia P.: recalls:1
the Kadmos P.:1
the Kalymnos P.:3
the Kleophon P.: manner:1
the P. of the Yale Lekythos:2
the P. of London F128:3
the Marlay P.:1
the Meidias P.:1, near:1, manner:1
the Meleager P.:1, near:1
the Mountlaures P.: resemblance:1
the P. of Munich 2335:3
Myson:1
the Nikias P.:1
the Oinomaos P.: recalls:1, near:1
the Oreithyia P.: near:1
the Pasiades P.:1
the Penthesilea P.:1
the Philadelphia Gr. 2272:1
the Pierides P.:1
the Pithos P.:1
the Pistoxenos P.:1
the Plainer Gr.:1
Polion:1, near:1

the Pothos P.:1
 the Pronomos P.:1
 the Providence P.:2
 the Retorted P.:2
 the P. of the Sphynx Mayence:1
 the Sotades P.:1
 the Straggly P.:2
 the Suessula P.: near:1
 the Telos P.:3
 the Thalia P.:1
 the Vouni P.:1
 the Zannoni P.:1

Every possible effort has been made to include all known pottery, nevertheless the subject under study cannot be considered as conclusive since new finds may emerge at any time. In addition, the situation in the occupied part of the island is a major set back since study and field research is halted. It is also a regrettable reality the fact that the archaeological and cultural heritage is subject to blunder and destruction by the Turkish occupying forces, making an integrated study on the subject impossible at present²

Maria Stavrou
 Cyprus American Archaeological
 Research Institute, Nicosia.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο πραγματεύεται τα Αττικά Μελανόμορφα και Ερυθρόμορφα αγγεία που βρέθηκαν στην Κύπρο καθώς και τις εμπορικές σχέσεις των Κυπριακών βασιλείων από την Κυπρο-Αρχαϊκή εποχή ως το τέλος της Κυπρο-Κλασσικής. Στο σύνολο των αγγείων (642) την πρώτη θέση σε εκατοστιαία αναλογία κατέχει το Μάριο με 30,05%, ακολουθεί το Κίτιον με 21,18%, η Σαλαμίνα με 16,67%, η Αμαθούς με 13,86% και άλλες περιοχές με μικρότερο ποσοστό. Παρατίθεται επίσης κατάλογος των ζωγράφων του μελανόμορφου και του ερυθρόμορφου ρυθμού στους οποίους έχουν αποδοθεί τα αγγεία, καθώς επίσης και κατάλογος με τα είδη και την ποσότητα των αγγείων που βρέθηκαν σε κάθε περιοχή.

2 The study was already completed when new finds came into light, probably from old excavations or survey, which were unknown for years in the storerooms of the Cyprus Museum, cf. P. Flourentzos, An unknown collection of Attic vases from the Cyprus Museum, RDAC 1992, pp 151 - 156. Those finds are not included in the present study.

Select Bibliography

- J.D. Beazley, Some Attic Vases in the Cyprus Museum. Proceedings of the British Academy, 33 (1948).
- Attic Black-Figure Vase-Painters, Oxford 1956.
- Attic Red-Figure Vase Painters, Oxford 1963.
- Paralipomena. Additions to Attic Black-Figure and to Attic Red-Figure Vase Painters, Oxford 1971.
- Y. Calvet, M. Yon, Céramique trouvée à Salamine (fouilles de la ville), in E. Gjerstad, Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus, Stockholm 1977.
- H. Catling, Unpublished finds from Cyprus i) Graffiti in the Late Cypriot Linear Script, ii) Imported Greek Pottery at Chytroi, RDAC 1988 (I)
- A. Decaudin, Les antiquités Chypriotes dans les collections publiques françaises, Nicosie 1987.
- E. Gjerstad, Pottery from various parts of Cyprus, in E. Gjerstad, Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus, Stockholm 1977.
- A. Jacquemin, J. J. Maffre, Nouveaux vases grecs de la collection Z. Pierides à Larnaca (Chypre), BCH 110 (1986).
- L. Jehasse, La céramique Attique à figures rouges de Salamine, in «Salamine de Chypre, histoire et archéologie», Colloques Internationaux du CNRS 578, Lyon 13-17 mars 1978, Paris 1980.
- V. Karageorghis, Pottery from Kition, in E. Gjerstad, Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus, Stockholm 1977.
- J. J. Maffre, Vases grecs de la collection Z. Pierides à Larnaca (Chypre), BCH 95 (1971)
- M. Robertson, The Attic Black-figure and Red-figure pottery. Excavations at Kition IV. The non Cypriot pottery, Nicosia 1981.
- J.-F. Salles, Les égouts de la ville classique. Kition - Bamboula 2, Paris 1983.
- L. P. Thalmann, Céramique trouvée à Amathonte, in E. Gjerstad, Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus, Stockholm 1977.
- Chr. Tytgat, Les nécropoles sud-ouest et sud est d' Amathonte I. Les tombes 110 - 383. Études Chypriotes XI. Nicosie 1989.

NANCY SERWINT

**A TERRACOTTA MOLD SERIES FROM MARION*
(PLATES XVI-XXII)**

Out of the vast corpus of sculpture recovered from antiquity, some of the most interesting material comes from Cyprus. Because the island lacks large quantities of marble and hard stone suitable for extensive production of figurative sculpture, the Cypriote contribution lay, instead, in the medium of clay. Cyprus claims abundant clay beds, and craftsmen were able to capitalize on this plentiful resource, creating a diverse range of figures from a material that was malleable, inexpensive, and easily accessible. As a result, the coroplastic arts thrived.

Terracotta sculpture has been found at numerous sites throughout the island, and recent excavations at Marion have produced an immense quantity of terracotta figurative material. Although the site has not been fully explored, the rich body of sculpture fashioned from clay confirms that Marion was an important center of artistic production during the Cypro-Archaic and Cypro-Classical periods. Study of the terracotta votive sculpture from the site offers important evidence of the coroplastic industry and provides an assessment of how ancient coroplasts practiced their craft.¹

Craftsmen who manufactured terracotta clay sculpture at Marion utilized a variety of techniques, ranging from handbuilt methods (including slab construction, the use of coils, and free fashioning by hand) to employing molds. And it was in the use of molds that artisans were free to be inventive - manipulating and altering the primary molded product in order to produce a varied sculptural repertoire that avoided monotonous uniformity. The creative use of the mold is no better seen than in seven fragmentary statue faces found within a sanctuary complex associated with ancient Marion. Study of the fragments indicates that they were likely produced from the same mold and form a mold series.

CONTEXT

The seven fragmentary faces (Nos. 1 - 7, see catalogue at the end) were recovered during several seasons of fieldwork within the excavation grid square A.H9 that revealed two cult structures sited on a narrow ridge located on the northern outskirts of the modern village of Polis tis Khrysokhous (Pl. XVIa).² Both buildings were positioned just to the west of the circuit of the city wall of ancient Marion. The smaller structure (Plate XVIa, bottom) was a rectangular building (6.10m. x 4.40m) of ashlar and rubble construction. Among the debris found within its confines were scores of fragments of terracotta sculpture of a votive nature. Given the size of the structure and the type of material recovered, the building likely functioned as a naiskos.

* Study of various aspects of the terracotta votive sculpture from ancient Marion was conducted during 1992 - 93 at the Cyprus American Archaeological Research Institute (CAARI) in Nicosia. Research was made possible by the award of a National Endowment for the Humanities grant from the United States government. The author wishes to thank the American Schools of Oriental Research for administering grant monies, the Department of Antiquities of the Republic of Cyprus for assistance in the project, and the staff of CAARI for making accessible the research facilities of the Institute.

1. For a preliminary discussion of the terracotta sculpture from Marion, see N. Serwint, «The Terracotta Sculpture from Ancient Marion: Recent Discoveries», in P. Åström, ed., *Acta Cypria*, Part 3 (Jonsered, 1992) 382 - 426, and N. Serwint, «The Terracotta Sculpture from Marion», in F. Vandenabeele and R. Laffineur, eds. *Cypriote Terracottas* (Brussels - Liège, 1991) 213 - 220. Final publication of the terracotta votive sculpture from the site is in preparation.
2. Fieldwork was conducted between 1984 and 1986. For a brief discussion of the archaeology of the sanctuary complex, see W.A.P. Childs, «First Preliminary Report on the Excavations at Polis Chrysochous by Princeton University», *RDAC* (1988, Part 2), 121 - 130, esp. 123 - 127.

Immediately to the north of the naiskos, excavation revealed the remains of a more elaborate architectural complex composed of three distinct units: a nearly square cella (8.00m. x 8.50m), fronted at its north end by a narrow porch, which in turn was preceded by an open forecourt. Within the complex and in the area between the structure and the city wall, nearly 1,000 fragments of terracotta sculpture were recovered. The sculpture was all dedicatory in nature, confirming the identification of the building as a sanctuary.

The sanctuary had been violently destroyed. In the course of excavation, a level of dense, hardpacked mudbrick was found over most of the area, representing the collapse of the mudbrick walls of the superstructure. Beneath this stratum, a thick, white ash layer was discovered within the confines of the sanctuary walls, indicating that the building had met a violent end and was destroyed by fire. The fragmentary condition of the sculpture, evidence of deliberate mutilation of the votives, and traces of burning and discoloration of the terracottas further attest the violent destruction of the sanctuary. Although evidence for the demise of the naiskos is less clear - cut, it is presumed that it was also destroyed during the same activity that devastated the A.H9 sanctuary.

The destruction occurred sometime during the last quarter of the fourth century B.C. The dates for the use period of the sanctuary can be determined only by the style of the terracotta votives associated with the structure. The earliest sculpture dates to the end of the seventh century, whereas the latest objects fall comfortably within the second half of the fourth century. Literary testimonia offer more precision in fixing the terminus of the sanctuary. During the wars of the Diadochi after the death of Alexander, Marion was the focus of hostile actions committed by military forces loyal to Ptolemy I Soter because the city kingdom had refused to align with the Macedonian general's side. The destruction of the sanctuary complex occurred during one of three separate military incursions in 321, 315, or finally in 312 B.C. when Marion was razed and her population transferred to Paphos.³

The seven fragmentary terracotta faces were all remains of votive statues dedicated in the sanctuary complex and the naiskos. The focus of cult worship in the sanctuary likely was directed toward two divinities: Aphrodite and Zeus;⁴ the identification of the god(s) who received worship in the naiskos remains unknown.

DESCRIPTION

Although all seven of the faces are broken and presumably suffered when the sanctuary area was destroyed, enough remains of the fragments to allow for assessment of style and discussion of the original mold. Not one of the fragments preserves a complete head in its entirety. Nos. 1, 2, and 3 (Pls XVIb, XVIIa and XVIIb) are the best preserved fragments and evidence important information about the configuration of the face and the placement of facial features; nos. 4 and 5 (Pls XVIIIa-b) provide details of ears and the crafting of hair framing the face; nos. 6 and 7 (Pls XIXa-b) are quite fragmentary but still allow for comment on the structure of the mouth and chin. Careful examination of all seven fragments makes it possible to reconstruct the original appearance of the molded face.

3. In 321 B.C., Ptolemy arranged an alliance between himself and the kings of four Cypriote kingdoms (Salamis, Paphos, Soli and Amathus) against Perdiccas. Arrian mentions that the alliance assembled a fleet of 200 war ships and laid siege to Marion, presumably because the city had remained loyal to the Macedonian royal house; see Arrian *Met. Alex. (FGH Hist II B, p. 848, fr. 10.6)*. Later in 315 B.C., Diodorus (19.62. 1-6) reports that Ptolemy had amassed a large army to be used against those cities in Cyprus still opposing him; Marion is mentioned as one of the resisting cities. The final action against Marion occurred in 312 B.C. when Ptolemy had had enough of Marion's recalcitrance and ordered the city destroyed; see Diodorus 19.79.4.

4. See Serwint, «The Terracotta Sculpture from Ancient Marion: Recent Discoveries» (supra n.1) 384 - 385.

That all fragments derived from the same mold is clear. Even though the size of the fragments varies, the proportions of facial features preserved on the different fragments are identical, the dimensions of diagnostic features are consistent among fragments, and the style of the faces remains characteristic - confirming that a single mold was employed to craft several heads. No one finished head replicates exactly any of the others; the basic molded face was altered in each instance by the application of handmade elements indicating that variety was an intended end. The primary form of the molded face was subsequently modified by the addition of different attributes, giving evidence that the face was regarded as a fluid form capable of being used as a vehicle for different iconographic types.

Close examination of the fragments reveals that the mold included only the face. The rest of the head, hair, headgear, and the neck were all separately fashioned by hand. The bottom of the mold extended just below the chin with the edge continuing to follow the jawline up the side of the face. Equal care was not taken by the coroplast(s) who worked on the several heads to mask the juncture between the mold and neck because in some cases the seam line of the mold is still visible beneath the chin (Pl. XXa). The edge of the mold passed beneath the ear; the presence of the seam line on the inside of No. 2 (Plate XXb) indicates that the mold ended just behind the temples and the edge of the forehead. From the dimensions of the preserved fragments as well as from the presence of exterior and interior mold seam lines, it is possible to estimate the dimensions of the mold: from top to bottom it would have measured ca. 9.85 cm., and from side to side it likely extended ca. 9.50 cm.

A close examination of the exterior surfaces, especially of Nos. 1, 2, and 3, reveals that the facial features included in the mold were the eyebrows, the eyes, the nose, the cheeks, and the projection of the chin. The mouth was separately added, as were the ears, and additional buildup of the chin occurred once the face had been removed from the mold. The eyes are almond shaped and project slightly from the surface of the face. Within the orbit of the eye, there is an additional slight protuberance, indicating that the iris was articulated. The eyebrows are plastically rendered as slight ridges of clay which arch delicately above the eyes and merge with the bridge of the nose. The nose is small and refined with the bridge narrow; the wings only slightly flare and though the mold includes naturalistic detail, the nostrils are not indicated in any of the fragments. There was some attempt to render the bony structure of the face: cheekbones subtly swell beneath the eyes. Prominence in the mold was also given to the chin. Although additional clay was applied to the chin on each of the fragments in order to augment its form and slightly change the configuration among the heads, the primary shape is sharp and pointed as best seen in a profile view (Plate XXII). The various features of the face are, on the whole, naturalistically integrated and the disparate facial planes merge and blend with some subtlety; yet the basic effect is one of angularity and sharpness which is all the more reinforced by the resulting triangular shape of the face.

STYLISTIC CONSIDERATIONS

The remains of the various face fragments allow for fixing the style of the primary mold with surety. Diagnostic characteristics like the shape of the face, the treatment of the eyes, the contours of the nose, and the execution of the mouth all firmly place the mold within Gjerstad's Sub-Archaic Cypro-Greek style⁵. Sculpture reflecting this style have as their hallmark moldmade faces which admit much

5. E. Gjerstad, *The Swedish Cyprus Expedition*, Vol. IV, Part 2: *The Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical Periods* (Stockholm 1948) 118 - 119; hereafter cited as *SCE IV.2*. Although the basic stylistic schema established by Gjerstad are still, by and large, followed, alteration of terminology and revisionist dating have emended the Sub-Archaic Cypro-Greek to the following: Sub-Archaic Style (ca. 490-450 B.C.); see C. Vermeule, «Cypriote Sculpture, the Late Archaic and Early Classical Periods: Towards a More Precise Understanding», *AJA* 78 (1974) 287-290, esp. 287; and P. Gaber-Saletan, *Regional Styles in Cypriote Sculpture. The Sculpture from Idalion* (New York 1986) 58 - 59.

subsequent retouching; the application of separate ears, hair, and attributes is commonplace. The archaic smile has either disappeared or is muted and is replaced by a more naturalistic rendering of the mouth with the lips horizontally arranged. Molded eyes permit slight elevations suggesting the outward curve of the orb of the eye. Ears remain schematic and are, at most, roughly modelled. Above all, the style reflects a movement toward a more naturalistic conception of the human face.

Although the faces from the Marion mold series reveal, in general, a departure from schematic anatomical forms, the debt owed to the preceding Cypro-Archaic style is yet profound.⁶ Strong, pointed chins impart a triangular appearance to the face. Prominent noses can verge on delicacy with carefully molded examples becoming quite thin and straight. And the Marion faces still reflect very clearly the strength of Ionian stylistic traits which permeated Eastern Mediterranean sculpture as a leit motif throughout the second half of the sixth century.

Not surprisingly, the closest Cypriote stylistic parallels for the Marion molded faces are to be found in those areas where sculpture was still heir to Ionian artistic influences. In Cyprus, the East Greek sculptural style was most keen in the western and northern parts of the island.⁷ The Marion mold series finds a near reflection in Vouni Style IIA, with some examples of large scale terracotta sculpture discovered in the palace bearing close resemblance.⁸ At Mersinaki, affinities with the Marion heads are transitional between Mersinaki Style IIA and III.⁹

That the Marion mold would have been indebted to the Ionian sculptural tradition is not surprising given the close mercantile and commercial contacts Cyprus had with various East Greek states throughout the sixth century. Earlier in the century, Cypriote presence at Naucratis guaranteed familiarity with Ionian styles; the dedications in the several temples in the northern sector -- the Temple to Hera, which was probably a Samian foundation, and the Temple of Apollo founded by the Milesians -- as well as in the Hellenion, which was jointly founded by several East Greek states, would have offered

6. For a discussion of Gjerstad's Archaic Cypro-Greek style, see *SCE* IV.2, 110.

7. Regionalism in Cypriote sculptural styles had already been recognized earlier in the Neo-Cypriote style; see *SCE* IV.2, 105 - 106. In sculpture dated to the middle of the sixth century, Gjerstad had identified two distinct stylistic groupings which he argued could be classified geographically and reflected different extra - insular stylistic sources: in the eastern and southern regions of the island, sculptural production which admitted softer, fleshier forms and fuller treatment of facial features was thought to reflect Egyptian - Syrian styles; sculpture produced in the west and north of Cyprus incorporated Ionian influences, resulting in more angular and attenuated facial characteristics. Although it has been argued (Vermeule [supra n. 5] 287) that Gjerstad's Eastern and Western Neo-Cypriote styles might more correctly reflect provincial interpretation of a more general Cypriote style, the attempt to identify stylistic differences based on geographical divisions remains; cf. P. Gaber-Saletan, «The Limestone Sculpture from Kition», *Medelhavsmuseet Bulletin* 15 (1980) 41 and P. Gaber, «Regional Styles in Cypriot Limestone Sculpture», in *American Expedition to Idalion, Cyprus 1973 - 1980*, L.E. Stager and A.M. Walker, eds. (Chicago 1989) 398, 400.

8. For a discussion of the progression of sculptural styles reflected in the figurative works executed in clay from the Vouni palace, see E. Gjerstad et al., *The Swedish Cyprus Expedition*, Vol. III: *Findings and Results of the Excavations in Cyprus, 1927 - 1931* (Stockholm 1937) 268 - 270; hereafter cited as *SCE* III. Two Vouni terracotta heads from female statues reveal close stylistic similarities to the Marion heads: No. 39, p. 231, pl. LXXI. 39.1 - 2; and No. 480, p. 256, pl. LXXIII. 480. 1 - 2.

9. A close but not exact parallel is a female terracotta statuette, Mersinaki No. 793, which has been assigned to Style IIA (*SCE* III, no 793, p. 363, pl. CXXI. 793.3). The Marion heads reflect a slightly more mature style with the angularity of the face and the pinched features somewhat softened. For a discussion of the development of style found among the terracotta sculpture from Mersinaki, see *SCE* III, 385 - 389. Similarly, a head from a female terracotta statue of unknown Cypriote provenance, dated to the late sixth century and now in the Fitzwilliam Museum (Cambridge, Fitzwilliam Museum, GR 3c 1888), bears stylistic kinship with the Marion mold; for the Fitzwilliam head see G.M.A. Richter, *Korai* (London 1968) no. 156, pp. 90-91, figs. 501 - 503.

ample awareness of current Ionian sculptural trends.¹⁰ Cypriote familiarity with Ionian styles at Naucratis appears to have been quite direct. That Cypriote artists were present in Naucratis is attested by inscription.¹¹ Some stone statues and statuettes found in the excavations have been argued to be of Cypriote origin suggesting either importation of Cypriote sculpture or production by Cypriote artisans at the site.¹² It also appears that at Naucratis stylistic influences could work both ways -- stone sculpture attributed to East Greek artists bears the stamp of Cypriote inspiration.¹³

Exposure to Ionian sculptural styles also occurred directly in East Greece. Limestone and terracotta sculpture of Cypriote type (primarily Gjerstad's Neo-Cypriote style) found on the acropolis at Lindos indicate imports from Cyprus and perhaps the presence of Cypriote sculptors working in Rhodes.¹⁴ Equally, the large amount of Cypriote sculpture discovered in the Samian Heraion confirms a vigorous artistic dialogue between Samos and Cyprus that lasted for most of the sixth century.¹⁵ So it is hardly surprising that the face mold used by Marion coroplasts for a series of terracotta statue heads should so clearly bear an Ionian stamp.

ADAPTATION OF THE MOLD

The Marion terracotta faces are not slavish imitations of an Ionian prototype. Although East Greek stylistic reminiscences are apparent in the mold, the soft modelling of the eyes and cheeks reflects the contribution of a local coroplast.¹⁶ Perhaps the most important feature of the molded faces is their variety. Despite the fact that the same mold was used for all seven faces, exact duplication of the faces does not occur. They are all different. Because the mold did not include the mouth, ears, or hair reveals that the original mold was intended from the start as a basic form from which artists could create *adaptations*. The absence of specific attributes, like headgear, or distinctive decorative elements, like jewelry, guaranteed that the mold could be variously used for a range of iconographic types as well as for both male and female statues.

The demand for terracotta sculpture at Marion to be used as religious votives, as attested by the large quantity of dedications found in the A.H9 sanctuary, necessitated an inexpensive and relatively quick means of production. The use of face molds for that part of the statue that was not only the most difficult to produce but also the most important resulted in efficient manufacture of votive sculpture.

10. See J. Boardman, *The Greeks Overseas* (London 1980) 117 - 133 for a discussion of the Greek presence at Naucratis.

11. *SCE* IV. 2, 318.

12. See G. Schmidt, *Samos*, Vol. VII: *Kyprische Bildwerke aus dem Heraion von Samos*, (Bonn 1968) 113 - 119; and E.A. Gardner, *Naucratis*, Part II (London 1988) 55f.

13. *SCE* IV. 2, 318; Boardman (supra n. 10) 125 - 126. Also see B. Lewe, *Studien zur archaischen kyprischen Plastik* (1975). Kouroi figures from Naucratis exhibiting affinities with a Cypriote style are well illustrated in G.M.A. Richter, *Kouroi* (London 1960): London, British Museum B 442 (Richter, no. 59, p. 73, fig. 206); London, British Museum B 441 (Richter, no. 60, p. 74, fig. 207); Cairo, Museum No. 27426 (Richter, no. 61, p. 74, figs. 204 - 205); Moscow, Museum of Fine Arts No. NI 1.a.3000 (Richter, no. 82, p. 88, figs. 264 - 266); London, British Museum B 446 (Richter, no. 83, p. 88, fig. 270); London British Museum B 443 (Richter, no. 84, p. 88, fig. 271); and Boston, Museum of Fine Arts No. 88. 734 (Richter, no. 85, p. 89, fig. 272).

14. Ch. Blinkenberg, *Lindos*, Vol. I (Berlin 1931) 394f.; also *SCE* IV.2, 327.

15. See Schmidt (supra n. 12) and *SCE* IV. 2, 333 - 335.

16. Where the Marion mold was produced can be claimed with no certainty. Given the fact that the Ionian stylistic presence circulated elsewhere in northwest Cyprus besides Marion suggests that artists working on the island were capable of integrating East Greek features into local coroplastic production. Indeed, Gjerstad argues that most molds used for the manufacture of heads in the Sub-Archaic Cypro-Greek style were of Cypriote origin; see *SCE* IV. 2, 119.

The archetype or patrix from which the Marion mold was made cannot be identified. Whether an existing statue served as the archetype or whether a unique archetype was specially made remains uncertain. Fragmentary limestone sculpture has been recovered from the Marion sanctuary and much contemporary stone sculpture from Vouni and Mersinaki, not that far distant from Marion, was readily available from which a mold could easily have been derived. The mold would have been made out of wet clay pressed over the archetype until the desired thickness was created. Once the clay dried, the frontal mold would have been lifted directly off the archetype. In its leather hard stage, the mold would then have been adapted for the specific requirements of the coroplast -- because the mold series faces all have different mouths, the mouth from the mold (as derived from the archetype) would have been removed and filled in with clay. After minimal retouching of the interior to remove blemishes, the clay mold would then be fired. After cooling, it would be ready for use.¹⁷

In order to create a statue face, the coroplast would press moist clay into the mold. Because the front surface of the face was what mattered, little care was taken in smoothing the inside surface of the face, and all seven fragments bear traces of finger prints (Pl. XXIIa). The thickness of clay which was built up inside the mold varied, as the dimensions in the Catalogue indicate; the thinnest sections of the face tended to be the areas of the eyes and the cheeks whereas the thickest sections were the chins. Once the mold had been filled, the clay was left to dry and in the process, moisture evaporated and also was absorbed into the porous clay mold, causing the pressed clay to shrink and pull away from the mold. The face fragment was then removed. The back of the head would be constructed freehand with the application of coils or small slabs of clay onto the sides of the mold but leaving the interior of the head hollow.¹⁸

After the head was created, the coroplast would then attend to finishing the face by adding the mouth and building up the chin; specific features like hair and headgear would be affixed. Once the head was completed, it was then joined to a separately made body with the point of juncture at the neck. At Marion, for this period, remains of statue bodies indicate that they were constructed by hand, usually by means of coils. Final surface smoothing would occur once the head and body were assembled. Traces of striations on some of the fronts of the faces suggest that a moist cloth was used to remove unwanted marks and to even out the surface. The statue was then dried to a leather hard stage and then painted. Paint was used judiciously to clarify anatomical forms (eyes and lips), to embellish hair, and to elaborate attributes; black and red were the primary colors used, although sometimes yellow was added for specific details.¹⁹ After the application of paint and further drying, the statue would be fired.

Comparison of the seven molded fragments reveals that the use of the molded face to which separately made handmade features were added insured variety. Because distinctive features, like the mouth and hair, differ among the fragments further suggests that several different coroplasts may have been involved in the construction process. Whether the artists were all members of the same workshop with the mold being the property of the establishment or whether the mold was shared among the wider Marion coroplastic community (however large that may have been) cannot be determined. The style of

17. See R.A. Higgins, *Greek Terracottas* (London 1967) 1 - 3 for a discussion of the technical process of moldmade sculpture.

18. Although the molded face would have to be firm enough to maintain its shape, the coroplast would not allow it to become too dry before adding the rest of the head. The more plastic the clay paste of the parts to be joined, the more secure the join. For a practical discussion of the process of joining molded clay parts, see A.O. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist* (Washington, D.C. 1956) 64.

19. A detailed discussion of the decoration of terracotta sculpture is found in R.A. Higgins, «The Polychrome Decoration of Greek Terracottas», *Studies in Conservation* 15 (1970) 272 - 277.

the faces is consistent enough to indicate that, at least for this series of heads, the mold was probably used for a short span of time.²⁰ The surface quality of the faces varies indicating mold wear -- No. 2 shows the clearest features, while by the time the mold was used for No. 3, considerable wear had occurred with the features appearing muted. The same clay was not used for all the faces. Relatively fine clay was used for No. 2, while a coarser clay was used for the other faces. The clay of No. 7 is particularly rough with varied inclusions visible to the eye, perhaps indicating added temper. The color of the clay also varies (see Catalogue), signifying different mineralogical composition of the clay and/or different firing strategies.²¹

It is in the formation of the mouth that the most divergent approaches are to be seen. Mouths are preserved on Nos. 1, 2, 3, 6, and 7. In each case, additional clay was added from which the coroplast fashioned the lips. On No. 3, there is no plastic articulation of the lips; rather, the mouth is a projecting mound of clay smoothed at its edges with the sides subtly angled upward, perhaps to suggest a slight smile. A faint horizontal band of red paint is visible across the lip area. No. 7 bears traces of a very slight archaic smile produced by scoring the mouth with a sharp tool turned upward in the clay at the edges of the mouth. Nos. 1, 2, and 6 all have mouths with a horizontal gash separating the lips. Nos. 1 and 2 are close in form with the gash shallow, although more sloppy in the case of No. 1. No. 6 reveals an awkwardly formed mouth with the incision separating the lips particularly deep. Seen from the side (Pl. XXIb), the projecting mound of clay makes the mouth look almost fish-like. Only Nos. 3 and 6 bear traces of red pigment to indicate the color of the lips.

The same fragments preserving mouths also reveal that chins were built up differently among the faces. No. 6 is the most natural with the rounded contours of the chin merging with the jaw. Nos. 2, 3, and 7 exaggerate the bony structure of the chin and appear unnaturally pointed. Although part of the chin of No. 1 is damaged, enough of it remains to indicate that the added clay was placed off center beneath the mouth.

Ears are preserved on Nos. 1, 2, 4, and 5. The right ear of No. 1 is entirely schematic and appears as an unarticulated lump of clay merging with the hair or headgear above it. No. 5 is also poorly crafted; the remains of finger prints on the surface show that the artist formed the ear by pressing dabs of clay onto the side of the head and cared little for removing traces of his work. Nos. 2 and 4 reflect the fact that some care was taken to suggest the contours of the front of the ear; cartilage is hinted at by the projecting curved edge and the concave inner surface is a token articulation of the concha. The ear of No. 2 is placed unnaturally low on the side of the head.

Even though Nos. 1, 2, 3, and 4 all preserved molded almond shaped eyes, the way that the eyes and eyebrows were subsequently delineated by paint reveals noticeable differences. Nos. 1, 2, and 3 all show traces of black pigment along the edges of the molded eye, indicating that the eye was outlined in black; fugitive remains of black paint on the orb of the eye manifest the intention to define the iris. The eyebrows of Nos. 1 and 3 are the only face fragments which bear paint in this area. On No. 1, black pigment covers only the molded eyebrow; on No. 3, the black paint extends well beyond the molded brow angling downward to form an exaggerated attenuated curve. No. 4 preserves no traces of paint at all in the eye area.

20. The basic molded face was flexible enough to allow an artist to add handmade elements, like the mouth, hair, and headgear, which reflect prevailing artistic tastes and current style. The diversity of mouths and headaddresses, although varied, is still within a range to suggest contemporaneity of production.

21. Shepard (*supra* n. 18) 16-17, 20-24, and 102-113. Of course, within a single clay bed different mineralogical concentrations can occur as well as different types and amounts of foreign matter and impurities. Variation in clay color and texture does not necessarily mean that the clay used for the Marion faces was obtained from different clay beds.

The type of headgear and hair applied on the handmade parts of the heads indicates, in some cases, the intended sex of the statue. No. 2 is clearly male; the brim of a helmet crafted in two degrees and the rise of the helmet cap on the side of the head identify the figure as a warrior. No. 4 is certainly female; a bevelled ridge of clay painted black and decorated with an incised double concentric circle pattern forms a band of tightly curled hair along the edge of the face.²² Behind the hair, a separately added roll of clay represents the edge of a veil which covers the side of the head and falls onto the neck; a roundel of clay with traces of yellow paint added to the lobe of the left ear represents a golden earring. The hair and headdresses of Nos. 1, 3, and 5 do not confirm the sex of the statue faces. On Nos. 1 and 3, a ridge of clay painted black, bordering the forehead, could easily depict male or female hair framing the face as well as the brim of a helmet; on No. 1, the rise of clay on the back of the head might depict a high female headdress with hanging veil just as well as a male conical helmet. Fragment No. 5 preserves immediately behind the left ear a flat band of clay which likely represents the edge of a diadem; diadems are worn variously by both male and female votive statues dedicated in Cypriote sanctuaries. Below the left ear, the coroplast has added a vertical roll of clay to depict the termination of hair; the clay roll, as well as the clay falling onto the back of the neck, are painted black to represent the cascade of long hair onto the shoulders. Both women and men are depicted with long hair in terracotta sculpture in the Archaic Cypro-Greek style, although long hair on males becomes more infrequent in the Sub-Archaic style.

The seven molded statue faces from the Marion sanctuary evidence much about how coroplasts approached their craft. The use of a mold for the statue face freed the artisan from the time-consuming process of forming individual faces by hand. The demand for votive sculpture to be dedicated within the sanctuary was great to necessitate a manufacturing process that could guarantee speedy production. Perhaps the requirements of the dedicants were varied enough to require a multi - purpose, generic form that could be easily adapted by the application of various handmade additions to suit the purpose of discerning customers. Marion coroplasts ably employed a standard face mold yet carried on the tradition of inventive creativity that had always been the hallmark of the Cypriote coroplastic arts.

Nancy Serwint
Cyprus American Archaeological
Research Institute, Nicosia

22. The use of impressed circles is a common decorative technique employed in terracotta sculpture. It appears early at Ayia Irini already in the First Proto-Cypriote style and is used to indicate the curls of beards and to suggest the texture of eyebrows; see E. Gjerstad *et al.*, *The Swedish Cyprus Expedition*, Vol. II: *Findings and Results of the Excavations in Cyprus, 1927 - 1931* (Stockholm 1935) no. 1071, pl. CXCIV. Impressed circles become increasingly more common in the Second Proto - Cypriote style for beards (SCE II, no. 2374, pl. CCVII) and later in the Neo-Cypriote style for helmets (SCE II, no. 1016 + 2505, pl. CCXVI). As a decorative device, it can be used to articulate female hair; a close parallel for the Marion fragment is found at Vouni: a head of a female statue of Archaic Cypro-Greek style preserves hair framing the forehead decorated with two rows of impressed shallow curls; see SCE III, no. 39, pl. LXXI.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Λόγω της έλλειψης μεγάλων ποσοτήτων μαρμάρου και σκληρής πέτρας κατάλληλης για γλυπτική, το πιο κοινό μέσο για παραγωγή γλυπτών στην αρχαία Κύπρο ήταν ο πηλός. Συνεπεία του γεγονότος αυτού παρατηρείται άνθιση της κοροπλαστικής. Οι πρόσφατες ανασκαφές στο αρχαίο Μάριο έδειξαν με καθοριστικό τρόπο ότι η πόλη-βασίλειο υπήρξε σημαντικό κέντρο της κοροπλαστικής. Η ανακάλυψη επτά προσώπων που ανήκουν σε πήλινα αγάλματα και όλα προέρχονται από ένα αρχαϊκό/κλασικό σύμπλεγμα ιερού, φανερώνει κατά τρόπο ικανοποιητικό μια πλευρά της μεθόδου με την οποία κατασκευάζονταν αναθηματικά γλυπτά από πηλό. Η σειρά των πήλινων αυτών αντικειμένων από μήτρες είναι ενδεικτική μιας κυπριακής τεχνοτροπίας γλυπτών, η οποία ήταν αγαπητή κατά τη διάρκεια του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. Τεχνοτροπική συγγένεια με τη γλυπτική παράδοση της Ιωνίας υπογραμμίζει την αλληλεξάρτηση καλλιτεχνικών επιδράσεων μεταξύ Κύπρου και Ανατολικής Ελλάδας στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου. Η μελέτη της σειράς των γλυπτών από μήτρες δίδει πολλές πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο οι αρχαίοι κοροπλάστες εφάρμοζαν την τεχνική τους. Μια πιο λεπτομερής εξέταση των θραυσμάτων που αποτελούσαν μέρος από πρόσωπα, φανερώνει πολλά σχετικά με τη διαδικασία παραγωγής πλαστικής από μήτρες, αρχίζοντας από την κατασκευή της μήτρας, συνεχίζοντας με το σκάλισμα των βασικών χαρακτηριστικών του προσώπου, την προσθήκη άλλων χαρακτηριστικών και κοσμημάτων, τη συναρμολόγηση των μελών του αναθηματικού αγάλματος και τελειώνοντας με το ψήσιμο του ολοκληρωμένου πια αγάλματος. Τα πρόσωπα τα καμωμένα από μήτρες που προέρχονται από το Μάριο αντανακλούν επιπλέον σημαντικές μαρτυρίες, όπως με ποιο τρόπο οι μήτρες υφίσταντο αλλαγές για να εξασφαλιστεί η ποικιλία της παραγόμενης πλαστικής και να αποφεύγεται έτσι πληκτική επανάληψη και μονότονη ομοιομορφία. Διάφορα πρόσθετα χειροποίητα στοιχεία όπως τα μαλλιά, το κάλυμμα της κεφαλής και τα κοσμήματα, τοποθετούνταν στο βασικό πρόσωπο που φτιαχνόταν σε μήτρα, εξασφαλίζοντας έτσι ότι ένα τυποποιημένο πρόσωπο μπορούσε να χρησιμεύει ως μέσο για διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους. Αλλά, πάνω απ' όλα, οι κοροπλάστες του Μαρίου ήταν ελεύθεροι να αναπτύξουν την παράδοση της εφευρετικής δημιουργίας, η οποία υπήρξε πάντοτε η σφραγίδα της κοροπλαστικής τέχνης στην Κύπρο.

CATALOGUE

* all measurements are maximum and are in centimeters

P = preserved

H = height

W = width

T = thickness

D = depth

DI = diameter

R numbers are registry numbers and TC numbers are numbered objects in the terracotta sculpture sequence assigned in the registry of the Princeton Cyprus Expedition.

1. *Face* (Pl. XVIIb)

PH 13.05, PW 9.23, PT 0.89 - 2.90.

Fragment from half lifesize statue preserving right side of face and neck and all of chin. Damage to right

ear, nose, and chin. Edge of helmet or diadem borders face. Facial features, although worn, include almond shaped eye with slightly projecting iris, narrow nose, and small mouth with horizontal lips. Traces of black paint on diadem of helmet brim, right eyebrow, and lower right eye; red paint on side of head or headgear. Hollow. Medium coarse clay with many grain size inclusions. Clay is reddish yellow in color (Munsell 5 YR 6/6). From naiskos. 500 - 450 B.C. R14643/TC6116.

2. *Male Face* (Pl. XVIIa)

PH 11.55, PW 10.73, PT 0.74 - 2.57.

Fragment from half lifesize male statue preserving most of face except for top of right eye and forehead and right side of face and chin. Damage to left ear and tip of nose. Edge and side of helmet or headgear remain on left. Facial features are distinct and include slightly modelled left eyebrow, large almond shaped eyes with slightly projecting iris, thin nose, and small mouth with horizontally configured lips. Black pigment remains on lower edge of right eye and on brim of helmet above left ear; red paint still visible on edge and side of helmet or headgear, on left ear, and lips. Hollow. Rather fine clay with few inclusions. Clay is very pale brown (Munsell 10 YR 7/4). From naiskos. 500 - 450 B.C. R14642/TC6115.

3. *Face* (Pl. XVIIb)

PH 10.32, PW 8.27, PT 0.74 - 2.93.

Fragment from half lifesize statue preserving right side of face except for top of forehead and right side of face and ear. Damage to nose. Edge of hair or headgear preserved over right temple. Facial features are somewhat worn and include almond shaped eyes, thin nose, and small lips configured into a slight archaic smile. Remains of black paint visible on left eyebrow and eye as well as edge of hair or headgear; traces of red pigment on upper lip. Hollow. Medium coarse clay with few inclusions. Clay is pink on the surface with a yellowish red core (Munsell 7.5 YR 7/4 [surface] 5 YR 5/6 [core]). From fill between east sanctuary wall and city wall. 500 - 450 B.C. R674⁴/TC2740.

4. *Female Face* (Pl. XVIIIa)

PH 8.72, PW 7.55, PT 0.82-2.39, DI (earring) 1.41.

Fragment from half lifesize female statue preserving extreme left side of face, hair, and part of side of head. Damage to outer edge of left ear. Gray discoloration of surface indicates fragment was subjected to heat and burning. Hair framing face decorated with impressed double concentric circle pattern and edge of headgear indicated immediately behind hair. Circular earring adorns left ear lobe. Only facial feature preserved is part of left eye, slightly rounded and almond shaped. Black pigment on hair; red paint preserved on ear and side of face; traces of yellow paint on earring. Hollow. Medium coarse clay with many grain size inclusions. Clay is yellowish red (Munsell 5 YR 5/6). From fill between east sanctuary wall and city wall. 500 - 450 B.C. R14927/TC6361.

5. *Face* (Pl. XVIIIb)

PH 9.54, PT 1.13, PD 10.66.

Two joining fragments from half lifesize statue preserving left side of face, diadem or band behind left ear, and fall of hair onto neck. Slight damage to ear. No facial features preserved save schematic left ear. Extensive black paint on hair; traces of red pigment on ear. Hollow. Medium coarse clay with many grain size inclusions. Clay is reddish yellow in color (Munsell 5 YR 6/8). From fill between east sanctuary wall and city wall. 500 - 450 B.C. R14939/TC6372.

6. *Face* (Pl. XIXa)

PH 5.01, PW 3.06, PT 1.19, PD 8.92

Fragment of half lifesize statue preserving mouth, chin, and lower left side of face. Trace of hair or diadem above neck. Only facial feature preserved is horizontal mouth with lips separated. Possible traces of red pigment in cut separating lips. Hollow. Medium coarse clay with many different sized inclusions ranging from grain size to 0.09 cm. Clay is very pale brown in color (Munsell 10 YR 7/4). Find spot within sanctuary area not reported. 500 - 450 B.C. R14893/TC6330.

7. Face (Pl. XIXb)

PH 6.58, PW 3.74, PT 1.46 - 2.27.

Fragment of half lifesize statue preserving nose, mouth, and chin. Facial features include badly damaged nose and mouth with corners slightly upturned and lips separated. No traces of pigment. Hollow. Heavy coarse clay with many different size inclusions up to 0.18 cm. Clay is very pale brown in color (Munsell 10 YR 7/4). From naiskos. 500 - 450 B.C. R14641/TC6114.

ΠΑΥΛΟΣ ΦΛΟΥΡΕΝΤΖΟΣ

**Η ΘΕΑ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
(ΠΙΝΑΚΕΣ XXIII - XXXI)**

Τα πήλινα ειδώλια που παρουσιάζουν μια γυναικεία θεότητα με υψωμένα χέρια είναι πλατιά διαδεδομένα στους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου.

Ο πρώτος που ασχολήθηκε με την εικονογραφία αυτή στην Ανατολική Μεσόγειο και ειδικά στην Κρήτη ήταν ο Στ. Αλεξίου. Στην μελέτη του ο Αλεξίου δέχτηκε την Ανατολική προέλευση του τύπου της θεάς μετά από εκτεταμένη παρουσίαση και ανάλυση διαφόρων άλλων απόψεων¹.

Στο άρθρο αυτό θα ασχοληθώ με την διάδοση της θεότητας στην Εύρωπη και την Ανατολική Μεσόγειο, την εικονογραφική σύνδεση των ευρημάτων του τύπου στις δυο περιοχές και την ερμηνεία του, με βάση τα σημερινά αρχαιολογικά δεδομένα.

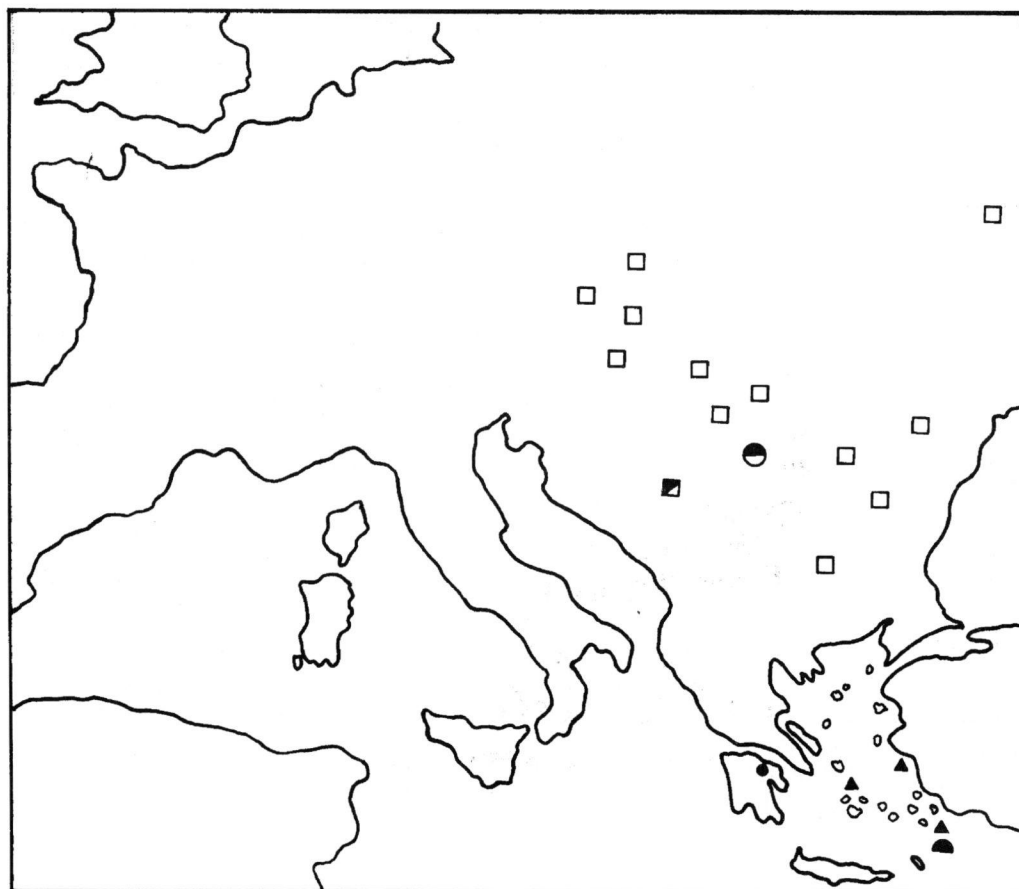
Στην Ευρώπη ο τύπος της θεάς πρωτοπαρουσιάζεται στη Νεολιθική Εποχή (Εικ. 1). Μερικά από τα πρώτα δείγματα της θεάς προέρχονται από την Ουκρανία² και ανήκουν στις τελευταίες φάσεις της Νεολιθικής κουλτούρας Tripolye (Πιν. XXIII 7,3). Πρόκειται για μικρά πήλινα ειδώλια που παρουσιάζουν τη θεά εντελώς σχηματικά με μια τερατώδη πτηνόμορφη κεφαλή. Στα υψωμένα χέρια δεν δίδεται καθόλου έμφαση αλλά η θέση αυτής ακριβώς της κίνησης είναι ολοφάνερη.

Η προϊστορία της Ρουμανίας είναι γεμάτη από παραδείγματα της θεάς που ανήκουν σε διάφορες πολιτιστικές ομάδες και προϊστορικές φάσεις. Οι αρχαιότεροι τύποι με τη μορφή της θεάς προέρχονται από τις κουλτούρες Cucuteni και Gumelnita³ (Πιν. XXIII, 1, 2, 5, 6). Η μορφή του τύπου είναι εδώ σε γενικές γραμμές παρόμοια με την ουκρανική, παρόλο που εδώ η χειρονομία των υψωμένων χεριών είναι πιο τονισμένη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός της ύπαρξης και μεταγενέστερων δειγμάτων του τύπου, όπως για παράδειγμα το πήλινο αγαλματάκι από την κουλτούρα Cernavoda (Πιν. XXIII, 4), που χρονολογείται μεταξύ 2200-1600 π.Χ.⁴ δηλαδή στην ευρωπαϊκή Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η εικονολογική συγγένεια του ειδωλίου με τα παλαιότερα νεολιθικά δείγματα και με τα μεταγενέστερα ειδώλια από την Ανατολική Μεσόγειο είναι ξεκάθαρη.⁵

1. Στ. Αλεξίου "Η μινωϊκή θεά μεθ' υψωμένων χειρών" *Κρητικά Χρονικά* 1958 σελ. 237-243;
2. T. Passek "Rannezledelveckie (Trypolckie) Plemena Podnectolja" *MIA* 84 Fig.45, 1, 2, 4.
3. V. Dumitrescu "La station prehistorique de Trian" *Dacia* 1942-44 Fig. 8, 1, Fig. 9; D. Berciu *Romania* Fig. 256; H. Schmidt *Cucuteni* Pl. 32; V. Dumitrescu *L' Art neolithique en Roumanie* Pl. 85; J. Nestor *Dez Stand der Vögechichtsforschung in Rumänien*" *Ber R.G.K.* 22 1932 P1.9, 1.
4. D. Berciu βλ. αν.
5. Σύγκριση Πιν. XXIII, 4, 5, 7 και Πιν. XXIV, XXV, XXVII.

Η ΘΕΑ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Εικ. 1

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΘΕΑΣ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

- Νεολιθική εποχή (3500-4000 π.Χ. περίπου).
- Πρώτη εποχή του Χαλκού (1700 π.Χ. περίπου).
- Χαλκολιθική εποχή (2200-1800 περίπου).
- Υ.Μ. ΙΙΙ Β.
- ▲ Πρωτογεωμετρική εποχή.
- ▲ Αρχαϊκή εποχή.

Στη γειτονική Ουγγαρία η μορφή της θεάς είναι πλατιά διαδεδομένη ήδη από τη Νεολιθική Εποχή. Αναφέρω μόνο μερικά παραδείγματα όπως ένα όστρακο του ρυθμού "Bandkeramik" που βρέθηκε στο Bosrod και φυλάγεται στο Μουσείο Herman Otto με τον αριθμό 53.160.63 παρουσιάζει τη θεά αρκετά σχηματοποιημένη⁶.

Στην συνέχεια μπορεί να αναφερθεί μια πυξίδα που ανήκει περίπου στην ίδια εποχή με το όστρακο (4 χιλιομετρίδα π.Χ.) και βρίσκεται εκτεθειμένη στο Εθνικό Μουσείο της Ουγγαρίας. Από τη μια πλευρά φέρει διακόσμηση εγχάρακτη με τη μορφή της θεάς ανάμεσα σε δένδρα. Η άλλη πλευρά είναι καλυμμένη πλήρως με δένδρα που ίσως αντιπροσωπεύουν την έννοια του δάσους (Πιν. XXIV 2)⁷.

Στην Ουγγαρία η παράδοση της εικονογραφίας αυτής συνεχίζεται και στην Χαλκολιθική Εποχή ως το τέλος της. Παραδείγματα έχουμε ολοφάνερα από την κουλτούρα Péccler (Badener) που χρονολογικά τοποθετείται γύρω στο 1900 π.Χ. Είναι μια ομάδα από τρία ανθρωπόμορφα αγγεία που βρέθηκαν σε τάφο της εποχής αυτής. (Πιν. XXIV 5)⁸. Παρόμοιο ανθρωπόμορφο αγγείο με τη θεά στη στάση αυτή προέρχεται από την περιοχή Rockeno (Πιν. XXIV 8)⁹ και από το Centre¹⁰.

Μια ενδιαφέρουσα απεικόνιση της θεάς βρέθηκε στη δυτική Ουγγαρία και συγκεκριμένα στην κουλτούρα Tordes I που καλύπτει την ίδια χρονολογική περίοδο όπως η κουλτούρα Vinca I στα κεντρικά Βαλκάνια. Στην περίπτωση αυτή η μορφή της θεάς είναι χαραγμένη σε όστρακο με τα χέρια υψωμένα¹¹.

Στην Τσεχία και Σλοβακία έχουμε πάλι ένα πλούσιο ρεπερτόριο ειδωλίων της θεάς και απεικονίσεις σε προϊστορικά αγγεία. Η θεά με τα υψωμένα χέρια είναι εδώ διαδεδομένη στην κουλτούρα της "Ζωγραφιστής Κεραμικής" που καλύπτει την περιοχή της Μοραβίας και της Σλοβακίας. Η κουλτούρα αυτή είναι ένα παρακλάδι της Νεολιθικής κουλτούρας Lengyel στην Κεντρική Ευρώπη που χρονολογείται στην 3η χιλιομετρίδα π.Χ. Τα καλύτερα δείγματα του τύπου προέρχονται από τη νότια Μοραβία από το Strelíec.¹² Stepanovice.¹³ Krepice¹⁴ και Kyjovie¹⁵ (Πιν. XXV 1, 3, 4, 5).

6. N. Kalicz *Götter Aus Ton* Budapest 1970 P1.19; F. Tomp. "Die Bandkeramik in Ungaria" *Arch. Hung.* 5/6 1929 P1.XVIII, 5; B. Soudsky "Les premières civilisations agricoles de l' Asie Autérienne *Obzor Prehistorický* 1950 XIV p. 5-162 Fig. 32c, 3 όπου βλέπουμε αναλογίες στις πιο αρχαίες κουλτούρες της Ανατολής που βρίσκονται εικονογραφικά σε αρκετή απόσταση από τον υπό μελέτη τύπο.

7. N. Kalicz βλ. *av.* P1. 28, 2.

8. N. Kalicz *Die Péccler (Badener) Kultur und Anatolien* 1969 P1.II, 1a-c.

9. N. Kalicz βλ. *av.* Fig. 6.

10. T. Kemenerei "Neuere Menschenförmige Urnen der Péccler Kultur in Center" *Miaskolci Herman Otto Museum Körleményei* Fig. 1-2.

11. J. Nestor βλ. *av.* P1.I, 9.

12. V. Podborsky - V. Vildomec "Kultura s moravskou malovanou Keramikou" *Annouces de la société Tschéchoslovaque d' Archéologie* XII-1970 Fig. 4.

13. V. Podborsky - V. Vildomec βλ. *av.* Fig. 1

14. R Tichy "Zobrazení žen jako doklad matriarchatu" *Sbornik Au v Brne* II 1963 p. 20-23.

15. V. Podborsky "Sest let Archeologického vyzkumu u Testic-Kyjovie" *Sbornik Praci Filosofické Fakulty Brnenske University* XXII P1

Η ΘΕΑ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα ανθρωπόμορφο αγγείο από την Σλοβακία με τα χαρακτηριστικά του τύπου της θεάς¹⁶ (Πιν. XXV 2.) που χρονολογείται στην τελευταία φάση της Νεολιθικής Εποχής.

Στη Γιουγκοσλαβία η εικονογραφία της θεάς είναι διαδεδομένη τόσο στη Νεολιθική Εποχή όσο και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Πρόκειται για όστρακα από αγγεία με εγχάρακτη και ανάγλυφη παράσταση του τύπου.

Η Νεολιθική απεικόνιση της θεάς προέρχεται από την περιοχή Sarvas και εντοπίστηκε σε ένα αμφορέα της κουλτούρας Starcevo¹⁷ (Πιν. XXIV 1). Η παράδοση συνεχίστηκε στην Εποχή του Χαλκού. Η θεά απεικονίζεται σε εγχάρακτο όστρακο που προέρχεται από την κουλτούρα Vucedol (1950-1700 π.Χ.)¹⁸ (Πιν. XXIV 6). Ακόμη στη γειτονική Βουλγαρία έχουμε δείγμα απεικόνισης της θεάς σε προϊστορικό ανθρωπόμορφο αγγείο της τελευταίας φάσης της Νεολιθικής Εποχής από το Razgrad¹⁹ (Πιν. XXIV 7).

Στη συνέχεια της μελέτης θα ασχοληθώ με την εικονογραφία της θεάς στην Ανατολική Μεσόγειο. Τα αρχαιότερα δείγματα του τύπου στην περιοχή αυτή προέρχονται από την προϊστορική Αίγυπτο²⁰ και συγκεκριμένα την προϊστορική νεκρόπολη της Naqada και Ballas (Πιν. XXV 1, 2, 3).

Εκτός από τις απεικονίσεις της θεάς σε αγγειοματρίδια από πηλό, παρουσιάζεται εδώ και μια εγχάρακτη απεικόνιση σε αγγείο²¹. Τα δείγματα αυτά χρονολογούνται στην 4η χιλιετηρίδα π.Χ. Εδώ διακόπτεται η εξέλιξη του τύπου στην περιοχή αυτή.

Η θεά όμως είναι διαδεδομένη σε μεγάλη κλίμακα στις τελευταίες φάσεις της Τελευταίας Εποχής του Χαλκού στην κυρίως Ελλάδα, στην Κρήτη, στα ανατολικά νησιά του Αιγαίου και στην Κύπρο. Παρουσιάζεται στην Πελοπόννησο σχεδόν την ίδια Εποχή που είναι διαδεδομένη στην Κρήτη, δηλ. γύρω στο 1300 π.Χ.²²

16. *Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit* Bratislava 1970 P1.XX

17. M. Gimbutas *The gods and goddesses of Old Europe* 7000-3500 B.C. Fig. 128.

18. R.R.Schmidt *Die Burg Vuiedol* Zagreb 1945 Fig. 58, 4.

19. J.H.Gaul "The Neolithic period in Bulgaria" *American School of Prehistoric Research Bulletin* 16 P1.LVI, 6.

20. Fl. Petrie *Prehistoric Egypt* P1, III, 4; B1. IV, 4; P1.LIX, 6.

21. Fl. Petrie βλ. *αν.* P1.LI, 1.

22. Μεμονωμένο το παράδειγμα του τύπου προέρχεται από την Πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή (γύρω στα 1550 π.Χ.) από μια παράσταση σε κύπελλο από τη Φυλακωπή της νήσου Μήλου που είναι αρκετά σχηματοποιημένη και θυμίζει Ευρωπαϊκά πρότυπα. T.D.Atkinson-R.C.Bosanquet, *Excavations at Phylkopi in Melos* London 1904 P1.XIX, 8.

Τα δείγματα της θεάς στην κυρίως Ελλάδα προέρχονται από την Πελοπόννησο (Μυκήνες)²³ (Πιν. XXVII), όμως πιο πλατιά διάδοση του τύπου συναντάται στην Κρήτη, στα ανατολικά νησιά του Αιγαίου (Ρόδος, Σάμος, Δήλος, Λήμνος) και στην Κύπρο.

Στην Κρήτη η θεά πρωτοπαρουσιάζεται στη ΥΜ ΙΙΑ εποχή (Πιν. XXVIII) και η παράδοση της εικονογραφίας συνεχίζεται πλούσια ως την Αρχαϊκή περίοδο²⁴.

Στα ανατολικά νησιά του Αιγαίου τα παραδείγματα είναι λιγότερα αλλά φαίνεται ότι η επίδραση του τύπου είχε φτάσει ως εδώ.²⁵ Η εικονογραφία της θεάς καλύπτει χρονολογικά την πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή ως την Αρχαϊκή.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η πλούσια εικονογραφία της θεάς στην Κύπρο. Φαίνεται ότι η θεά με τα υψωμένα χέρια εισήχθη στο νησί από τη γειτονική Κρήτη στο τέλος της Τελευταίας Εποχής του Χαλκού από έποικους που φαίνεται ότι είχαν το νησί της Κρήτης ως αφετηρία τους.²⁶ Τα αρχαιότερα ευρήματα με θέμα τη θεά με τα υψωμένα χέρια ανασκάφησαν στο Κίτιο και στην Έγκωμη και χρονολογούνται στον 11ο π.Χ. αιώνα.²⁷

Στη Γεωμετρική περίοδο η παράδοση συνεχίζεται. Τα ειδώλια της θεάς παρουσιάζονται πιο νατουραλιστικά και επικρατεί ο κυλινδρικός κορμός με την κυκλική επίπεδη βάση που θα αποτελέσει χαρακτηριστικό γνώρισμα για τα κυπριακά ειδώλια του τύπου αυτού στην Αρχαϊκή περίοδο.

Δείγματα της θεάς που χρονολογούνται στη Γεωμετρική περίοδο προέρχονται από τη Μόρφου²⁸ (Πιν. XXIX,1) την Έγκωμη²⁹, τη συλλογή του Δημοτικού Σχολείου Αγίου Αντωνίου στη Λευκωσία (Πιν. XXIX,3) και τον Άγιο Ιάκωβο³⁰.

Παράλληλα με τον παραδοσιακό τύπο που κληρονόμησαν οι Κύπριοι από την Κρήτη αρχίζει να αναπτύσσεται στο νησί και δεύτερος τύπος που θέλει την θεά γυμνή ή ημίγυμνη με τονισμένα τα γυναικεία χαρακτηριστικά. Η εξέλιξη αυτή προδίδει κάποια ανάμιξη του τύπου της εισηγμένης αυτής θεάς με την εγχώρια κυπριακή θεότητα Αστάρτη-Αφροδίτη.³¹

23. L.W.Taylor "Mycenae 1968" *Antiquity* 43 (1969) p. 91.

24. *AE* 1937 p. 28 Fig. 1, 1, 7; Zervos Ch. *L'art de la Crete* P1.774-5; Στ. Αλεξίου *Κρητικά Χρονικά* ο.σ.; *Mont Art* XII P1.XI.2; A. Evans *The Palace of Knossos* II Fig. 193; *BSA* 1901-2 p. 96; *BSA* LXII (1967) P1.41-43; Müller, *Frühe Plastik* p. 60; *BSA* 1947-8 P1.XXXI; *AA* 1933 Fig. 6-8.

25. Ch. Blikenberg *Lindos* P1.83; A. Lamonier *Delos* P1.2.21; J. Schneider-Lengyel *Griechische Terrakotten* Fig. 2; G. Schmidt *Samos* VII P1.1, 1804.

26. Β. Καραγιώργης "Αί σχέσεις μεταξύ Κύπρου και Κρήτης κατά τον 11ον αιώνα, Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Τόμ. Α' σελ. 180.

27. C.F.A.Schaeffer *Alasia* I Fig. 153; V. Karageorghis, *Kition*, Thames and Hudson 1976 p. 97, Pl. 65.

28. *BCH* 1959 83 Fig. 4;

29. P. Dikaios *Enkomi* Pl.107, 39, 40, 41-43.

30. *SCE* I Pl. LXVIII, 3, 6, 44.

31. Σύγκρινε τα ειδώλια στους Πίνακες XXIX 4 και XXX 1.

Η ΘΕΑ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Τα ειδώλια του νέου αυτού καθαρά κυπριακού τύπου είναι τις περισσότερες φορές κατασκευασμένα από καλούπια και τα ως τώρα υπάρχοντα δείγματα προέρχονται από περιοχές της ανατολικής Κύπρου (Γύψου, Άγιος Ιάκωβος)³² (Πιν. XXIX 4).

Στην Αρχαϊκή περίοδο ο τύπος είναι πια πλατιά διαδεδομένος σ' ολόκληρο το νησί. Τα πιο σπουδαία δείγματα της εποχής αυτής από αισθητική άποψη βρίσκονται στη Συλλογή Ζ. Πιερίδη στη Λάρνακα³³ (Πιν. XXIX 2) και στο Βρετανικό Μουσείο³⁴ (Πιν. XXX, 2).

Τελικά στην Αρχαϊκή περίοδο καταστάλαξε ο τύπος με τον ψηλό πόλο στην κεφαλή και το κυλινδρικό σώμα, όπως φαίνεται από τα πήλινα ειδώλια που παράγονται σε μεγάλες ποσότητες και προέρχονται κυρίως από την Επαρχία Πάφου (Πιν. XXX 3, 4), όπου ο τύπος φαίνεται ότι διαδόθηκε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Κύπρου. Μια άλλη ενδιαφέρουσα παραλλαγή του ίδιου θέματος προέρχεται από την ιδιωτική συλλογή του Α. Λανίτη στη Λευκωσία και παρουσιάζει τη θεά με έναν αρχαϊκό λύχνο στην κεφαλή.³⁵

Εκτός από τις τερακότες ο τύπος της θεάς είναι διαδεδομένος στην Κύπρο ακόμη και στην κεραμική και στα ανάγλυφα πάνω σε πέτρα.

Από την κεραμική ένα από τα πιο αξιόλογα δείγματα είναι ένας λαιμός αμφορέα από την Πύλα, τώρα στο Μουσείο του Λούβρου. Παρουσιάζει τη θεά του τύπου με τον ψηλό πόλο να παρακολουθεί επιστροφή από το κνήγι³⁶ (Πιν. XXXI 2).

Μια άλλη σχηματική παράσταση της θεάς βρίσκεται στον ώμο μιας πρόχου του ρυθμού Black-on-Red I(III) που προέρχεται από την ιδιωτική συλλογή του Α. Πιτσιλλίδη από τη Λευκωσία (Πιν. XXXI 3, 4). Η θεά στέκει με υψωμένα χέρια ανάμεσα σε δυο δένδρα που είναι τοποθετημένα αντιθετικά στις πλευρές του αγγείου.

Μια ανάγλυφη και μια εγχάρακτη παράσταση με θέμα τη θεά προέρχονται από δυο πυξίδες που βρέθηκαν στο Ιδάλιο και στους Γόλγους.

Η πυξίδα από το Ιδάλιο έχει στη μια πλευρά ανάγλυφη τη θεά του γυμνού τύπου συνδιασμένη με ελάφια³⁷ (Πιν. XXXI 1).

Στην άλλη από τους Γόλγους η θεά είναι σχηματοποιημένη εγχάρακτη με δυο αγκυλωτούς σταυρούς κάτω από τα μπράτσα ³⁸. Και οι δυο αυτές αρχαιότητες βρίσκονται σήμερα εκτεθειμένες στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης.

32. RDAC 1937/39 Pl. XLII, 12.

33. V. Karageorghis *Cypriote Antiquities in the Pierides Collection Larnaca Cyprus* Pl. 71;

34. H.B. Walters *Catalogue of the Terracottas in the British Museum* A123.

35. P. Flourentzos "Four Archaic Terracottas from Cypriot Private Collections" *RDAC* 1977 pl.

36. CVA Louvre No. 4, Pl. 9, 4, 6, 8; Perrot-Chipiez *Histoire de l' Art III* p. 721 Fig. 531.

37. Cesnola *Atlas I* Pl. LXXIX, 504.

38. Cesnola βλ. *av.* LXXIX, 505.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ.

Φαίνεται ότι η θεά εισήχθη στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου (Ελλάδα, Κρήτη) από την Ευρώπη.

Ακόμα μια άποψη είναι δυνατή ότι η θεά αυτή ήταν κοινή σε όλους τους λαούς κατά τη Νεολιθική Εποχή αλλά η χρονολογική και εικονογραφική συγγένεια δείχνει ότι εισήχθη στην Ανατολική Μεσόγειο από την Ευρώπη, η οποία διατήρησε για μεγάλο χρονικό διάστημα την πρωτόγονη μορφή κοινωνίας, ενώ στους Ανατολικούς λαούς η εξέλιξη της κοινωνίας συνέτεινε στην εικονογραφική αλλαγή του τύπου.

Πολλοί ήταν οι χαρακτηρισμοί που δόθηκαν στα ειδώλια του τύπου αυτού. Ο Schmidt χαρακτήρισε τα ειδώλια της Κρήτης σαν "Adorantinnen" και πολλοί υποστηρίζουν ότι τα υψωμένα χέρια ήταν έκφραση λατρείας και ευλογίας³⁹.

Άλλοι υποστηρίζουν ότι η στάση των υψωμένων χειρών εξηγείται από την ανάμνηση της λατρείας της Μεγάλης Μητέρας (Magna Mater) και τα υψωμένα χέρια μιμούνται κέρατα.

Κατά τη γνώμη μου οι ρίζες της θεάς βρίσκονται στα βάθη της ανθρώπινης προϊστορίας. Το ότι η θεά συνδέεται με τα δέντρα με τη φύση και σε δείγματα από τον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και τον Μεσογειακό δεν είναι τυχαίο.⁴⁰

Δέχομαι την άποψη της "ατελούς μονοθεΐας" του Ζ. Μαρινάτου αλλά νομίζω ακόμη ότι η θεά συνδέεται περισσότερο με τη φύση και τα δένδρα και τα υψωμένα χέρια πιθανό να είναι κατάλοιπα δεινολατρείας. Ίσως να έχει εδώ τις ρίζες της η αρχαία ελληνική θεά των δάσων και του κυνηγιού, η Άρτεμη.

39. Στ. Αλεξίου βλ. *αν. σελ.* 237 όπου υπάρχει λεπτομερής βιβλιογραφία.

40. Σύγκρινε στον Πίν. XXIV,2 την πυξίδα από την Ουγγαρία και στον Πίν. XXXI,1 του δείγματος από την Κύπρο όπου η θεά συνδέεται με τα δένδρα και το κυνήγι.

J. FAUCOUNAU

THE CYPRO-MINOAN SCRIPTS: A REAPPRAISAL FIFTY YEARS AFTER JOHN F. DANIEL'S PAPER

The existence of a particular type of script in use in Cyprus during the Bronze Age was recognised for the first time in 1889 by the German archaeologist Ohnefalsch-Richter (OHNEFALSCH-RICHTER 1889). But the first to examine the possibility of deciphering the script has been, in 1941, the American scholar John F. Daniel (DANIEL 1941). Half a century after his fundamental paper, in which he truly produced a "corpus" of the then known material and suggested several phonetic values for the Cypro-Minoan signs, it has seemed appropriate, in memory of his pioneer work, to present the important and most recent discoveries concerning the subject.

1 - The decipherment attempts

At the present time, four or five attempts at deciphering the script have been done.

It is unanimously recognized that the first ones, searching for Greek behind the inscriptions, have failed. A more recent attempt made by E. Masson and based on a Hurrian hypothesis (E. MASSON 1974) did not go further than a few "sporadic readings" (as its author has confessed herself) and can be neglected (For a more detailed criticism of this decipherment, see FAUCOUNAU 1977).

There are to-day only two deciphering attempts which are presented by their inventors as systematic and comprehensive : one has been proposed by J. Best & F. Woudhuizen (J. BEST & F. WOULDHUIZEN 1988 & 1989), the second by this present writer.

We consider the J. Best's and F. Woudhuizen's decipherment as unsatisfactory, in spite of the fact that many of the phonetic values they have attributed to the Cypro-Minoan signs are correct. The flawed character of their decipherment seems obvious when one notices the lack of coherence in the grid they have proposed : Starting from the hypothesis that signs with a O-value in Linear B script must have a U-value in Cypro-Minoan (TO becoming TU, LO becoming LU, etc..), they have finally obtained a grid in which the forms of the signs PU, KU, YU, MU for instance *have nothing to do* with the forms of the Lin. B signs PO, KO, YO, MO ... Moreover, the YU-sign is identical with the classical Cypriot KO-sign, the WU-sign with the classical Cypriot WI-sign, etc..., which cannot be accepted, because both scripts are closely related, as shown by J.F. Daniel in his paper.

We have given elsewhere a complete criticism of J. Best & F. Woudhuizen's decipherment (See FAUCOUNAU 1992) and shown why the work of these authors has been rapidly drifted towards a wrong way, in spite of a promising starting hypothesis, i.e. that Cypro-Minoan and Cretan scripts belong to the same "Aegean Group" of scripts.

The decipherment that we have presented in 1977 and 1980 (FAUCOUNAU 1977 & 1980) and completed since then, does not have these flaws. It is more in accordance with the works of many searchers like P. Meriggi, Cl. Saporetti and W. Nahm. It is also in agreement with John F. Daniel's suggestions, as (unlike E. Masson and J. Best) we have found again almost all the phonetic values that the American scholar proposed in 1941 (20 out of 26). A summary in English of our decipherment has been published in 1989 (see FAUCOUNAU 1989), with the grids concerning the three "main Cypro-Minoan

syllabaries", respectively called CM 1 b, CM 2 and CM 3. We give here a reproduction of these syllabaries in Figs. 1, 2 and 3.

	a	e	i	o/um	u
.	 102	 38	 104		
p/b/w	 6	 207	 50	 12	 37
d/t	 4	 7	 23		 47
k/h	 25	 1102	 70	 21	 26
s/ʃ	 82	 44	 27		
y	 69				
l	 87	 24	 9	 5	
m	 53				 39
n	 8	 1036	 206		 100
z	 1106		 88		 41c
r		 18	 75	 97	 96

Fig. 1
The C.M. 1 b Grid
(Schaeffer's Cylinder)

	a	e	i	o/an	u
./h	𐎡 ₁₀₂ 𐎢 ₁₁₀	𐎣 ₃₈	𐎤 ₁₀₄	𐎥 ₇₉	𐎦 ₂₉
b/p	𐎧 ₆	𐎨 ₁₁ 𐎩 ₂₀₇	𐎪 ₄₉	𐎫 ₂₁	𐎬 ₃₇
d/t	𐎭 ₄	𐎮 ₆₂	𐎯 ₂₃	𐎰 ₁₃	𐎱 ₄₇
k/g/h	𐎳 ₂₅	𐎴 ₁₀₇	𐎵 ₇₀	𐎶 ₂₁	𐎷 ₃₀
s	𐎹 ₅₇	𐎺 ₄₄	𐎻 ₂₇	𐎼 ₁₀	𐎽 ₆₈
z	𐎿 ₂₈		𐏀 ₈₉	𐏁 ₉₀	𐏂 _{59c}
β	𐏃 _{51b}	𐏄 ₁₇	𐏅 ₆₀	𐏆 ₁₂	𐏇 ₆₁
w	𐏈 ₉₅	𐏉 ₁	𐏊 ₃₅		
y	𐏋 ₇₂	𐏌 ₃₆			
m	𐏍 ₅₂			𐏎 _{69c}	𐏏 ₇₄
n	𐏐 ₈	𐏑 ₅₆	𐏒 ₅₄	𐏓 _{69d}	𐏔 ₆₅
l	𐏕 ₈₇	𐏖 ₇₆	𐏗 ₉	𐏘 ₅	𐏙 ₂₄
r		𐏚 ₃₃	𐏛 ₇₅	𐏜 ₉₇	𐏝 ₉₆

𐏞₈₁ = as

𐏟₉₃ = pza

𐏠₈₀ = is

𐏡₆₆ = ?

Fig. 2
The C.M. 2 Grid

	a	e	i	o	u	u (or zero)
.	(₁₀₂)	(₃₈)	(₁₀₄)		(₁₉)	(₂₂)
b/p	(₆)	(₂₀₇)	(₅₁)		(₃₇)	
d/t	(₄)		(₂₃)		(₂)	
k/g/h	(₂₅)	(₁₁₀)	(₇₀)		(_{26b})	(₁₀₅)
s/š	(₅₇)		(₂₇)		(_{73b})	(₅₈)
z			(₉₂)		(_{73d})	
w	(₉₅)	(₁)	(₃₅)	(₉₈)		
y	(₇₁)	(₃₆)				(₄₀)
m	(₄₃)		(₉₁)		(₇₄)	
n	(₈)		(₂₀₆)	(₉₄)	(₁₀₀)	(₂₈)
l	(₈₇)	(_{76b})	(₉)	(₅)	(₁₀₃)	
r	(₇₅)	(₂₀₅)		(₉₇)	(₉₆)	

Fig. 3
The C.M. 3 Grid
 (Tablets from Ras Shamra RS 20,25 & RS 17.06)

We would like to quote some conclusions of our paper: "Archaeologists are still reluctant to admit it. But the decipherment of the Cypro-Minoan scripts has now been achieved.... With the exception of the «mythological tablet», all the texts of some length *can be read and understood*. The more lengthy, the CM 2 tablets, are letters sent by kings with Mittanian names, *Rila-Zuzu* and *Lazo-šenni* (the son of the former?) to "Lukki" kings of Enkomi. Reading and understanding them is no more, but no less difficult than reading and understanding the other Hurrian texts. Let us mention, for the sake of the sceptics, that their Hurrian character cannot be doubted: who can say that tens of sentences like: "*umbu-sarran Kalli-piza-wa hisuḫi-dan*" ("And the great king, concerning Kallipiza, is dissatisfied") or "*Elis(i)-man atta-ri Tessobana eror-uman*" ("And by the God El, under your father's reign, the ones of Tessub were helped a lot") are not Hurrian?... Understanding the longest text in CM 1, the Schaeffer's Cylinder, is more difficult due to the character of the "Semitic-Cypriot Language", which is relatively particular. Nevertheless, one can understand that it is a foundation cylinder concerning a temple(?) erected for his Gods by an otherwise unknown king, "*Sarru-ziti*, son of *Yakub*, from the *Hana* country". *Sarru-ziti* says that he did fight with success the "Hittite", the "Likki" and the "Sini" countries...

And last but not least, most of the small inscriptions *can also be read*, but in less certain way because of the particularisms of the script. Generally, proper names do appear, similar to the P.N. we already knew from the cuneiform tablets. This *onomastica* is often very instructive, concerning the history of Cyprus. It seems for instance that, considering the diverse origins of the P.N. coming from LC III B layers, Cyprus must have been at that time "a land of refuge" for various people..."

We have to add that the criticisms against our decipherment have been up to now superficial: one author has accused us of "multiplying the syllabaries", which is a nonsense because it can be *mathematically proved* that several different, though related, Cypro-Minoan syllabaries have existed. Another has disputed the statistically significant value of our calculations. Obviously, he did not understand that Statistics used in deciphering cannot be exactly the same as Statistics used in building a bridge. The "confidence level" has to be lowered, in case of necessity. Another has blamed us for reinterpreting in 1988 the text of the Schaeffer's Cylinder as a "foundation inscription" instead of a "proclamation" as we originally thought in 1977... etc ... More consistent has been the criticism that, on several occasions, we have found "dialectal" Semitic and Hurrian languages. For instance, we have read the text of the Ras Shamra Tablet RS 17,06 as: "*i-nū-mi še-ni-wo-ti A-bu-ba-lo-ti i-ye pa-ki ta-na-ye...*" what we have considered as "dialectal Hurrian": "*As, to my brother Abu-Ba 'al, what has been done* ¹ ...etc..."", an idea that some scholars have rejected. We consider that most of these criticisms have been inspired by preconceived theories. So, the existence of Hurrian dialects has been denied by E. Laroche in his "Glossaire de la langue hourrite", even in the obvious case of the Hurrian texts found at Ugarit. Here is what this author writes concerning these texts: ".... Quant à la colonne hourrite du vocabulaire bilingue, elle est bourrée de solécismes, et elle affiche le plus complet mépris du vocalisme, pourtant essentiel à la structure du hourrite. Il ne s'agit pas ici, comme on l'a cru, d'un dialecte, mais bien d'un jargon artificiel fabriqué péniblement par un Sémite auquel le mécanisme de la langue était étranger (... *an artificial jargon ardously fabricated by a Semitic scribe ignoring the structural mechanism of the language*). Denying in ad-

1. This letter has been found in a house owned by a man whose name can be *Abu-Ba'al*, a "translation" of *Rašap? - Abu* (See *Ugaritica V*).

vance that Semitic and Hurrian dialects may have been used in Cyprus cannot be considered as a serious objection to our decipherment. More especially as all the criticisms which have been directed against our decipherment cannot conceal the fact *that it works when applied to new or neglected texts ...*

II - Archaeological consequences

The archaeological consequences of the decipherment of the Cypro-Minoan scripts are very numerous, so we will limit our scope in developing and illustrating only a few of them.

2.1 - The decipherment has brought just one confirmation about *the origin* of the Cypro-Minoan scripts, that is that they belong to the "Aegean Group". But the question of knowing *when* and *how* this Creto-Mycenean type of script has reached Cyprus still remains without answer. Nevertheless, some pieces of information can be gathered, which lead to a historical scheme very similar to the one proposed by J. Karageorghis some thirty years ago (See J. KARAGEORGHIS 1958). This historical scheme can be summarized as follows:

During the Early Bronze Age, two "economic powers", Egypt and Mesopotamia, dominated the Oriental Mediterranean area. For their development and for the welfare of their inhabitants, these organised and powerful countries needed diverse materials, such as wood, copper, honey, wool, opium, etc.. So, starting from these countries, commercial roads both maritime and terrestrial were created early. From Egypt, the "Northern Road" went to Byblos and to the Syro-Palestinian coast. From Sumer and Akkad, the road went to *Mari*, and climbing up the Euphrates valley split into two branches, one to *Aleppo* and to the Syro-Palestinian coast where the junction was done with the Egyptian Road, the other going straight to *Kanesh-Kültepe*.

Volens nolens, several different ethnic groups were involved at an early date in these traffics: 1) The Amorite populations of Syria and Palestine 2) The Hurrian and Mittanian (i.e. "Hurro-Aryan") populations from the mountain zone near the sources of Tigris and Euphrates 3) The Hittite populations from the Halys loop.

Under the influence of their Egyptian and Assyrian "teachers", these people did quickly organize themselves in more or less powerful, conquering kingdoms. During the reign of *Hammurabi* of Babylon (1792-1750), the Amorite kingdom of *Iamkhad* with *Aleppo* as its capital, was "the great regulatory element in Northern Syria" (Ch. BAURAIN 1984 p. 32), when at the same time two other great powers, the Mittani and Hittite kingdoms, were developing.

The spreading-out of the Hittite power, which lead consecutively to the destruction c. 1625 BC of the kingdom of *Iamkhad*, appears as *the main event* of the Middle Bronze Age, with very important consequences: 1) The disappearance of the great Amorite kingdom disturbed definitely the old commercial roads. 2) It facilitated the creation of a great political congregation of Hurro-Mittanian people. The Hurrian influence expanded, from the Lake of Van to *Alalakh*, from *Karkemish* to *Mari* and *Nuzi*. 3) It pushed back to the South the Amorite traders, obliged in order to keep their lucrative role as "Middlemen" to search for new markets in the West, i.e. to Cyprus and to the Aegean World.

Replaced in this context, the history of Cyprus can be better understood. Relatively isolated until then from the main commercial roads, Cyprus has become an important market for the Semitic traders at the end of the MC III (1725-1625). These traders had carried out their operations in Cappadocia at the time of the Assyrian supremacy, but had been obliged later to withdraw to *Aleppo* and *Mari*, after mainly the reign of the powerful *Shamshi-Adad I* (1814-1782). The *onomastica* of "Cappadocian type"

disclosed by the decipherment of the C.M.1 script leads us to suppose a colonization of Cyprus (or of part of it) by these "settlers-traders" organised in local "*kârum*", at the end of the Middle Cypriot Period. It would be difficult otherwise to understand why the Cypriot proper names found on diverse epigraphical material, clay balls for instance, like *A-li-sa-ru* (E. MASSON 1971a n° 18), *Ha-tum* (ibid. n° 48), *Si-da-a* (E. MASSON 1971b n° 3), etc... are so similar to the Cappadocian names *Zi-da-a*, *Ha-tim*, *A-li...*, etc... We suspect these "Cappadocian" traders to have created, with the help of a part of the native population, the "Copper Road" strewn with LC IA fortresses (see Ch. BAURAIN 1984 p. 61). We also believe in a nationalistic reaction starting from the Western part of the Island, at the end of the period. From the LC IB on, Cyprus will become an important autonomous economic power, who will play a subtle game of balance between the three great countries of that day, the Egyptian, the Hittite and the Mittanian empires.

The Mittanian empire is geographically closer. In spite of the Hittite and Egyptian hostility, it has recovered the best part of the heritage of the great Amorite M.B.A. kingdom. Even though it has no political unity comparable to the Egyptian and Hittite empires, it represents now a powerful economic entity. Hurrian and Hurrianized people constitute an important part of the population in the main trading centres: *Mari*, *Alalakh* and *Ugarit*. Thanks to their presence at Ugarit and in other Syrian ports, the Hurrians-Mittanians can participate in the traffic with Cyprus, Rhodes and further away Crete and the Mycenaean world. In spite of its defeats and its lack of political unity, the Mittanian empire of the Middle Bronze Age represents a reality, difficult to define exactly, but undeniable. It finds its strength from an omnipresent *diaspora*, from *Karkemish* in Hittite land to *Nuzi*, in the heart of the Assyrian country. And also present in Cyprus, indeed.

In the circumstances, one can better understand why one of the oldest Cypro-Minoan documents, the so-called "archaic Enkomi tablet", has been revealed to be written in Hurrian, in an "Aegean" type of script! From the contents of the tablet, one can suppose that the sender was some Hurrian petty king of a Syrian coastal realm, writing to his daughter married to a Cypriot ruler (see FAUCOUNAU 1985).

One can also understand better why a bronze dagger has been found at *Mari*, on which the (Kassite? or Mittanian?) proper name *K/Ḫa-si* is written in Cypro-Minoan characters (see BUCHHOLZ 1959 p. 22).

And it is not forbidden to think that political considerations were not absent when the Cypriots, after gaining their independence, adopted an Aegean script in preference to an Akkadian one, which was the script used by the "Great Powers" of that time to give orders to their vassals...

2.2 - The decipherment has not only clarified the role played, first by the Semitic "Cappadocian" traders in the opening of Cyprus to the "Civilized World" of that time, then by the Mittanians as "middlemen" in transmitting to Cyprus an Aegean script; it has also definitely shown that this transmission has not been unique, but multiple. In the face of the diversity of the syllabaries, we are obliged to suppose that the "intermediaries" have been manifold. *Ugarit* must obviously have been one of them, as the existence of a particular Cypro-Minoan script, the "CM 3", lets suppose. But there must have been others.

2.21 - The case of the *Siyannu* country:

The *Siyannu* country is probably cited in the text of the Schaeffer's Cylinder under the name of *Si-ni*. (For the equivalence of names like: *Muši/Mušuya/Mušu-he/Muši-huna* see J. LEWY 1938). But

there are other signs that this country must have played a role in the history of Cyprus during the second millennium BC:

a) - In modern *Latakia*, which is located in the centre of the ancient *Siyannu* kingdom (ASTOUR 1979 p. 13/28), a cylinder seal bearing a CM 3 inscription has been found (cf BUCHNAN & O. MASSON 1968). The inscription gives the proper name: *Ya-pi-lan-ne* (*Yabbi-Ilâne*). Until now, it is the only Cypro-Minoan inscription found outside Ugarit and Mari (see Fig. 4).

Fig. 4

Cylinder-seal from Latakia

Inscription on jars from Ras Shamra and Enkomi

b) -At Ras Shamra (*Minet-el-Beida*) and at Enkomi, jars of Mycenaean type have been found, bearing an after firing incised inscription to be read *Sa-si* (See O. Masson, *Ugaritica* III p. 234). This name, written *Sa-as-si* or *Sa-si-ya* at Ugarit, is the name of a king of the *Siyannu* kingdom, a predecessor of Abdi-Anati (See ASTOUR 1979 p. 14 and note 15).

c) - Last but not least, the *Siyannu*, a coastal kingdom, had a city bearing the name of *Tarziya*, identical with the Assyrian and Aramaic name of *Tarsus* in Cilicia (See ASTOUR, *ibidem* p. 25). This can be interpreted as a testimony of a relationship between the *Siyannu* and the Western Anatolian coast, the first stage on the journey leading from Syria to Rhodes, Miletos and Crete.

2.22 - *The diversity of the intermediaries* in the transmission of the script is also reflected in *the diversity of the dialects* that one discovers in the Cypro-Minoan inscriptions. The Hurrian dialect of the Ras Shamra tablet RS 17,06, for instance, is quite different from the Hurrian language of the "Lukki Letters" from Enkomi (written in CM 2), more "Mittanian" in style. (This remark would call for more lengthy comments, but it would be inappropriate to express them here).

To sum up the difficult question (that we cannot develop here) of the languages spoken in Cyprus during the Second Millennium B.C., we will say that the main language of the islanders must have been

what we have called the "Semitic-Cypriot" language. There are several attestations of it in the Cypro-Minoan material. But Hurrian was also used, certainly as a "diplomatic language" during the LC III A period, and maybe some Hurrian dialect was likewise spoken in some parts of the Island.

A "Lukki" language must have been introduced during the LC IIIA (and maybe before): In the Cypro-Minoan epigraphical material, it is only attested in the *onomastica* (see here-after). But some of the so-called "Eteo-Cypriot" texts are certainly written in this language (see FAUCOUNAU 1990). And Greek became preponderant after the LC IIIC, whatever the date of its introduction.

2.3 - The "Lukki" people:

One of the most interesting results brought by the decipherment is related to the role played by the "Mycenaeanized populations" from Rhodes and from the Anatolian coast, particularly the "Lukki" people. From the archaeological context surrounding the epigraphical material which has to be attributed to the "Lukki", we must admit that before the LC IIIB, the "Mycenaean" pottery in Cyprus was linked not with Greeks, but with "Mycenaeanized" populations. One of the characteristics of these people was their strong "Mittanian" character. The "Lukki Letters" show that they used Hurrian as a diplomatic language. Their *onomastica* was similar to the *onomastica* at *Mari* and *Nuzi* (and in a lesser degree at *Ugarit*).

If we analyse the detail of the first "Lukki Letter" formed by the DIKAIOS 1952 tablet and the SCHAEFFER 1969 one (See I. NICOLAOU 1980), we can notice in particular two interesting sentences on lines 3 and 8 (recto of the Schaeffer's 1969 tablet):

(3) ar-ett-eßi-ti o-we tap-il-u Elu-is

"You will give all what is prescribed by the God El"

(8) kol-or-i anki sorr!-an-ße Rila-Zuzu ang-ukk-ul-an

"It is thus said! Rila-Zuzu demands that it shall not be modified!"

The second sentence gives us the name of the sender: *Rila-Zuzu*. It seems to be a theophorous name, with two elements. The second, *Zuzu*, has been found in the "Cappadocian tablets" and also at *Mari*. In the texts from *Mari*, a *Zuzu* is king of the country of the *Apum/A-pi-im*, probably in the Khabur area (cf. K. VEENHOF, "Aspects of the Old Assyrian Trade", p. 240/241). It is also the name of some inhabitants of the *Nurrugum* (Nu-ru-qi-im KI), a country situated on the Western bank of the Tigris (Briot et al 1979 p. 25). We may suppose that it was the name of a Mittanian God: in Hurrian, *zuzu-maki* ("the gift from Zuzu") is almost always associated to *keldi*: "the good health" and must probably mean: "prosperity, wealth". The name would be, as a consequence, more Indoeuropean than Hurrian. This is confirmed by the initial R- of *Rila-Zuzu* (initial R- does not exist in Hurrian, except in loan-words). One can suppose that *Rila-* is a "Hatti", "native Anatolian" deformation of Indoeuropean *Rida-* (cf. *Tabarnas/La-barnas*), coming from the well-known IE root **reidh-*: "to ride". The steppic, Aryan origin of the PN *Rila-Zuzu* seems therefore quite sure. In his "Stratigraphie comparée.." CL. Schaeffer has shown the early introduction of an Aryan element in Anatolia. Armenia and the Khabur area have been the "melting-pot" of Hurrians and Aryans, in which they became "Mittanians". *Chagar-Bazar*, in the heart of the Khabur steppe, was a Mittanian Centre as early as the XVth century BC. The rest, i.e. the expansion of the Mittanians, is a well-known story.

The sentence on line 3 shows that *Rila-Zuzu*, in spite of writing in Hurrian, is a worshipper of the Sumero-Akkadian God *El*. It seems therefore probable that his realm was in Northern Syria, an area dominated by the *Mittani* kingdom during the XVth and XIVth centuries. One may think that the tablet

must have been written *after* the destruction of the *Hanigalbat* by king *Shalmaneser I* (1274-1245), but *before* the Aramaean conquest of Syria. The date of the tablet would be c. 1200 BC, when a certain Hurrian revival did happen, facilitated by the destruction of the kingdoms of *Mari* and *Hana* by *Tukulti-Ninurta I* (1245-1207).

This epoch is also the time when the "People of the Sea" began to move towards the South: In 1174, they reached Egypt and were repelled by *Ramses III*. As we will see hereafter, some of them were already settled in Cyprus at the time of the tablet, what lets us think that the receiver of the letter was a "Lukki" king.

This hypothesis rests on the other Cypro-Minoan 2 text, the DIKAIOS 1953 "great tablet", of which the beginning has been recovered. This tablet, also written in Hurrian, is a letter emanating from a king *Lazo-Senni* and sent to "the lord of the Lukki people" (*iḫre lukki*) (See FAUCOUNAU 1980 p. 385 and ff). *Lazo-Senni*, who calls himself "the great king" (*umbu-sarran*) complains that "the lord of the Lukki" doesn't give a sufficient help to *Kallipiza*, the "lord of the Byblos mountain" (*pab-irwini kub (o)lorini*). To manifest his dissatisfaction, *Lazo-Senni* begins his letter in an abrupt manner, without any polite formula: "The lord of the Lukki will not receive any gift.." (*iḫre lukki mag-ukkan..*).

As both tablets have been found in identical archaeological contexts, we believe that *Lazo-Senni* was the son (or grandson) of *Rila-Zuzu*, because:

a) - the friendly relationship that *Lazo-Senni* says to have existed "at the time of our fathers" (line 7) can be a possible allusion to the one that both kingdoms seem to have enjoyed during the *Rila-Zuzu's* reign.

b) - the name *Lazo-Senni* seems, linguistically, a "Hurro-Aryan" name like *Rila-Zuzu*: If *Senni*: "brother" is purely Hurrian, *Lazo-*, known in some Hurrian texts from Boghaz-Koi under the form *la-az-zi*, can be linked with Greek λαγχάνω, Ion. λάξομαι: "to get from the Gods", whence Hittite *lazziya-*: "to be in good health, to be cured".

c) - like *Rila-Zuzu*, *Lazo-Senni* is a worshipper of the god *El* (lines 7 and 17).

If our interpretation is correct (letters sent by North-Syrian kings of Mittanian origin to their "Lukki" vassals at Enkomi), one must admit that "Lukki" kings of probable South-Anatolian origin were settled at Enkomi at that time. The "Lukki" appear, as a consequence, as the "forerunners" of the "People of the Sea", as the least "barbarians" among them, as the ones who had been early in contact with the "Civilized World" of that time, contrary to their close relatives, the Lycians, who, isolated in the mountains of Lycia, will keep very pure their "proto-Indoeuropean" language until the IV century BC (See FAUCOUNAU 1982). About 1200, the "Lukki" emerge, in the Cypriot documents, as strongly "Hurrianized", probably because of their previous connections with the *Kizzuwatna* and the *Karkemish* kingdom created by *Suppiluliuma* (1380-1346) a few centuries before: their kings are worshippers of *Tessub* and they use the Hurrian language in their correspondence.

2.4 - The other "Mycenaeanized" populations:

The "Lukki" were certainly not the only ones to settle in Cyprus c. 1200 BC. One can find in the Cypro-Minoan documents, faint traces of other Indoeuropean people, less "Hurrianized" than the "Lukki".

But the bulk of these people (including the Greeks) did probably arrive after the LC III B, during a period of great disorders. So, they are paradoxically better known from the later (Eteo-Cypriot and Greek) inscriptions written in "Classical Syllabic Script" than from the Cypro-Minoan ones. (See FAU-COUNAU 1990).

As a consequence, the only document we will quote is a clay ball found at Hala Sultan Tekke in 1971-1973 by the Swedish Expedition (see Fig. 5). The name can be read, with a certain difficulty, as:

O-lo-le

apparently a "native Anatolian" deformation of Greek Ὀλωδης (Our previous study in FUCUS 1988 must be corrected on this point).

Clay-ball from Hala Sultan Tekke (SIMA XLV:5)

Clay-ball from Enkomi (Alasia I n° 41)

Clay-ball from Enkomi (Alasia I n° 46)

Bronze spit from Kouklia

Fig. 5

Inscriptions with the C.M. -sign n° 64

I have said "with a certain difficulty" because the first sign n° 64 (not to be confused with the CM 2 sign n° 65) is a very rare sign. But its value "O" can be established with an acceptable certainty by comparison with the "Classical Cypriot" inscription *O-pe-le-ta-u* of the Kouklia Bronze spit (V. KARAGEORGHIS 1981).

The analysis of the name as "Lukko-Greek" (and not 100% "Lukki"!) seems to be confirmed by the second name mentioned on the clay ball from Enkomi (*Alasia* n° 41):

U-po-to-li-ya

which looks as belonging to the same linguistic stock.

As a conclusion, it can be said that the pioneer's work of J.F. Daniel has today been almost achieved. Most of the Cypro-Minoan inscriptions can be read and understood. What is needed now is a "corpus" of the epigraphical documents, established as carefully as this great American scholar did, fifty years ago.

J. Faucounau
13 avenue des Dauphins 13
1410- Waterloo- Belgium

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Την ύπαρξη κάποιου παράξενου είδους γραφής στην αρχαία Κύπρο εντόπισε για πρώτη φορά ο Γερμανός αρχαιολόγος Ohnefalsch-Richter το 1889. Αυτός όμως που πρώτος τη μελέτησε επιστημονικά και εισηγήθηκε φωνητικές αξίες για τα Κυπρο-μινωϊκά σύμβολα ήταν ο Αμερικανός John F. Daniel το 1941. Έκτοτε έγιναν αρκετές προσπάθειες αποκρυπτογράφησης της και τώρα αυτό έγινε κατορθωτό αν και οι αρχαιολόγοι είναι απρόθυμοι να το δεχθούν. Οι γλώσσες των Κυπρο-μινωϊκών επιγραφών, οι οποίες ανήκουν στην ομάδα του Αιγαίου, πρέπει να ήσαν Σημιτικές και Χουρριτικές διάλεκτοι. Στην Κύπρο της 2ης π.Χ. χιλιετίας ομιλούνταν η «Σημιτο-Κυπριακή» γλώσσα, καθώς και η Χουρριτική (η γλώσσα της διπλωματίας στην Υστερο-κυπριακή (=ΥΚ) IIIA περίοδο) μαζί με κάποια διάλεκτό της. Η γλώσσα των Λυκίων (Lukki) εισήχθη επίσης την ΥΚ IIIA περίοδο ή λίγο νωρίτερα, ενώ η ελληνική επικράτησε μετά την ΥΚ IIIB.

Συμπερασματικά, μπορεί να λεχθεί ότι οι περισσότερες Κυπρο-μινωϊκές επιγραφές μπορούν σήμερα να διαβαστούν και να γίνουν κατανοητές και το μόνο που χρειάζεται είναι ένα κόρυς όλων των υπορχουσών επιγραφών.

BIBLIOGRAPHY

ASTOUR M.

1979: "The kingdom of Siyannu-Usnatu", *Ugarit Forsch.* II, 1979, p. 13-28.

BAURAIN Ch.

1984: "Chypre et la Méditerranée Orientale au Bronze Récent", Paris 1984.

BEST J. & WOULDHUIZEN F.

1988: "Ancient Scripts from Crete and Cyprus", Leiden-New York, 1988.

1989: "Lost Languages from the Mediterranean", Leiden-New-York, 1989.

BIROT M., KUPPER J.R. & ROUAULT O.

1979: "Noms propres de Mari", *Archives Royales de Mari XVI*, Paris, 1979.

BUCHANAN B. & MASSON O.

1968: "A Cypriote Cylinder at Yale..", *B.C.H.* 92, 1968, p. 410-415.

BUCHHOLZ H.G.

1954: "Zur Herkunft der Kyprischen Silbenschrift", *Minos* 1954.

1959: *Præhistorische Zeitschrift* 37, 1959, p. 22.

DANIEL J.F.

1941: "Prolegomena to the Cypro-Minoan Script", *A.J.A.* 1941, p. 249-282.

FAUCOUNAU J.

1977: "Etudes Chypro-Minoennes" I-III, *Syria* 1977, pp. 209-249.

1980: "Etudes Chypro-Minoennes" IV & V, *Syria* 1980, pp. 375-410.

1982: "Le Lycien et la thèse "proto-indoeuropéenne de P. Kretschmer". *B.S.L.* 77, 1982, p. 157-175.

1985: "Le développement de l'écriture à Chypre..", *Actes du Deuxième Congrès Intern. d'Etudes Chypriotes. Nicosia*, 1982.

1989: "The Decipherment of the Cypro-Minoan Scripts", *Journal of Business & Society, Cyprus College*, Fall 1989, p. 162-171.

1990: "L'interprétation des textes éteochypriotes..." (forthcoming).

1991: "A Late Cypriot I Cylinder-seal.." (forthcoming).

1992: "The Decipherment of Ancient Scripts" (forthcoming).

GARELLI P.

1969: "Le Proche-Orient Asiatique", Paris 1969.

KARAGEORGHIS J.

1958: "Quelques observations sur l'origine du syllabaire chypro-minoen", *Rev. Arch.* 1958, p. 1-19.

KARAGEORGHIS V.

1981: "Studies in Cypriote Archaeology", edit. Institute of California 1981, p. 89-95.

LAROCHE E.

1976 & 1977: "Glossaire de la langue hourrite", *Rev. Hittite & Asiatique*, 1976 & 1977.

LEWY J.

1938: "Influences hurrites sur Israel", *Rev. Et. Sémit.* 1938, p. 49-75.

MASSON O.

1957: "Cylindres et cachets chypriotes", *B.C.H.* 81, 1957, p. 6-37.

MASSON E.

1971 a: "Boules d'argile inscrites trouvées à Enkomi" *Alasia* I, Paris, p. 479-504.

1971 b: "Etude de vingt-six boules d'argile inscrites", *S.I.M.A.* XXXI: 1, 1971.

1974: "Cypromimoica", *S.I.M.A.* XXXI: 2, 1974 .

MICHAELIDOU-NICOLAOU I.

1980: "Regroupement de deux fragments de tablettes d'Enkomi". *S.M.E.A.*, fasc. XXI, p. 7-16.

NAHM W.

1981: "Studien zur Kypro-Minoischen Schrift", *Kadmos* 1981, p. 53-63.

O'CALLAGHAN R.T.

1948: "Aram Naharaim", Roma 1948.

OHNEFALSCH-RICHTER

1889: *Zeitschrift für Ethnologie*, 1889.

SCHAEFFER Cl.

1948: "Stratigraphie Comparée..", Oxford 1948.

1978: "Les problèmes d'épigraphie chypriote", *Journal des Savants* 1978, p. 87-104 .

MARIA STAVROU

BIBAIOKPISIES -- BOOK REVIEWS

A BYZANTINE MASTERPIECE RECOVERED, THE THIRTHEENTH CENTURY MURALS OF LYSI, CYPRUS, by Annemarie Weyl Carr and Laurence J. Morrocco, introduction by Bertrand Davezac, 157p., University of Texas Press, Austin (in association with the Menil Foundation), 1991.

Two very poor black and white photographs of Byzantine murals, the one of a dome depicting Christ Pantocrator, angels and the Hetoimasia and the other the Theotokos with a medallion of Christ and Archangels, both shown by art dealers in a dark store room in Munich, were the beginning of the interesting story of the location of the wonderful murals from the church of St. Euphemianos (or Themonianos) at Lysi, Cyprus. The murals, after they had been brutally mutilated by the Turks and removed from the church, were taken to Munich to be sold on the art black market. It is worth mentioning that the dealer of the murals A. Dikman, was the person who also sold the mosaics of Kanakaria to P. Goldberg.

In his introduction, Bertrand Davezac describes vividly not only the way the murals were traced to have originated from Cyprus, but also how treacherously the illegal art trade works against the cultural heritage in the occupied part of Cyprus. After the purchase of the murals, it was mutually agreed upon by the purchasers, the Menil Foundation, and their legal owner, the Church of Cyprus, that the murals would be restored under the auspices of the Menil Foundation and displayed on extended loan in Houston, Texas, for fifteen years. Their restoration was completed in 1988 in London.

The church of Lysi is a domed-hall of a Greek cross type, a type found frequently in the island, especially in the eastern part. The Lysi church served as a private votive church rather than as an institutional one. In the dome the imposing Christ Pantocrator is surrounded by a zone composed of two throngs of angels, the Theotokos and St. John the Baptist, and directly below the Christ Pantocrator the Throne of Hetoimasia with the Symbols of the Passion, the Gospel Book and the Dove, all encircled by a mandorla. In the apse, the Theotokos Orans with a medallion of Christ on her breast stands between the two Archangels.

The author analyses the iconography of the frescoes as well as the interrelationship of their meaning, the quality of the formal elements and the use of colour. She proceeds to a comparative analysis of their stylistic features, classifying them in the group of other contemporary murals of Cyprus.

She also examines the type of Theotokos Orans and analyses the iconography of the dome in comparison with similar iconography found elsewhere in Cyprus, underlining the uniqueness of the combination of the elements which comprise the dome decoration.

As the author says this combination "reflects broader developments that were occurring in Byzantine art at large. These features make it clear that the Cypriot domes took up the current imagery with a distinctive message in mind". A.W. Carr also examines thoroughly the production of contemporary icons in Cyprus. The murals of Lysi, dated stylistically to the second third of the thirteenth century, also add to our understanding of the icons of the same period. They represent, according to the author, the so-called "Maniera Cypria" which emerges not so much as the final chapter of Cyprus' s twelfth-century art, but as the evidence of a renewed vitality in the thirteenth century.

In the second part of the book, the technical procedure of the reconstruction and restoration of the murals is described by Laurence Morocco, the conservator in charge of the project.

The main conservation work consisted of two basic problems. First, the conservators had no dome or apse to work on; second, the murals of the dome and apse were in twenty-six pieces and had lost their curvature. It was an immense achievement to make models of the dome and apse in their original dimensions and curvature having no measurements of the real ones. The next stage in the restoration process was to reshape the fragments into their original curvature using positive and negative moulds and finally fitting the fragments into position, joining them together with the aid of the two black-and-white photographs. In this way the whole iconographic programme of the dome and the apse had been restored.

A.W. Carr's book is a notable contribution to the enrichment of a relatively small bibliography on byzantine art in Cyprus, although the presence of an index would make the book more convenient to the reader. The appearance of books like the present volume is becoming vitally important, because they refer to cultural property being under constant harassment, plunder and destruction by the Turkish occupying forces in the north of the island. Above all, this book underlines the real necessity for the creation of an integrated and conclusive archive of the cultural heritage of Cyprus. Furthermore the publication of research treating all monuments and especially those in the occupied part of the island, should be expedited, so the outside world might easily recognise articles originating from Cyprus.

Maria Stavrou,
Cyprus American Archaeological
Research Institute, Nicosia.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ

Επειδή μεγάλο μέρος της δράσης του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων μένει άγνωστο, θεωρήσαμε σκόπιμο να αναφέρουμε σε συντομία τα σπουδαιότερα γεγονότα στα οποία η προσφορά του ήταν σημαντική.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ

Όταν το 1990 άρχισε να μορφοποιείται το Πανεπιστήμιο Κύπρου, κοινοποιήθηκε επιστολή του Συνδέσμου σε όλους τους αρμοδίους με στόχο να εισαχθεί η αρχαιολογία ως γνωστικό αντικείμενο στο ανάλογο τμήμα. Δυστυχώς τότε δεν εισακουστήκαμε και όμως τώρα πληροφορούμαστε ότι η τότε εισήγησή μας βαίνει προς υλοποίηση. Παρατίθενται αυτούσιες οι τότε εισηγήσεις που υποβλήθηκαν στις 12 Δεκεμβρίου 1990 στην Προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή του Πανεπιστημίου Κύπρου με κοινοποίηση στον Υπουργό Παιδείας και τον Πρόεδρο της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Παιδείας.

« (α) Στο Τμήμα Ελληνικών Σπουδών, Φιλοσοφίας και Ιστορίας θα έπρεπε να προβλέπεται και η Αρχαιολογία, γιατί συμπληρώνει άρρηκτα τις γνώσεις που θα παρέχονται. Πιστεύουμε πως δε νοείται απόφοιτος του πιο πάνω Τμήματος να μη γνωρίζει, έστω και αδρομερώς, αρχαιολογία. Εφόσον μάλιστα το Τμήμα υπάγεται στη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, θα έπρεπε οπωσδήποτε να περιλαμβάνει στα θέματα διδασκαλίας του και την Αρχαιολογία.

(β) Η προβλεπόμενη ίδρυση Ερευνητικής Μονάδας στην Αρχαιολογία θα έπρεπε να προϋποθέτει τη διδασκαλία της αρχαιολογίας και σε επίπεδο πτυχιακού κύκλου, γιατί θα είναι παράλογο για τον οποιοδήποτε Κύπριο να κάμνει το πρώτο του πτυχίο στο εξωτερικό και να έρχεται στον τόπο του για μετεκπαίδευση.

(γ) Η διδασκαλία της αρχαιολογίας προϋποθέτει εξειδικευμένους τομείς, όπως προϊστορική, κλασική, βυζαντινή αρχαιολογία, μελέτη του λαϊκού μας πολιτισμού κτλ. Επομένως, αν θα προωθηθεί η διδασκαλία της αρχαιολογίας, όπως προτείνουμε, θα πρέπει από την αρχή να υπάρξει σωστή προσέγγιση του θέματος με τη σωστή επιλογή αρχαιολόγων διάφορων ειδικοτήτων και μάλιστα οι αρχικές προσλήψεις να γίνουν ταυτόχρονα.

(δ) Πρόσθετος λόγος που συνηγούει στη διδασκαλία της αρχαιολογίας είναι και η έλλειψη γραπτών πηγών, έτσι που η αρχαία ιστορία να χρειάζεται απαραίτητα συμπλήρωση από την αρχαιολογία.

(ε) Η αρχαιολογία της Κύπρου (προϊστορική, κλασική, ελληνιστική-ρωμαϊκή και βυζαντινή) είναι ήδη διεθνώς γνωστή και δε νομίζουμε να υπάρχει πρόβλημα υποψήφιων φοιτητών, οι οποίοι θα την είχαν ως κύριο μάθημα ή θα την επέλεγαν ως βοηθητικό.

(στ) Αν και εφόσον εισαχθεί η αρχαιολογία ως γνωστικό αντικείμενο, τότε θα επανέλθουμε με λεπτομερή εισήγηση για σωστή προώθηση της σχετικής διδασκαλίας και έρευνας.»

Η ΕΞΑΓΩΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

«Ένα τεράστιον ενδιαφέροντος θέμα, το οποίο συντάραξε το κυπριακό κοινό για μήνες, ήταν αυτό της εξαγωγής αρχαιοτήτων. Το πρόβλημα ήρθε στην επιφάνεια το Σεπτέμβριο του 1991 από δημοσιογραφική έρευνα, εξαιτίας της δωρεάς 110 αρχαίων αντικειμένων που ο πρόην πρέσβης των

Ηνωμένων Πολιτειών στην Κύπρο κ. William Crawford έκαμε προς το Πανεπιστήμιο της Βιργινίας με αντάλλαγμα φοροαπαλλαγή ύψους 200.000 δολαρίων, σύμφωνα με την αμερικανική νομοθεσία.

Το πρόβλημα που δημιουργήθηκε εξετάστηκε αυτεπάγγελα από την Επιτροπή Παιδείας της βουλής σε επανειλημμένες συνεδρίες (επτά τον αριθμό) και ο ακριβής τίτλος που έθεσε στο θέμα ήταν «Η εξαγωγή αρχαιοτήτων και οι επιπτώσεις στην ιστορική και πολιτιστική μας κληρονομιά». Κλήθηκαν και μίλησαν ενώπιον της Επιτροπής ο Υπουργός και άλλοι εκπρόσωποι του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Έργων, ο τότε διευθυντής του Τμήματος Αρχαιοτήτων κ. Μ. Λουλλουπής, οι πρώην διευθυντές κ. Β. Καραγιώργης και Αθ. Παπαγεωργίου καθώς και ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων.

Η εμπλοκή του Συνδέσμου στις διεργασίες για το αναφνέν θέμα υπήρξε άμεση και ωφέλιμη. Πέντε ολόκληρους μήνες πριν από την ετοιμασία της Έκθεσης της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Παιδείας, και λίγο πριν ακόμη η Επιτροπή ασχοληθεί με το θέμα, ο Σύνδεσμος κοινοποιούσε ανακοίνωση στον τύπο στην οποία εξέθετε τις απόψεις του, πολλές από τις οποίες υιοθετήθηκαν αργότερα στην Έκθεση της Επιτροπής. Όλη η ανακοίνωση παρατίθεται πιο κάτω, όπως ακριβώς δόθηκε στον τύπο στις 13 Σεπτεμβρίου 1991.

«Υστερα από τον σάλο που ξέσπασε στον τύπο τις τελευταίες μέρες σχετικά με τη δημιουργία ιδιωτικών συλλογών αρχαιοτήτων από ξένους στην Κύπρο και την εξαγωγή τους στη συνέχεια στο εξωτερικό, ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων δηλώνει απερίφραστα ότι καταδικάζει την έκταση που πήρε η εξαγωγή της πολιτιστικής μας κληρονομιάς η οποία στηριζόταν πάνω σ' έναν απαράδεκτο αποικιοκρατικό νόμο.

Ο Σύνδεσμός μας δηλώνει ότι δεν ήταν γνώστης της κατάστασης γιατί θα αντιδρούσε πολύ νωρίτερα, αφού ακόμη και για μεμονωμένες περιπτώσεις όπως είναι οι δωρεές αρχαίων αγγείων από κρατικούς αξιωματούχους μας βρίσκουν αντίθετους, γι' αυτό και προτείναμε να δίνονται σύγχρονα αντικείμενα που απηχούν το λαϊκό μας πολιτισμό, θέση που μόλις πρόσφατα ενστερνίστηκε και το Τμήμα Αρχαιοτήτων.

Επίσης με υπόμνημά μας ζητούσαμε ως μέτρο καλύτερης προστασίας των αρχαιοτήτων την εργοδότηση Κυπρίων αρχαιολόγων στις ξένες αρχαιολογικές αποστολές που εργάζονται στην Κύπρο, για να ασκείται κάποιος έλεγχος στις ανασκαφικές τους δραστηριότητες.

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων πιστεύει ότι η διεκυστίνδα που ξεκίνησε, εφόσον τραβά σε μακρος, δημιουργεί δυσάρεστο κλίμα για την αρχαιολογική επιστήμη και προβληματίζει τον κυπριακό λαό, γι' αυτό και εισηγείται:

1) Τη δημιουργία κοινοβουλευτικής διακομματικής εξεταστικής επιτροπής η οποία να ερευνήσει σε βάθος το θέμα και να δημοσιεύσει πόρισμα στο οποίο θα φανεί κατά πόσο υπάρχουν ή όχι ευθύνες. Είναι με ιδιαίτερη ανησυχία που διαβάζουμε στον τύπο για εξαγωγή «χιλιάδων» αντικειμένων, γι' αυτό και θέλουμε να δοθεί άπλετο φως στην όλη υπόθεση.

2) Την αλλαγή εκ βάθρων του περί αρχαιοτήτων αποικιοκρατικού νόμου και τον εκσυγχρονισμό του, ώστε να προβλέπει απαραίτητα την ίδρυση Αρχαιολογικού Συμβουλίου, το οποίο θα εκφέρει τις απόψεις του αναφορικά με σημαντικά αρχαιολογικά θέματα, πράγμα που ζητήσαμε ήδη από το 1984, ένα έτος μετά την ίδρυση του Συνδέσμου μας.

3) Επειδή έγινε αναφορά από ορισμένους ότι οι άδειες εξαγωγής αφορούσαν πλεόνασμα ή μη σημαντικά αγγεία, δηλώνουμε ότι για την Αρχαιολογική Επιστήμη βασική αρχή είναι ότι όλα τα

αντικείμενα είναι σημαντικά ανεξάρτητα αν είναι έργα τέχνης ή όχι, γι' αυτό και θέλουμε να πιστεύουμε ότι, αν και εφόσον τροποποιηθεί ριζικά αυτός ο νόμος, θα ληφθεί πρόνοια ώστε να περιορίζει στο ελάχιστο την εξαγωγή αρχαιοτήτων, κάτι που ήδη γίνεται με τα ευρήματα των ξένων αρχαιολογικών αποστολών, τα οποία μένουν όλα στην Κύπρο.

4) Εάν υπάρχουν οποιαδήποτε «πλεονάσματα» θα ήταν προτιμότερο και εκπαιδευτικά ωφέλιμο να δίνονται επί δανεισμού σε ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα για σκοπούς μάθησης.

5) Θα πρέπει να επανασυσταθεί το Τμήμα Αρχαιολογικής Επισκόπησης, το οποίο καταργήθηκε προ δεκαετίας περίπου και να επιφορτισθεί με ειδικές ευθύνες για την καταδίωξη της τυμβωρυχίας - αρχαιοκαπηλίας.

Για το Διοικητικό Συμβούλιο,
του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων

Δρ. Ανδρέας Δημητρίου
Πρόεδρος

Μαρία Σταύρου
Γραμματέας

Κατά την παρουσία του ενώπιον της αρμόδιας Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, ο κ. Λουλλουπής ανέφερε πως από το 1960 μέχρι το 1991 εκδόθηκαν 3505 άδειες εξαγωγής και εξήχθησαν με βάση αυτές 16862 αρχαιολογικά αντικείμενα και πρόσθεσε πως είναι ανεπίτρεπτο ένας και μόνο άνθρωπος να αποφασίζει για τις εξαγωγές αρχαιοτήτων, γι' αυτό και εισηγήθηκε τη σύσταση ομάδας από ειδικούς που να αποφασίζει σχετικά.

Οι θέσεις του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων, όπως εκφράστηκαν στην Επιτροπή, συνοψίστηκαν επίσης στην Έκθεσή της και παρατίθενται αυτούσιες.

«Οι εκπρόσωποι του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων εξέφρασαν την ανησυχία τους για το γεγονός ότι επιτρέπεται εξαγωγή αρχαιοτήτων με οποιαδήποτε δικαιολογία και εισηγήθηκαν αυτό να γίνεται με πολλή φειδώ.

Οι ίδιοι εκπρόσωποι εξέφρασαν την αντίθεσή τους στην πρόνοια του νόμου που δίνει το δικαίωμα σε έναν και μόνο άνθρωπο, έστω κι αν αυτός είναι ο Διευθυντής του Τμήματος Αρχαιοτήτων, να εκδίδει άδειες εξαγωγής και εισηγήθηκαν τη σύσταση συμβουλευτικού σώματος που να αποφασίζει σχετικά, όσον αφορά δε το αντικείμενο που εξάγεται να τηρούνται πλήρη στοιχεία, μη αποκλειομένης και της φωτογραφίας του.

Τέλος, οι ίδιοι εκπρόσωποι ζήτησαν να επανασυσταθεί το Τμήμα Αρχαιολογικής Επισκόπησης, στις ξένες αποστολές ανασκαφών να υπάρχει και ένας Κύπριος αρχαιολόγος και τα «πλεονάσματα» των αρχαιολογικών αντικειμένων να δίνονται επί δανεισμού σε σχολεία και σε ξενοδοχεία για εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς σκοπούς».

Σημαντική όμως ήταν και η πληροφόρηση της Επιτροπής από τον τότε Υπουργό Συγκοινωνιών και Έργων κ. Σαββίδη, ο οποίος ανέφερε πως «συστάθηκε εισηγητική επιτροπή, αποτελούμενη από λειτουργούς του Τμήματος Αρχαιοτήτων, του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων και από εμπειρογνώμονες από την Ελλάδα και Ιταλία, για να συμβουλευθεί το Υπουργικό Συμβούλιο για τα κριτήρια που θα διέπουν την εξαγωγή, σε περίπτωση που αυτό θα κριθεί απαραίτητο, καθώς και για την πιθανότητα ελευθεροποίησης της κατοχής και μεταβίβασης αρχαιολογικού αντικειμένου από Κύπριο σε Κύπριο μέσα στην Κύπρο. Ο κ. Υπουργός πληροφόρησε τέλος την Επιτροπή πως πολύ σύντομα θα αποσταλεί στη Βουλή τροποποιητικό νομοσχέδιο της βασικής νομοθεσίας».

Κατά την άποψη του πρώην διευθυντή αρχαιοτήτων κ. Βάσου Καραγιώργη, όλες οι εξαγωγές που έγιναν, ενώ αυτός προϊστάτο του οικείου τμήματος, «έγιναν με βάση τη σχετική νομοθεσία και

ότι από την εξαγωγή των αρχαιολογικών αυτών αντικειμένων δεν επηρεάστηκε η ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά του τόπου, ούτε και η κυπριακή αρχαιολογία έγινε φτωχότερη».

Η Κοινοβουλευτική Επιτροπή Παιδείας, αφού ολοκλήρωσε την έρευνά της, κατέληξε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

«(1) Κατά την εξέταση του θέματος βρέθηκε προ ενός μακροσκελούς καταλόγου αρχαιολογικών αντικειμένων που εξήχθησαν από την Κύπρο και, αντί αυτά να κοσμούν τις προσθήκες των αρχαιολογικών μας μουσείων, σχολείων ή άλλων δημόσιων χώρων, βρέθηκαν να εμπλουτίζουν ξένες ιδιωτικές συλλογές ή να εκτίθενται σε ξένα αρχαιολογικά μουσεία ή ακόμα και σε εμπορικές τράπεζες του εξωτερικού.

Από τα 16862 αντικείμενα που εξήχθησαν πολλά πιθανότατα να είναι μεγάλης αρχαιολογικής αξίας.

(2) Αυτό ήταν συνέπεια των σοβαρών κενών που υπάρχουν στον περί Αρχαιοτήτων Νόμο Κεφ. 31, όπως αυτός τροποποιήθηκε, ο οποίος κατά την άποψη της Επιτροπής δεν προστατεύει, όπως επιβάλλεται, τους αρχαιολογικούς θησαυρούς του τόπου.

(3) Αυτό ήταν επίσης συνέπεια του τρόπου με τον οποίο ασκήθηκε από τους κατά νόμο αρμόδιους η παρεχόμενη από το νόμο διακριτική ευχέρεια έκδοσης άδειας εξαγωγής αρχαιοτήτων, που κατά τη γνώμη της Επιτροπής θα έπρεπε να ήταν αυστηρή.

(4) Η εξουσία του Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων να εκδίδει από μόνος του άδειες για εξαγωγή αρχαιολογικών αντικειμένων επιβάλλεται αμέσως να τερματιστεί.

(5) Περαιτέρω επιβάλλεται άμεση αναθεώρηση της πολιτικής σχετικά με τις αρχαιότητες, ώστε οι αρχαιολογικοί μας θησαυροί να παραμένουν στον τόπο μας.

(6) Η Επιτροπή θεωρεί θετικό βήμα τη σύσταση εισηγητικής επιτροπής εμπειρογνομόνων για τη μελέτη του όλου θέματος και καλεί την κυβέρνηση να αποφύγει την έκδοση οποιασδήποτε άδειας εξαγωγής αρχαιοτήτων σε ιδιώτη, μέχρι την υποβολή και τη μελέτη της έκθεσης των εμπειρογνομόνων αυτών από την κυβέρνηση και τη Βουλή, καθώς και την τελική ψήφιση από τη Βουλή του αναμενόμενου τροποποιητικού νομοσχεδίου».

Μετά την ανάγνωση της Έκθεσης της Επιτροπής Παιδείας στην ολομέλεια του Σώματος, ακολούθησαν αγορεύσεις Βουλευτών, μερικές άκρως ενδιαφέρουσες και τεκμηριωμένες (Πρακτικά Βουλής Αντιπροσώπων, Στ' Βουλευτική Περίοδος - Σύνοδος Α', 6 Φεβρουαρίου 1992, αρ. συνεδρίας 23, σελ. 1497 κ.ε.), και η συζήτηση συνεχίστηκε και στην επόμενη συνεδρίαση του Σώματος που έγινε στις 13.2.1992. Κατά σειρά αγόρευαν οι εξής Βουλευτές: Σοφοκλής Χατζηγιάννης, Μιχαλάκης Κυπριανού, Νίκος Αναστασιάδης, Κλαίρη Αγγελίδου, Τάσος Παπαδόπουλος, Δημήτρης Ηλιάδης, Αλέξης Γαλανός (Πρόεδρος του Σώματος), Βάσος Λυσσαρίδης, Νίκος Ρολάνδης, Δημήτρης Χριστόφιας, Ανδρέας Κουκουμάς και Ανδρέας Χρίστου.

Η συζήτηση έκλεισε με εισήγηση του Προέδρου του Σώματος κ. Αλ. Γαλανού να παραμείνει το θέμα στην αρμόδια Κοινοβουλευτική Επιτροπή για να το παρακολουθεί, αλλά και να γίνει επεξεργασία κάποιων εισηγήσεων που υποβλήθηκαν από διάφορες πλευρές.

Η στάση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων ήταν συνεπής με τις αρχές του και οι εισηγήσεις του άκρως εποικοδομητικές. Παραμένουν όμως ακόμη χωρίς ουσιαστικό αντίκρισμα οι εξαγγελίες του τότε αρμόδιου Υπουργού κ. Σαββίδη, ο οποίος μεταξύ άλλων υποσχέθηκε σύντομη τροποποίηση της βασικής περί αρχαιοτήτων νομοθεσίας.

Με βάση την υπόσχεση εκείνη, συναντηθήκαμε με το Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων δ/ρα Δήμο Χρίστου στις 24 Νοεμβρίου 1992, στον οποίο δόθηκε υπόμνημα με τις θέσεις μας για το συγκεκριμένο απαράδεκτο πρόβλημα, για το οποίο εισηγηθήκαμε τρόπους επίλυσης, ενώ θίγαμε και κάποια άλλα θέματα που ενδιέφεραν το Σύνδεσμο Κυπρίων Αρχαιολόγων. Στο υπόμνημα αναφέρονταν συγκεκριμένα:

«(1) Αναφορικά με την εξαγωγή αρχαιοτήτων θα πρέπει να καταρτιστεί συμβουλευτικό σώμα το οποίο μπορεί να ονομαστεί Αρχαιολογικό Συμβούλιο με στόχο να συμβουλεύει για το αν ένα αντικείμενο ενδείκνυται να εξαχθεί ή όχι. Στο Συμβούλιο αυτό θα συμμετέχει ασφαλώς ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων, εκπρόσωπος του Πανεπιστημίου Κύπρου και εκπρόσωπος επιστημονικού σωματείου που θα έχει ως μέλη του αρχαιολόγους.

(2) Για κάθε αντικείμενο για το οποίο θα δίδεται άδεια εξαγωγής πρέπει να τηρείται αρχείο με πλήρη περιγραφή και απαραίτητα φωτογράφιση.

(3) Η αγοραπωλησία αρχαιολογικών αντικειμένων από Κύπριο σε Κύπριο θα πρέπει να επιτραπεί, εφόσον τα αντικείμενα αυτά θα είναι επισήμως δηλωμένα στο Τμήμα Αρχαιοτήτων και θα κατέχονται νόμιμα από τους ιδιοκτήτες τους.

(4) Θα πρέπει να παραχωρείται άδεια ανασκαφών σε αρχαιολογικά επιστημονικά σωματεία Κυπρίων και ο μόνος όρος που θα πρέπει να τίθεται σ' αυτά θα πρέπει να είναι η βεβαιότητα ότι θα μπορούν να βρискουν χρήματα, για να δημοσιεύουν τα αποτελέσματα των ανασκαφών τους.

(5) Οι άδειες που θα παραχωρούνται στις ξένες αρχαιολογικές αποστολές θα πρέπει να εγκρίνονται και από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Θα πρέπει οι ξένες αποστολές να περιοριστούν σε αριθμό, έτσι που το Τμήμα Αρχαιοτήτων και ιδιαίτερα ο διευθυντής του να ασκεί έλεγχο πάνω σ' αυτές.

(6) Σε κάθε ξένη αρχαιολογική αποστολή θα πρέπει να συμμετέχει απαραίτητα και Κύπριος αρχαιολόγος ο οποίος θα διορίζεται από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Τα χρήματα για τη χρηματοδότησή του (κλίμακα Α8-Α10), θα πρέπει να κατατίθενται από την ξένη αποστολή στο Τμήμα Αρχαιοτήτων, έτσι που ο εργοδοτούμενος να νιώθει ότι εργοδοτείται από το Τμήμα και δε θα νιώθει ως υπάλληλος της ξένης αποστολής.

(7) Όταν προκηρύσσονται θέσεις αρχαιολόγων στο Τμήμα Αρχαιοτήτων, θα πρέπει να υπάρχει στο τέλος παράγραφος η οποία να αναφέρει τι είδους αρχαιολόγους χρειάζεται, έτσι που να γίνεται η πρόσληψη των ειδικοτήτων που έχει εκάστοτε ανάγκη το Τμήμα Αρχαιοτήτων.»

ΣΤΕΛΕΧΩΣΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Και η ενίσχυση, όμως, σε προσωπικό του Τμήματος Αρχαιοτήτων βρισκόταν στον άμεσο κύκλο των ενδιαφερόντων μας. Για το θέμα, εκτός των άλλων, κυκλοφορήσαμε και δύο εγκυκλίους στον τύπο, μια στις 2 Ιουλίου 1993, στην οποία εκφράζαμε την απογοήτευσή μας για την αναβολή πλήρωσης οργανικών επιστημονικών θέσεων στο Τμήμα και καλούσαμε την κυβέρνηση της Δημοκρατίας να τις επαναδημοσιεύσει, και μια στις 17 Φεβρουαρίου 1994 η οποία παρατίθεται αυτούσια:

«Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων αντιλαμβανόμενος το σοβαρότατο πρόβλημα της έλλειψης επιστημονικού προσωπικού στο Τμήμα Αρχαιοτήτων, ζητά από την Κυβέρνηση της Δημοκρατίας να το εξαιρέσει από το σχετικό μορατόριουμ παραποποίησης των θέσεων, έτσι που να μπορέσει να λειτουργήσει τουλάχιστον υποφευγτά.

Το Τμήμα Αρχαιοτήτων έχει κανονικά 11 επιστημονικές θέσεις εκ των οποίων οι 3 είναι σήμερα κενές. Αν ληφθεί υπόψη ότι και ο αριθμός 11 είναι ουσιαστικά πολύ χαμηλός, για να αντεπεξέλθει το Τμήμα στα καθήκοντα τα οποία έχει, αντιλαμβάνεται κάποιος πόσο απαραίτητο είναι να μην καθυστερήσει περισσότερο η πλήρωση των κενών του θέσεων.

Είναι αδιανόητο να μιλάμε για συντήρηση αρχαιοτήτων και διαφύλαξη της πατρογονικής μας κληρονομιάς, όταν δεν παρέχουμε τα μέσα στο αρμόδιο κυβερνητικό τμήμα να εργάζεται πάνω σε σωστές βάσεις. Ως πρώτο βήμα απαιτείται η πλήρωση των κενών επιστημονικών θέσεων και σε αμέσως μεταγενέστερο στάδιο η δημιουργία νέων θέσεων επιστημόνων, για να μπορέσει να επιτελέσει σωστά το έργο του. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην Κρήτη που έχει περίπου το ίδιο μέγεθος με την Κύπρο εργάζονται 25 αρχαιολόγοι στην Υπηρεσία Αρχαιοτήτων, ενώ στην Κύπρο είναι εγκεκριμένες μόνο 11 θέσεις αρχαιολόγων.

Ελπίζουμε πως η κυβέρνηση θα αντιληφθεί το πρόβλημα στις σωστές του διαστάσεις και θα προβεί πάραυτα στην πλήρωση των κενών θέσεων.»

ΑΜΑΘΟΥΝΤΑ

Η ανατολική νεκρόπολη της Αμαθούντας, όπως και η περιοχή της αρχαίας πόλης ήταν μέσα στα κύρια ενδιαφέροντα του Συνδέσμου. Μάλιστα, νωρίς το καλοκαίρι του 1990 ο Σύνδεσμος έκαμε δημοσιογραφική διάσκεψη επιτόπου και πρόβαλε την καταστροφή η οποία επρόκειτο να συντελεστεί, αφού στην περιοχή υπήρχαν μεγάλοι και μικροί εκσκαφείς, έτοιμοι να ισοπεδώσουν τα πάντα. Ο ημερήσιος τύπος, καθώς και τα άλλα μέσα ενημέρωσης έδωσαν ευρεία κάλυψη στο γεγονός, πράγμα που ανάγκασε την ιδιωτική εταιρεία, που επρόκειτο να αρχίσει το κτίσιμο τουριστικού χωριού, να σταματήσει κάθε δραστηριότητα.

Έγινε αναφορά στο γεγονός ότι από τη δυτική νεκρόπολη της Αμαθούντας ελάχιστοι τάφοι διασώθηκαν, παρά το γεγονός ότι οι πλείστοι από αυτούς ήταν σκαμμένοι σε σκληρό βράχο ή ήσαν ημίκτιστοι, λόγοι που συνηγορούσαν, σύμφωνα με τις αρχές που διέπουν το Τμήμα Αρχαιοτήτων, στη διάσωσή τους. Φαίνεται πως η προσπάθεια εκείνη για σωτηρία της ανατολικής νεκρόπολης είχε μόνο προσωρινή επιτυχία, γιατί σήμερα άρχισε να κτίζεται το τουριστικό χωριό που είχε προγραμματιστεί. Η μόνη επιτυχία που φαίνεται να έγινε κατορθωτή ήταν να διασωθούν οι τάφοι που βρισκόνταν μέσα στο χώρο του τουριστικού χωριού και τίποτε περισσότερο.

Για την περίπτωση της Αμαθούντας δόθηκαν κατ' επανάληψη πολλές ανακοινώσεις στον τύπο. Παραθέτουμε αυτούσια την τελευταία, για να καταδειχθεί ότι μέχρι και την υστέρη, δηλαδή στις 19 Οκτωβρίου 1993, που την κυκλοφορήσαμε, καταβάλλαμε συνεχείς προσπάθειες για διάσωση όχι μόνο της νεκρόπολης, αλλά και του χώρου που την περιβάλλει. Δέκα σχεδόν χρόνια προηγουμένως είχαμε εισηγηθεί ότι η περιοχή εκείνη θα έπρεπε να μετατραπεί σε αρχαιολογικό πάρκο, με ανάλογη διαμόρφωση της νεκρόπολης και το φύτεμα δέντρων που αποτελούν μέρος της κυπριακής χλωρίδας.

«Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων επανέρχεται στο θέμα της Αμαθούντας, επειδή στην Ανατολική της νεκρόπολη διαφημίζονται οι πωλήσεις εξοχικών σπιτιών. Ο Σύνδεσμος μας είχε κάνει παλαιότερα επιτόπου δημοσιογραφική διάσκεψη, για να καταγγείλει το γεγονός αυτής της καταστροφής και αφού πέτυχε να σταματήσουν οι εργασίες για τρία σχεδόν χρόνια, με λύπη του βλέπει να πραγματοποιείται οριστικά το κτίσιμο αυτού του τουριστικού χωριού.

Επειδή παλαιότερα είχαμε μιλήσει με τον Υπουργό της Κυβέρνησης Βασιλείου, τον κ. Σαββίδη,

ο οποίος υποσχέθηκε ότι θα απαλλοτριωνόταν το μέρος του υπό ανέγερση τουριστικού χωριού στο οποίο θα ανευρίσκονταν τάφοι, καλούμε την Κυβέρνηση Κληρίδη αν δεν έχει γίνει κάτι τέτοιο, να το πράξει αμέσως. Αν ληφθεί υπόψη ότι καταστρέψαμε ολόκληρη σχεδόν τη Δυτική νεκρόπολη, θα είναι έγκλημα να μη διασώσουμε την Ανατολική. Φυσικά ευχής έργο θα ήταν να μην κτιζόταν αυτό το τουριστικό χωριό, πρώτο γιατί όλα τα αρχαία μνημεία χρειάζονται χώρο για να «αναπνέουν», κάτι που είναι κατοχυρωμένο με διεθνείς συμβάσεις, και δεύτερο, περιβαλλοντικά μιλώντας, ενδείκνυται ολόκληρος ο χώρος της Αμαθούνας μαζί με αυτό που τον περιβάλλει, και σε μέρος του οποίου θα κτιστεί το τουριστικό χωριό που προαναφέραμε, να μείνει ελεύθερος, γιατί στην ουσία τον χρειαζόταν η πόλη της Λεμεσού που έχει σήμερα επεκταθεί μέχρις εκεί».

Ο ΕΠΑΝΑΠΑΤΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

Μια σημαντική επιτυχία που οφείλεται καθαρά σε πρωτοβουλία του Συνδέσμου ήταν και ο επαναπατρισμός της εικόνας του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, η οποία εξήχθη παράνομα από τους Τούρκους κατακτητές, αφού κλάπηκε από κάποια εκκλησία της κατεχόμενης Κύπρου (Πιν. XXXII). Από κατάλογο των Sotheby's πληροφορηθήκαμε για τη δημοπρασία στην οποία προσφερόταν και η εν λόγω εικόνα, ένα αριστούργημα των αρχών του 15ου αιώνα. Ύστερα από απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου συγκλήθηκε αμέσως δημοσιογραφική διάσκεψη στις 16 Νοεμβρίου 1991 και καταρτίστηκε ομάδα πρωτοβουλίας για τη σωτηρία της εικόνας την οποία απήρτιζαν οι Δρ Ανδρέας Δημητρίου, Στέλιος Περδίκης και Πίτσα-Χαραλαμπία Κέντη. Η ομάδα πρωτοβουλίας εξέδωσε αμέσως την ακόλουθη ανακοίνωση την οποία κυκλοφόρησε παγκύπρια.

«ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ

Ο αγώνας για διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι υπόθεση όλων. Ο λαός μας απέδειξε πολλές φορές πως νοιάζεται για την πατρίδα και τον άνθρωπο ξεπερνώντας τον εαυτό του.

Στα πλαίσια του αγώνα για πολιτιστική και εθνική επιβίωση ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων καλεί όλους, άτομα, οργανώσεις και ιδρύματα να συμβάλουν στη συγκέντρωση του απαραίτητου ποσού, για τον επαναπατρισμό μοναδικής εικόνας του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή (15ου αιώνα).

Η επιτυχία της προσπάθειας εξαρτάται από μένα, από σένα, από μας.

Το κέρδος ανήκει σε όλους, στην ιστορία και στο μέλλον.

Ομάδα Πρωτοβουλίας Επαναφοράς της Εικόνας (Σ.Κ.Α)».

Η στάση των μέσων ενημέρωσης ήταν πραγματικά συγκινητική. Ανοίχθηκαν λογαριασμοί σε τέσσερις τράπεζες και ο κόσμος προσκλήθηκε να συμβάλει, ώστε να γίνει κατορθωτό, με το ποσό που θα συγκεντρωνόταν, να επαναπατριστεί η εικόνα.

Κατά την ημέρα της δημοπρασίας πήγε στο Λονδίνο ο Πρόεδρος του Συνδέσμου και μέλος της Επιτροπής Πρωτοβουλίας Δρ Ανδρέας Δημητρίου με εισιτήριο που ευγενώς παραχώρησαν οι Κυπριακές Αερογραμμές, ενώ εκ μέρους της Ιεράς Μονής Κύκκου ήταν παρών και ο κ. Στέλιος Περδίκης, επίσης μέλος της Επιτροπής Πρωτοβουλίας για επαναπατρισμό της εικόνας. Συγκινητική ήταν η προσπάθεια για συγκέντρωση του ποσού αυτού των χρημάτων του Β. Γυμνασιάρχη και μαθηματικού κ. Σάββα Ιωαννίδη, ο οποίος όργωσε την περιοχή Ακακίου, για να πείσει τον κόσμο να εισφέρει

χρήματα. Αξιωμανημόνευτη επίσης ήταν η συμβολή του κ. Γεώργιου Ευστρατιάδη από τη Λάρνακα και φυσικά του απόδημου συμπατριώτη μας κ. Πέρου, ο οποίος μένει στην Οξφόρδη, και εισέφερε για το σκοπό αυτό το σεβαστό ποσό των £1.000. Εισέφεραν φυσικά πολλοί συμπατριώτες μας από αρκετές κοινότητες, αλλά την τελευταία στιγμή παρενέβη η Εκκλησία της Κύπρου, η οποία άρχισε τη λήψη νομικών μέτρων εναντίον του κατόχου της εικόνας, γι' αυτό και οι Sotheby's την απέσυραν από τη δημοπρασία. Αργότερα αναφέρθηκε από την Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου ότι η εικόνα δωρήθηκε από τον κάτοχο της στην Εκκλησία της Κύπρου. Η εικόνα επαναπατρίστηκε και παρελήφθη με σεβασμό από τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου και λιτανεύθηκε με κατάνυξη στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη.

Αν ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων δεν έφερνε το θέμα στη δημοσιότητα και αν τα μέσα ενημέρωσης δεν έδιναν την κάλυψη που έπρεπε, ασφαλώς η εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου δε θα βρισκόταν σήμερα στην Κύπρο.

ΤΟ ΘΕΜΑ ΜΑΓΙΕΡ

Ένα πραγματικά καυτό θέμα που απασχόλησε το διοικητικό συμβούλιο του Συνδέσμου ήταν και αυτό του Γερμανού καθηγητή κ. Μάγιερ. Το θέμα αυτό έμελλε να πάρει διαστάσεις παρά το γεγονός ότι ο Σύνδεσμος τήρησε εξαιρετικά χαμηλούς τόνους, μακριά από τα μέσα δημοσιότητας. Η πολύ διακριτική στάση μας υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι η όλη υπόθεση είχε σχέση με το πρόσωπο ξένου συνάδελφου αρχαιολόγου και παρίστατο ανάγκη πολύ λεπτών χειρισμών. Παρά ταύτα, κάποιιοι ανάγκασαν με τη στάση και τα γραπτά τους το Σύνδεσμο να αρθρογραφήσει, έξι χρόνια μετά που ανέκλυψε το θέμα Μάγιερ, στον ημερήσιο τύπο, γιατί κινδύνευε να μείνει εκτεθειμένος από τις ασυναρτησίες που είδαν το φως της δημοσιότητας. Χρονολογικά το θέμα είχε ως εξής:

1. Αρχές Ιουλίου 1987 έγινε γνωστό πως υποβλήθηκε εισήγηση από τον τότε διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων δρ Βάσο Καραγιώργη στο Δήμο Πάφου, για να ανακηρύξει επίτιμους δημότες της πόλης πέντε συγκεκριμένους αρχαιολόγους σ' ένδειξη τιμής για την προσφορά τους προς αυτή.

2. Στις 18 Ιουλίου 1987, το διοικητικό συμβούλιο του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων απηύθυνε επιστολή στο Δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο Πάφου, στην οποία εξέθετε τις απόψεις του για τους προταθέντες.

3. Στις 17 Αυγούστου 1987 δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Σημερινή» τρίστηλο άρθρο σύμφωνα με το οποίο το δημοτικό συμβούλιο της πόλης απέρριψε τελικά την εισήγηση να καταστούν οι πέντε αρχαιολόγοι επίτιμοι δημότες της Πάφου και αυτό εξαιτίας του περιεχομένου του βιβλίου ενός από αυτούς, του κ. Μάγιερ, «Cyprus from earliest time to the present day», το οποίο εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1968 μεταφρασμένο από το γερμανικό πρωτότυπο.

4. Στις 18 Αυγούστου 1987 η εφημερίδα «Σημερινή» δημοσίευσε άρθρο με τις απόψεις που είχε εκφράσει ο μ. Σωκράτης Ευαγγελίδης το 1975 για το επίμαχο βιβλίο του κ. Μάγιερ.

5. Στις 19 Αυγούστου 1987 η εφημερίδα «Σημερινή» σε μονόστηλο άρθρο της δημοσίευσε την εισήγηση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων να τιμηθούν έστω και μετά θάνατο οι αρχαιολόγοι Κυριάκος Νικολάου και T. B. Mitford.

6. Στις 26 Αυγούστου 1987 η εφημερίδα «Σημερινή» στέλλει συντάκτη της στα Κούκλια και παίρνει συνέντευξη από τον κ. Μάγιερ, ο οποίος τονίζει πως οι Τουρκοκύπριοι αποτελούν δεύτερο

έθνος στην Κύπρο και όχι μειονότητα. Όταν ρωτήθηκε γιατί η αγγλική έκδοση ανεβάζει το ποσοστό των Τουρκοκυπρίων στο 23%, δε διαμαρτυρήθηκε ότι παραποιήθηκε το κείμενο της γερμανικής έκδοσης, η οποία όντως ανέφερε τον αριθμό 18%, αλλ' απάντησε: «Προς το παρόν δε γνωρίζω πού βρήκα τα στοιχεία, κάπου πρέπει να τα διάβασα, αλλά δεν κάνει διαφορά αν οι Τούρκοι είναι 18% ή 23%».

Στη συνέχεια, όταν ρωτήθηκε γιατί στην αγγλική έκδοση ο Βενιζέλος αποκαλείται δικτάτορας, και πάλι δε διαμαρτυρήθηκε, αλλ' απάντησε: «Ο Βενιζέλος πιστεύω ότι ήταν δικτάτορας λόγω της μεθόδου που διακυβέρνησε. Μπορεί να έκανε εκλογές, αλλά εκλογές έκανε και ο Χίτλερ. Αν κάποιος πολιτικός κάνει εκλογές, αυτό δε σημαίνει ότι δεν είναι δικτάτορας».

7. Την ίδια ακριβώς μέρα, 26 Αυγούστου 1987, ο «Φιλελεύθερος» δημοσίευσε ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο «Με πειστικότητα που ταιριάζει σε επιστήμονες», στο οποίο κατακεραυνώνονταν όσοι «λασπολόγησαν» (μεταξύ αυτών και ο πρόεδρος του Συνδέσμου), σύμφωνα με τον ανώνυμο συγγραφέα του άρθρου, κατά του ξένου καθηγητή.

8. Στις 4 Σεπτεμβρίου 1987, με άρθρο του στο «Φιλελεύθερο», ο πρόεδρος του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων δρ. Ανδρέας Δημητρίου απάντησε στον ανώνυμο αρθρογράφο με ενυπόγραφο άρθρο που έφερε τίτλο «Δεν λασπολογείς, όταν λες το μαύρο με το όνομά του». Στο άρθρο αυτό γινόταν αναφορά και στην επιστημονική κριτική που συνέγραψε για την αγγλική έκδοση του βιβλίου του κ. Μάγιερ ο πρώην διευθυντής του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών της Κύπρου δρ. Κώστας Κύρης, η οποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Κυπριακός Λόγος», αρ. 34-35 του Ιουλίου - Οκτωβρίου 1974. Γινόταν επίσης μνεία για το χαρακτηρισμό των Τουρκοκυπρίων ως εθνότητας και όχι ως μειονότητας, ένας φοβερά ευαίσθητος χαρακτηρισμός από πολιτική άποψη, γιατί αποτελούσε και αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής. Τέλος προκαλείτο ο ανώνυμος επιστολογράφος σε δημοσιογραφική διάσπαση «για να δοθεί τέλος σε μια δυσάρεστη υπόθεση».

9. Στις 4 Σεπτεμβρίου 1987 δημοσίευσε και η εφημερίδα «Ελευθεροτυπία» σημαντικό σχόλιο του συνεργάτη της Γιάννη Σπανού με τίτλο «Όταν η σοβαρόφάνεια υποκαθιστά τη σοβαρότητα» και υπότιτλο «Απάντηση στον Φραντς Μάγιερ», στο οποίο σχολιαζόνταν οι απόψεις του Γερμανού καθηγητή και θεωρούνταν απαράδεκτες.

10. Στις 24 Σεπτεμβρίου 1987 δημοσιεύτηκε και πάλι στο «Φιλελεύθερο» επιστολή από δύο δήθεν πρώην μέλη του Συνδέσμου, η οποία ήταν σαφέστατα υποβολιμαία, καθότι δεν αποχώρησε οποιοδήποτε μέλος. Το ψευδέστατο περιεχόμενό της μοναδικό σκοπό είχε να κατηγορήσει τον πρόεδρο του Συνδέσμου πως την επιστολή προς το Δήμο Πάφου την υπέγραψε και την απέστειλε χωρίς να ενημερώσει κανέναν.

11. Στις 11 Οκτωβρίου 1987, τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του συνδέσμου δημοσίευσαν στο «Φιλελεύθερο» σύντομη επιστολή με την οποία στηλίτευαν την άναφερόμενη στο σημείο (10) επιστολή και αποκαθιστούσαν τα πράγματα δηλώνοντας ξεκάθαρα πως η επιστολή προς το Δήμο Πάφου ήταν αποτέλεσμα συνεδρίας και απόφασης του διοικητικού συμβουλίου του Συνδέσμου στις 16 Ιουλίου 1987.

Με την τελευταία αυτή επιστολή τέθηκε τέρμα, προσωρινά όμως, όπως φάνηκε εκ των υστέρων, στο θέμα Μάγιερ το οποίο είδε το φως της δημοσιότητας παρά τις περί του αντιθέτου προσπάθειες του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων. Ο ίδιος ο Σύνδεσμος ως νομικό πρόσωπο ποτέ δεν αρθρογράφησε εκτός από την τελευταία σύντομη, μονόστηλη επιστολή και αυτό μόνο για να αποκαταστήσει την αλήθεια αναφορικά με το πρόσωπο του προέδρου του. Τα όσα αναφέρονται στο σημείο 8

από τον πρόεδρο του Συνδέσμου τα προκάλεσε η αδήριτη ανάγκη να αποκαταστήσει την προσωπική του αξιοπρέπεια, την οποία ο ανώνυμος επιστολογράφος του σημείου 7 έθιγε πολλαπλώς. Και ενώ όλη αυτή η λυπηρή δημοσιότητα για το θέμα Μάγιερ θεωρήθηκε από το Σύνδεσμο λήξασα, κάποιοι φρόντισαν να διοριστεί ο κ. Μάγιερ στο εκλεκτορικό σώμα του νεοσύστατου Πανεπιστημίου Κύπρου, πράγμα που πυροδότησε νέες δυσάρεστες εξελίξεις, των οποίων η αλληλουχία ήταν η ακόλουθη:

α) Στις 13.2.92 ο Βουλευτής κ. Δημήτρης Ηλιάδης, μιλώντας για το θέμα «Η εξαγωγή αρχαιοτήτων και οι επιπτώσεις πάνω στην ιστορική και πολιτιστική μας κληρονομιά», αναφέρθηκε σε έκταση και στο θέμα Μάγιερ, εξαιτίας του ότι διορίστηκε μέλος εκλεκτορικού σώματος στο Τμήμα Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου (Πρακτικά Βουλής Αντιπροσώπων, Στ' Βουλευτική Περίοδος, Σύνοδος Α', σελ. 1562 - 3), ενέργεια την οποία στηλίτευσε με έντονο τρόπο.

β) Στις 24.2.92 και πάλι ο Βουλευτής κ. Δημήτρης Ηλιάδης υπέβαλε ερώτηση προς την Εκτελεστική Εξουσία με την οποία ζητούσε να πληροφορηθεί βάσει ποιων κριτηρίων ανασκάπτεi στην Κύπρο και διορίστηκε εκλέκτορας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου ο κ. Μάγιερ.

Την ερώτηση του έντιμου Βουλευτή απάντησε γραπτώς ο Υπουργός Παιδείας στις 15.5.92, καθώς και ο Υπουργός Συγκοινωνιών και Έργων στις 30.10.92.

γ) Στις 27.2.92 η εφημερίδα «Σημερινή» δημοσιεύει δίστηλη είδηση δηλώνοντας ότι αναμένει από την Κοινοβουλευτική Επιτροπή Παιδείας να ξεδιαλύνει τα πράγματα.

δ) Στις 27.2.92 συνέρχεται η Κοινοβουλευτική Επιτροπή Παιδείας για να εξετάσει αυτεπάγγελτα θέμα Μάγιερ, το οποίο ενέγραψε ο Βουλευτής κ. Δ. Ηλιάδης, έτσι που να αποδοθούν ευθύνες, αν υπάρχουν. Στη συνεδρία αυτή προσήλθε η Προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή του Πανεπιστημίου και η Πρόεδρος της κα Νέλλη Τσουγιοπούλου ανέφερε πως ήταν δική της η πρόταση για διορισμό του κ. Μάγιερ στο εκλεκτορικό σώμα του Πανεπιστημίου. Μάλιστα, πρόσθεσε πως διάβασε το βιβλίο του κ. Μάγιερ στα γερμανικά, αλλά δε βρήκε τίποτε αντιεπιστημονικό ή ανιστόρητο. Αντίθετη άποψη είχαν τα άλλα παριστάμενα μέλη της Προσωρινής Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου. (Οι συνεδρίες της Επιτροπής είναι αρχειοθετημένες στο φάκελο 52/92 της Βουλής).

ε) Στις 25.3.92 δημοσιεύεται στο Φιλελεύθερο περίληψη δήλωσης που έκαναν έντεκα Κύπριοι αρχαιολόγοι. Τίτλος της δήλωσης: «Αγγλικός Οίκος παραποίησε το κείμενο του καθηγητή Μάγιερ για Βενιζέλο».

στ) Στις 2.4.92 δημοσιεύεται στο Φιλελεύθερο ολόκληρη η πιο πάνω δήλωση, η οποία περιέχει σαφείς αιχμές εναντίον του Συνδέσμου τον οποίο και κατονομάζει. Άξιον απορίας, όμως, παραμένει το γεγονός ότι οι καθ' όλα αξιόλογοι έντεκα Κύπριοι συνάδελφοι αρχαιολόγοι, των οποίων η επιστημονική κατάρτιση είναι γνωστή, δεν απαντούν επί της ουσίας, αν δηλαδή συμφωνούν με τα όσα (βλέπε σημείο «θ») ο κ. Μάγιερ αναφέρει στο βιβλίο του, αλλά προσπαθούν επίμονα να μεταθέσουν αλλού το θέμα. Όσο για την παραποίηση του κειμένου του κ. Μάγιερ για το Βενιζέλο από τον αγγλικό οίκο, (περί του αγγλικού οίκου βλ. σημείο «ιβ») αυτή απαντήθηκε από τον ίδιο τον κ. Μάγιερ (βλέπε σημείο «δ»), ο οποίος όντως θεωρεί το Βενιζέλο δικτάτορα! Το κείμενο των έντεκα παρατίθεται αυτούσιο.

«Απαράδεκτες οι επικρίσεις κατά του επιφανούς επιστήμονα και φίλου της Κύπρου Fr. Maier

Έντεκα Κύπριοι αρχαιολόγοι, σε κοινή δήλωση - επιστολή τους αναφορικά με τον καθηγητή Franz - Georg Maier, υποστηρίζουν τη θέση και τις δηλώσεις της Προέδρου της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου, καθηγήτριας Νέλλης Τσουγιοπούλου.

Αναφέρουν σχετικά:

Ο καθηγητής κ. Maier συνέδεσε το όνομά του με τις αρχαιολογικές έρευνες στην Παλαίπαφο (Κούκλια) από το 1952, πρώτα ως φοιτητής, μέλος της Αποστολής του Πανεπιστημίου του Αγίου Ανδρέα (Σκωτίας) και του Μουσείου του Λίβερπουλ και από το 1966 ως διευθυντής της Ελβετογερμανικής Αποστολής του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης υπό την αιγίδα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Οι ανασκαφές του κάλυψαν όλο το χώρο του Ιερού της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο και τη γύρω περιοχή που, εκτός από το Ιερό, περιλαμβάνουν μέρος των τειχών της πόλης και του περιβόλου που κατασκεύασαν οι Πέρσες κατά την πολιορκία της το 499/8 π.Χ., μεγάλο δημόσιο κτίριο, ένα κτιστό Βασιλικό τάφο και πολλούς λαξευτούς, καθώς και το αριότερα σωζόμενο μέχρι σήμερα εργαστήριο επεξεργασίας του ξαχαροκάλαμου στην Κύπρο κατά το Μεσαίωνα.

Ο κ. Maier δημοσίευσε μόνος και με άλλους συνεργάτες του, σειρά άρθρων στην Επετηρίδα του Τμήματος Αρχαιοτήτων, σε άλλα επιστημονικά περιοδικά του εξωτερικού, έκανε ανακοινώσεις σε Διεθνή Συνέδρια και Σεμινάρια στην Κύπρο και το εξωτερικό και εξέδωσε τα πορίσματα των ερευνών του σε αυτοτελείς τόμους. Επίσης ίδρυσε στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης το Forschungsprojekt Paphos des Historischen Seminars (Τμήμα Ιστορικών Μελετών και Ερευνών για την Πάφο).

Δικαιολογημένα σήμερα θεωρείται ως ένας από τους κυριότερους συντελεστές στην πρόοδο των αρχαιολογικών ερευνών στην Κύπρο, και ιδιαίτερα της περιοχής των Κουκλίων, της οποίας χαρακτηρίζεται ως ο κατ' εξοχήν γνώστης.

Ως επιστήμονες, φίλοι, συνάδελφοι και συνεργάτες του καθηγητή Maier, δηλώνουμε ότι θα ήταν ευχής έργο και μεγάλο ευτύχημα για την Κυπριακή Αρχαιολογία να είχε και άλλους ερευνητές του κύρους και της περικοπής του, διότι ο καθηγητής Maier συνδυάζει την άρτια θεωρητική κατάρτιση, την ενδελεχή ανασκαφική πείρα, το επίμοχθο συγγραφικό έργο, την επιτυχή ανασκαφική δραστηριότητα και χαίρει της προστασίας δύο επιστημονικών ιδρυμάτων διεθνούς κύρους και περικοπής, του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

Το ιστορικό σύγγραμμα του καθηγητή Maier για την Κύπρο και την ιστορία της, για το οποίο ασύστολα έχει κατηγορηθεί τιτλοφορείται *Cypern, insel am Kreuzweg der geschichte* (δηλαδή Κύπρος, Νήσος στο σταυροδρόμι της Ιστορίας) και εκδόθηκε το 1984 από τον εκδοτικό οίκο W. Kohlhammer Verlage της Στουτγάρδης. Ο καθηγητής Maier συνέγραψε το βιβλίο κατά παραγγελία του οίκου αυτού, πληρώθηκε τα συγγραφικά του δικαιώματα και έκτοτε το βιβλίο, ως περιουσιακό στοιχείο, ανήκει στον οίκο W. Kohlhammer, ο οποίος διατηρεί όλα τα δικαιώματα ανατύπωσης, μετάφρασης, κτλ της έκδοσης αυτής (δηλαδή το Copyright).

Ο οίκος W. Kohlhammer εκχώρησε στον οίκο Elek Books Limited του Λονδίνου τα δικαιώματα της αγγλικής έκδοσης του βιβλίου και της παρουσίασης του στα αγγλικά. Η μετάφραση ανετέθη στον Peter Gorge ο οποίος όμως δεν έκανε μετάφραση του γερμανικού κειμένου αλλά διασκευή στην οποία παρατηρείται αλλού σύμπτυξη, αλλού ανάπτυξη και αλλού παραποίηση του πρωτότυπου.

Τούτο μπορεί να αποδειχθεί με απλή αντιπαραβολή των επίμαχων σελίδων του βιβλίου που επικαλούνται οι επικριτές του κ. Maier, με τις αντίστοιχες σελίδες της αγγλικής έκδοσης. Για παράδειγμα στη σελίδα 149 της γερμανικής έκδοσης αναφέρεται δήλωση του Ελευθέριου Βενιζέλου σχετική με την τότε προσφορά της Κύπρου στην Ελλάδα από την Αγγλία. Στην αγγλική έκδοση στη σελίδα 144 η ίδια δήλωση αποδίδεται στο «δικτάτορα» Ελευθέριο Βενιζέλο. Πουθενά στο πρωτότυπο γερμανικό κείμενο δεν αναφέρεται ο Βενιζέλος ως «δικτάτορας». Για τη θλιβερή αυτή παραποίηση

του πρωτότυπου, ο συγγραφέας δεν είχε δικαίωμα επέμβασης, διότι με την είσπραξη των συγγραφικών του δικαιωμάτων από τον πρώτο εκδότη (W. Kohlhammer), αποξενώθηκε από κάθε δικαίωμα αναφορικά με την αγγλική μετάφραση, που κυκλοφόρησε το 1968 με τον τίτλο *Cyprus, from earliest time to the present day*.

Στα πλαίσια της πολεμικής εναντίον του καθηγητή Maier κατηγορήθηκε και το Τμήμα Αρχαιοτήτων γιατί παραχωρεί άδεια ανασκαφής σ' ένα «ανθέλληνα» ενώ την αρνείται στα μέλη του «Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων».

Σύμφωνα με τον Περί Αρχαιοτήτων Νόμο της Κύπρου (Κεφ. 31) η παραχώρηση άδειας ανασκαφής προϋποθέτει την εκ μέρους του μέλλοντος να ηγηθεί αρχαιολογικής ανασκαφής απαιτούμενη πείρα, την υποστήριξη - οικονομική και επιστημονική - του συγκεκριμένου αρχαιολόγου από επιστημονικό ίδρυμα διεθνούς κύρους, δηλαδή ένα διεθνώς αναγνωρισμένο Πανεπιστήμιο ή Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, την εγγύηση ότι η ανασκαφή που τυχόν θα αναλάβει θα διεξαχθεί κατά τον δέοντα τρόπο, θα έχει συνέχεια και θα καταλήξει σε συμπεράσματα που θα αποτελούν πρόοδο για την επιστήμη της Αρχαιολογίας. Ως εκ τούτου, ορθώς και σύμφωνα με το Νόμο δεν παραχωρήθηκε άδεια στο «Σύνδεσμο Κυπρίων Αρχαιολόγων», τα μέλη του οποίου επί του παρόντος δεν πληρούν καμιά από τις πιο πάνω προϋποθέσεις.

Αν οι ύβρεις εναντίον του καθηγητή Maier έχουν ενορχηστρωθεί από το «Σύνδεσμο» ή μέλη του, ή από οποιοδήποτε άλλο φορέα ή άτομο, οι υποφαινόμενοι δηλώνουμε ότι καμιά απολύτως σχέση δεν έχουμε με τα όσα έχουν εκφραστεί και ότι δεν μας εκπροσωπούν σαν Κύπριους αρχαιολόγους.

Θεωρήσαμε αναγκαίο να εκφράσουμε τις θέσεις αυτές γιατί αισθανόμαστε βαθύτατη ντροπή για τους χαρακτηρισμούς και τις επιθέσεις εναντίον ενός επιφανούς επιστήμονα και φίλου της Κύπρου, προς τον οποίον ο τόπος μας οφείλει πολλά.

Τα αισθήματα του καθηγητή για το νησί μας δηλώνονται από τις τέσσερις δεκαετίες που αφιέρωσε στην πρώτη γραμμή της Κυπριακής Αρχαιολογίας και όπως ο ίδιος ανέφερε πρόσφατα, ας ερωτηθούν γι' αυτό οι τρεις γενεές των κατοίκων της Παλαιπάφου με τους οποίους δουλεύει από το 1952.

- Αθανάσιος Παπαγεωργίου
- Μιχάλης Λουλλούτης
- Δήμος Χρίστου
- Δημήτριος Μιχαηλίδης
- Μαρία Ιακώβου
- Μαρίνα Ιερωνυμίδου
- Λουκία Λοΐζου Χατζηγαβριήλ
- Λευκή Μιχαηλίδου
- Σοφοκλής Χατζησάββας
- Μαρία Χατζηκωστή
- Ινώ Νικολάου».

ξ) Στις 5.4.92 δημοσιεύεται στο Φιλελεύθερο σχόλιο υπό τύπο ευθυμογραφήματος με φωτογρα-

φία του αμερικανού συντονιστή για το Κυπριακό στο αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών, ο οποίος συσχετίστηκε με την υπόθεση Μάγιερ.

η) Στις 9.4.92 ο δρ. Παν. Κ. Αυξεντίου, καθηγητής Οικονομικών, δημοσίευσε επιστολή στον φιλελεύθερο με την οποία ειρωνευόταν τους έντεκα αρχαιολόγους για τη δήλωσή τους που αναφέρεται στο σημείο «στ».

θ) Στις 18.4.92 για πρώτη φορά αναγκάστηκε να αρθρογραφήσει δημόσια ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων, για να απαντήσει στη δήλωση των έντεκα του σημείου «στ». Η απάντηση παρατίθεται επίσης αυτούσια.

«Συνάδελφοι Αρχαιολόγοι που αποβλέπει η επιστολή σας στον τύπο για Maier και ανασκαφές;

Με πραγματική λύπη ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων είδε την επιστολή έντεκα Ελλήνων Κυπρίων αρχαιολόγων (και μάλιστα δυο φορές δημοσιευμένη) με την οποία εγείρονται θέματα ηθικής και επιστημονικής τάξης και κατηγορείται με σαφείς υπαινιγμούς ότι έχει υβρίσει τον καθηγητή Maier, σε σημείο μάλιστα που να αισθάνονται οι ίδιοι «βαθύτατη ντροπή», ενώ ταυχρονα μας πληροφορούν ότι δεν πληρούμε καμιά προϋπόθεση για ανασκαφή στην Κύπρο. Πώς συνδυάστηκαν αυτά τα δύο τελείως ετερόκλητα πράγματα και κάπου ανακατεύτηκε και το Πανεπιστήμιο Κύπρου μας ξενίζει και ταυτόχρονα μας λυπεί αφάνταστα.

Καιρός όμως να βάλουμε τα πράγματα στη θέση τους. Από της ίδρυσής του το 1983 ο Σύνδεσμος ζητούσε προφορικά την παραχώρηση άδειας ανασκαφής, γιατί αρχικά από τα μέλη του και τις γνώσεις έχουν και συγγραφικό έργο διαθέτουν και οικονομική υποστήριξη μπορούν να εξεύρουν. Όταν ο Σύνδεσμος ζήτησε το 1991 και γραπτώς την άδεια για ανασκαφή, η απάντηση του τότε Διευθυντή Αρχαιοτήτων κου Λουλλουπή ήταν σκέτη άρνηση χωρίς απορριπτική αιτιολογία, την οποία προτίμησε φαίνεται να αιτιολογήσει τώρα δημοσίως. Μα αν τόσοι ξένοι σκάφτουν στην Κύπρο (περισσότεροι από όσοι στην Ελλάδα!), εμάς μόνο δεν χωρεί ή Κύπρος; Πασίφανώς λοιπόν η άρνηση παραχώρησης άδειας ανασκαφής εδράζεται πάνω σε άλλα κίνητρα και όχι στην έλλειψη ικανοτήτων.

Αναφορικά με το θέμα Maier, ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων έχει από το 1987 να καταπιαστεί μαζί του, αλλά και το 1987 δεν αρθρογράφησε στον τύπο, αλλά έστειλε επιστολή στο δήμο Πάφου και εξέφραζε τις απόψεις του τότε Διοικητικού του Συμβουλίου αναφορικά με πέντε αρχαιολόγους προταθέντες για αναγόρευσή τους σε επίτιμους δημότες της πόλης του Αγαπήνορα. Αν διέκρινε κάτι στον τύπο δεν οφείλεται στο Σύνδεσμο ο οποίος φυσικά δεν είχε ούτε έχει τίποτα να κρύψει πάνω στο θέμα. Η δεοντολογία όμως δεν μας επέτρεπε να βγούμε και να πούμε δημόσια όσα γράψαμε στο Δήμο Πάφου. Και στη συγκεκριμένη τωρινή περίπτωση που ανακινήθηκε το θέμα στη βουλή, διαβεβαιώνουμε πως ο Σύνδεσμος καμιάν απολύτως ανάμιξη δεν έχει, όπως υποθετικά πλην σαφώς υπενίσσονται οι κ. συνάδελφοι στην επιστολή τους. Και εκεί που το θέμα σχεδόν ξεχάστηκε, κύριοι συνάδελφοι, το επαναφέρετε στο προσκήνιο (ο στόχος άραγε ποιος είναι;) για να πληροφορήσετε τον κυπριακό λαό πως ο κ. Μάγιερ είναι σπουδαίος αρχαιολόγος κτλ. (κανένας και ποτέ δεν αμφισβήτησε κάτι τέτοιο) και πως η πρωτότυπη γερμανική έκδοση του επίμαχου βιβλίου του δεν αποκαλεί το Βενιζέλο «δικτάτορα». Αν νομίζετε πως μ' αυτή την παρατήρηση κατακεραυνώνετε αυτούς που κριτίκαραν το συγκεκριμένο βιβλίο (μ. Σωκράτης Ευαγγελίδης και Δρ. Κώστας Κύρης) καθώς και το Σύνδεσμο Κυπρίων Αρχαιολόγων που συμφωνεί μαζί τους, κάπου έχετε ενημερωθεί λανθασμένα. Όμως, κύριοι συνάδελφοι, οι χαρακτηρισμοί του κου Maier για το Δημοψήφισμα του 1950, η άποψή του για δικαίωμα ξεχωριστής αυτοδιάθεσης για τους Τουρκοκύπριους (και μιλούμε για βιβλίο το 1964, πέντε μόλις χρόνια μετά τον γιγάντιο αγώνα του 1955-59), ο σκοτεινός ρόλος που

έπαιξε η Εκκλησία το 1955 - 59, καθώς και η αναφορά του στους τρομοκράτες της ΕΟΚΑ καθώς και πολλά άλλα σας βρίσκουν σύμφωνους; Τρομοκράτης ο Αυξεντίου, τρομοκράτης ο Μάτσας, τρομοκράτες οι του Αχυρώνα, τρομοκράτης ο Ευαγόρας Παλληκαρίδης και τόσοι άλλοι που αντίκρισαν κατάματα την αγχόνη και τα πολυβόλα των Βρεταννών! Αμαρτία συνάδελφοι αρχαιολόγοι!

Κύριοι συνάδελφοι, κάπου έχουμε χάσει τον προσανατολισμό μας. Και για να μη νομίσετε ότι μιλούμε μόνο θεωρητικά, παραθέτουμε πιο κάτω αποσπάσματα από το γερμανικό πρωτότυπο κείμενο του 1964 και μετάφραση στα Ελληνικά, καθώς και το αγγλικό κείμενο, κάτι που δε θα θέλαμε να πράξουμε αλλά μας αναγκάζει η επιστολή σας, ώστε να πληροφορηθεί ο κυπριακός ελληνισμός όλη την αλήθεια και να δοθεί τέλος σε μια θλιβερή ιστορία που ποτέ δεν θα άρχιζε αν μερικοί Έλληνες Κύπριοι αρχαιολόγοι ήσαν πιο προσεκτικοί και εθνικά ελαφρώς ευαίσθητοι. Το αν έχει «κατηγορηθεί τόσο ασύστολα» ο ξένος καθηγητής, όπως εσείς ισχυρίζεστε, το αφήνουμε στην κρίση του κυπριακού λαού. Κι ακόμη κάτι. Ο κ. Maier έκαμε δεύτερη επηυξημένη έκδοση του κειμένου του στα γερμανικά το 1982 με τον οίκο C.S. Beck Μονάχου και μας αποδίδει τους ίδιους ακριβώς χαρακτηρισμούς όπως και το 1964, αν και στο μεταξύ είχαν δημοσιευτεί οι κριτικές των Σ. Ευαγγελίδη και δρ. Κ. Κύρη. Αν λοιπόν διαφωνούσε με τον μεταφραστή του αγγλικού κειμένου, γιατί δεν το ανέφερε έστω και στην εισαγωγή της επανέκδοσης του βιβλίου του;

Franz Ceorg Maier, Cypem, Insel am Kreuzweg der Geschichte

(W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1964)

(αποσπάσματα)

σελ. 158. Freilich war das Referendum nicht gerade ein Beispiel freier Abstimmung oder unbeeinflusster politischer Willensbildung. Die Listen lagen öffentlich in den Kirchen auf, ihre Nichtunterzeichnung war mit Exkommunikation bedroht; Maßnahmen, die nach Ansicht von Kritikern nicht für eine breite Verwurzelung des Enosis - Gedankens sprachen.

Βέβαια το δημοψήφισμα δεν αποτελεί και παράδειγμα ελεύθερης ψηφοφορίας (εκλογής) ή ανεπηρέαστης διαμόρφωσης πολιτικής βούλησης. Οι κατάλογοι ήταν ανοικτοί στις εκκλησίες, η μη υπογραφή τους απειλείτο με αφορισμό, μέτρα που κατά την άποψη αυτών με αντίθετη άποψη δεν υποδηλούσαν πλατύ ριζώμα (ενστερνισμό) της ενωτικής ιδέας.

It was not exactly an example of a free plebiscite, nor was it conducted without pressure. The signatures for Enosis were displayed in every church, failure to sign was threatened with excommunication - indications, surely, that popular support was not quite as widespread as suggested.

σελ. 159. Makarios ist der vollendete Typus des in der orthodoxen Kirche heimischen, mehr politischen als religiösen Prälaten⁴²: von zweifelloser politischer Begabung, hoher Intelligenz und brennendem Ehrgeiz, dabei diplomatisch bis zur Grenze der Doppelzüngigkeit und notfalls mit rücksichtsloser Härte verfahrenend).

Ο Μακάριος είναι ο ολοκληρωμένος τύπος του γνωστού στην Ορθόδοξη Εκκλησία πολιτικού μάλλον παρά θρησκευτικού ιεράρχη⁴²: με αναμφίβολη πολιτική ικανότητα, ψηλό βαθμό εξυπνάδας και άκρατη φιλοδοξία, παράλληλα όμως διπλωμάτης μέχρι τα όρια της διπλοπροσωπίας, ο οποίος σε περίπτωση που το έκρινε σκόπιμο ενεργούσε με σκληρότητα, χωρίς να υπολογίσει τις επιπτώσεις στους άλλους.

Makarios is the perfect type of a political, rather than a religious, prelate, entirely in keeping with the tradition of the Orthodox Church⁴², a skillful politician, of outstanding intelligence and burning ambition, he is also capable of utter ruthlessness.

σελ. 164-5. Provozierend wirkten erste Übergriffe der EOKA im Februar 1957, gegen die zunächst zum Schutz der eigenen Landsleute eine türkische Geheimorganisation geschaffen wurde, die TMT (Türkische Verteidigungsorganisation). Die TMT ging aber bald ähnlich wie die EOKA auch gegen Kollaborateure im eigenen Lager vor; sie wurde so, wenn auch in einem bescheideneren Umfang, zu einem zusätzlichen Instrument des Terrors. Die ersten größeren Bevölkerungsverschiebungen, die eine räumliche Trennung beider Volksgruppen vorbereiteten, setzten damals ein. Der Großteil der Bevölkerung aber stand weithin hilflos zwischen den einzelnen Terrororganisationen.

Προκλητικές για τους Τούρκους ήταν οι πρώτες επεμβάσεις (επιθέσεις) της ΕΟΚΑ το Φεβρόαριο του 1957. Για αντιμετώπισή τους και προστασία στην αρχή των συμπατριωτών της ιδρύθηκε η τουρκική μυστική οργάνωση TMT («Τουρκική Αμυντική Οργάνωση»). Σε λίγο όμως η TMT προχώρησε και σε πράξεις κατά Τουρκοκυπρίων «συνεργατών» όπως και η ΕΟΚΑ. Έτσι αυτή έγινε, αν και σε λιγότερη έκταση από ότι η ΕΟΚΑ, ένα επιπρόσθετο όργανο τρομοκρατίας. Τότε έλαβαν χώραν επίσης οι πρώτες μεγάλης έκτασης μετακινήσεις πληθυσμών που προετοίμασαν ένα γεωγραφικό διαχωρισμό των δύο κοινοτήτων. Η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού όμως εξακολουθούσε να βρίσκεται αβοήθητη στο μέσο των δυο τρομοκρατικών οργανώσεων.

Finally, even the Turks were drawn into the conflict provoked by the outrages of EOKA in February 1957. TMT, the secret Turkish Defence Organization, had been formed originally to protect Turkish lives and property. Very soon, however, TMT, like EOKA, turned against so-called traitors in its own ranks, thus becoming a further, though less important, instrument of terror. The first resettling actions, which prepared the territorial division into Greeks and Turks, began at that time. The majority of the people were wedged helplessly between the contending terror groups.

σελ. 165. Ein düsteres Blatt in der Geschichte dieser Kämpfe bleibt der Anteil der Kirche. Sie hat die Aktionen der EOKA, die selbst Gymnasiasten zum Mord aufhetzte und einsetzte, von Anfang an gedeckt und gebilligt; sie hat sie in vielen Fällen sogar durch die Propaganda des Klerus eindeutig erfördert⁵⁴. Der Erzbischof wie die anderen führenden Vertreter der Kirche weigerten sich mit Rücksicht auf ihre politische popularität grundsätzlich, gegen den Terrorismus Stellung zu nehmen⁵⁵.

Σκοτεινή σελίδα στην ιστορία αυτών των αγώνων παραμένει η συμμετοχή της Εκκλησίας. Από την αρχή κάλυψε και ενθάρρυνε τις ενέργειες της ΕΟΚΑ, η οποία και γυμνασιόπαιδες φανάτιζε να δολοφονούν και τους ανέθετε τέτοιες αποστολές. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις εθναρρύνονταν τέτοιες ενέργειες από την προπαγάνδα των κληρικών⁵⁴. Ο αρχιεπίσκοπος όπως και οι άλλοι εξέχοντες αντιπρόσωποι της εκκλησίας, αρνούνταν να καταδικάσουν την τρομοκρατία φοβούμενοι μήπως χάσουν την πολιτική δημοτικότητά τους⁵⁵.

The Church played a sinister part in the struggle. From the very beginning, it supported all the actions of EOKA, whose leaders did not hesitate to incite even schoolboys to murder⁵⁴. The Archbishop, like other prominent clerics, refused to speak out against terrorism lest his popularity should suffer⁵⁵.

σελ. 171. Präsident Makarios und seine Regierung streben heute ganz offen ein Regime der griechischen Bevölkerungsmehrheit an; ein Vorgehen, gegen das sich die Türken angesichts der Schicksals anderer türkischer Minderheiten unter griechischer Herrschaft wie ihrer eigenen Erfahrungen in den vergangenen Jahren entschlossen zur Wehr setzen.

Ο Πρόεδρος Μακάριος και η κυβέρνηση του επιδιώκουν σήμερα εντελώς ανοικτά ένα καθεστώς εξουσίας της ελληνικής πλειοψηφίας, μια επιδίωξη που αντιμετωπίζει την αποφασιστική αντίσταση των Τούρκων, οι οποίοι έχουν υπόψη τη μοίρα άλλων τουρκικών μειονοτήτων υπό ελληνική κυριαρχία καθώς και τις δικές τους εμπειρίες στα προηγούμενα χρόνια.

Today President Makarios and his government quite openly aim at a Greek majority, in the face of considerable Turkish opposition based on the experience of Turkish minorities elsewhere under Greek rule as well as on the events of the last few years.»

ι) Στις 28.4.92 οκτώ μέλη του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων με επιστολή τους προς τον Πρόεδρο του Συνδέσμου υπέβαλαν γραπτώς τις παραιτήσεις τους, ενώ ταυτόχρονα έδωσαν την επιστολή για δημοσίευση και στον ημερήσιο τύπο. Ο Φιλελεύθερος τη δημοσίευσε στις 9.5.92. Η επιστολή αυτή παρατίθεται αυτούσια, αφού κοινοποιήθηκε από τότε στον τύπο.

«28 Απριλίου 1992

Κύριο Ανδρέα Δημητρίου

Πρόεδρο

Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων

T.K. 58

Λευκωσία

Κύριε

Οι κάτωθι υποφαινόμενοι έγιναν μέλη του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων διότι πίστευαν ότι σκοπός του Συνδέσμου είναι η έρευνα και η μελέτη της Κυπριακής Αρχαιολογίας και η προβολή της διεθνώς, αφήνοντας κατά μέρος προσωπικές σκοπιμότητες, αυτοπροβολή των μελών ή «πολιτικοποίηση» της επιστήμης.

Τα τελευταία χρόνια όμως έχουμε διαπιστώσει μια πολιτική του Συνδέσμου ή των μελών του, που, που μας βρίσκει εκ διαμέτρου αντίθετους, μη αφήνοντάς μας άλλη εκλογή από το να αποχωρήσουμε από τον Σύνδεσμο.

Ως εκ τούτου, παρακαλούμε όπως θεωρήσετε την επιστολή αυτή, την επίσημη και οριστική αποχώρησή μας, από τον Σύνδεσμο.

Δημήτρης Μιχαηλίδης

Φρόσω Ηγουμενίδου

Μαρίνα Ιερωνυμίδου

Μαρία Χατζηκωστή

Λουκία Λοΐζου Χατζηγαβριήλ

Λευκή Μιχαηλίδου

Φρύνη Χατζηχριστοφή

Αριστόδημος Αναστασιάδης

Γλαύκος Παπαδούρης»

ια) Στις 19.5.92 δημοσιεύτηκε στο Φιλελεύθερο η απάντηση του Συνδέσμου προς τους αποχωρήσαντες, η οποία επίσης παρατίθεται αυτολεξεί. Συμπεριλήφθηκε εδώ, γιατί η αποχώρηση των εν λόγω μελών οφείλεται αποκλειστικά στην εξέλιξη που πήρε το θέμα Μάγιορ.

«Ανακοίνωση για την ομάδα των μελών που αποχώρησαν πρόσφατα

Το Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων λυπάται πολύ για την απόφαση αποχώρησής σας από τους κόλπους του με την επιστολή σας ημερομηνίας 28 Απριλίου 1992

την οποία και κοινοποιήσατε στον τύπο. Το γεγονός όμως ότι προσπαθήσατε να προβάλετε προφάσεις για την ενέργειά σας ήταν αχρείαστο, γιατί απλούστατα ο Σύνδεσμος εργάζεται δημοκρατικά και ο καθένας είναι ελεύθερος σύμφωνα με τη συνείδησή του να εγγράφεται ή να αποχωρεί, όταν ο ίδιος έτσι το αντιλαμβάνεται.

Το σκεπτικό της αποχώρησής σας πιστεύουμε ότι παραποιεί τα γεγονότα, επειδή ούτε «προσωπικές σκοπιμότητες» ούτε «αυτοπροβολή των μελών» (η μόνη θέση που από τη φύση της προβάλλει κάποιον, αυτή του προέδρου, προσφέρθηκε και προσφέρεται συνεχώς από τον νυν πρόεδρο σε όποιον έχει την όρεξη να εργασθεί και το κουράγιο να αντιμετωπίσει τα κατεστημένα που δεν επιθυμούν την ύπαρξη ανεξάρτητης αρχαιολογικής φωνής στον τόπο μας), ούτε και «πολιτικοποίηση της επιστήμης» επιδιώχθηκε ποτέ. Εκτός και αν με τον όρο πολιτικοποίηση εννοείτε την ύπαρξη κάποιας σωστής πατριωτικής ευαισθησίας, όχι κομματικής προσκόλλησης, που οφείλει να υπάρχει σε κάθε οργανωμένο σύνολο. Φυσικά μπορεί να επιθυμείτε την αρχαιολογία χάριν της αρχαιολογίας ως επιστήμης η οποία ουδεμία σχέση έχει με το κοινωνικό σύνολο του τόπου που λέγεται Κύπρος.

Δεν πρέπει όμως να ξεχνάτε ότι η αρχαιολογία αποκαλύπτει το ιστορικό μας παρελθόν και ο αρχαιολόγος από τη φύση του με την εργασία που επιτελεί το προβάλλει, γι' αυτό και χωρίς να το θέλει είναι ήδη πολιτικοποιημένος. Εκτός και αν διαφωνείτε και με τον Αριστοτέλη ο οποίος ήθελε τον άνθρωπο από τη φύση του πολιτικό ον. Εδώ θα πρέπει να σας υπενθυμίσουμε ότι σε δηλώσεις του ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δρ. Δημήτριος Παντερμαλής ανέφερε πως οι αρχαιολόγοι του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης αντιλήφθηκαν ότι αργά ή γρήγορα η Ελλάδα θα είχε να αντιμετωπίσει το μακεδονικό πρόβλημα, γι' αυτό και επιδόθηκαν έγκαιρα σε μεγάλης έκτασης ανασκαφές και σήμερα τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών αποτελούν την αιχμή του δόρατος της Ελλάδας στη διεκδίκηση των δικαιών του ελληνισμού της Μακεδονίας. Τι λέτε γι' αυτή την «πολιτικοποίηση»;

Η δεύτερή σας παράγραφος μας ξενίζει ιδιαίτερα, αγαπητοί συνάδελφοι, γιατί αφήνει να νοηθεί ότι ο Σύνδεσμος οφείλει να δρα όπως τα κόμματα που απαιτούν τυφλή κομματική πειθαρχία στις όποιες αποφάσεις τους. Ευτυχώς αυτή η νοοτροπία μόνο σε ολοκληρωτικά καθεστώτα απαντάται και ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων πόρρω απέχει από τέτοιες πρακτικές. Το Σύνδεσμο δεσμεύουν μόνον οι αποφάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου και σε περίπτωση Γενικής Συνέλευσης οι όποιες αποφάσεις ληφθούν. Στα μέλη δεν μπορούν να μπουρ φίμωτρα και το καθένα μιλά για τον εαυτό του και μόνο.

Εσείς δυστυχώς, ή τουλάχιστον οι πλείστοι από σας, δεν δώσατε ποτέ το παρόν σας σε οποιαδήποτε Γενική Συνέλευση. Ούτε και ζητήσατε βάσει του καταστατικού, άρθρο 5 ΙΙΙ, τη σύγκληση Γενικής Συνέλευσης για θέματα που νιώθατε ότι οι αποφάσεις δεν σας ικανοποιούσαν. Ούτε και ενδιαφεροθήκατε να πάρετε τη διοίκηση στα χέρια σας, για να εκδίδετε τις αποφάσεις που θα σας ικανοποιούσαν. Παντελής απουσία, έλλειψη επικοινωνίας και δημοκρατικού διαλόγου με υπαιτιότητα των πλείστων από σας και στο τέλος προτίμηση της μεθόδου της αφοριστικής, υποκειμενικής προσέγγισης.

Μαρία Σταύρου
Γραμματέας

Για το Διοικητικό Συμβούλιο
Δρ. Ανδρέας Δημητρίου
Πρόεδρος»

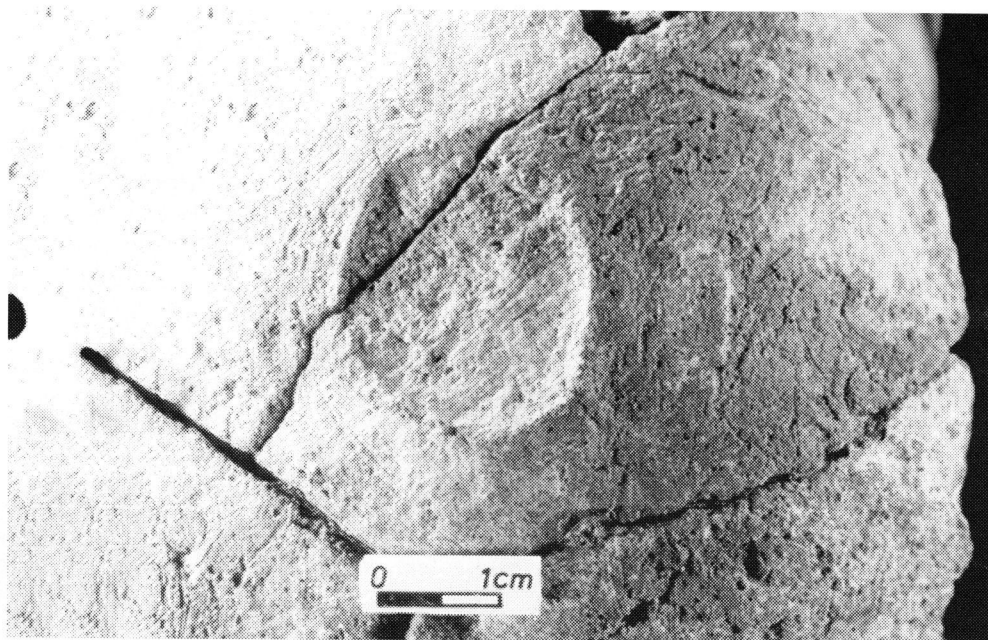
ιβ) Στις 16 και 17 Ιουλίου 1992 ο Φιλελεύθερος δημοσίευσε σε δύο συνέχειες εκτενές ενυπόγραφο άρθρο του συντάκτη του κ. Μακάριου Δρουσιώτη, το οποίο επέγραψε «Ερωτηματικά για τον Μάγιορ και τη σχέση του με την Κύπρο». Είναι ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο, το οποίο προβάλλει μεταξύ άλλων το γεγονός ότι την αγγλική έκδοση του επίμαχου βιβλίου του κ. Μάγιορ έκαμε ανύπαρκτος εκδοτικός οίκος.

ιγ) Στις 20.7.92 ο Φιλελεύθερος δημοσίευσε σχόλιο πως η συζήτηση για το θέμα Μάγιορ, αντί να ολοκληρωθεί, θα παρέμενε ενώπιον της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Παιδείας για εξέταση το Φθινόπωρο και εξέφραζε το φόβο ότι αυτό έγινε εσκεμμένα για να είναι εκτός επικαιρότητας.

ιδ) Στις 13.10.92 συνήλθε η Κοινοβουλευτική Επιτροπή Παιδείας και εξέτασε για πολύ το θέμα. Την επομένη δημοσιεύτηκαν εκτενή άρθρα στον τύπο. Μεταξύ αυτών ήταν και το κύριο άρθρο της αγγλόφωνης εφημερίδας Cyprus Mail, το οποίο κρίνει τον κ. Μάγιορ ως αξιόλογο ερευνητή και θεωρεί ότι ως τέτοιος πρέπει να κρίνεται.

ιε) Στις 27.10.92 έγινε και η τελευταία συνεδρία της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Παιδείας και το θέμα θεωρήθηκε λήξαν.

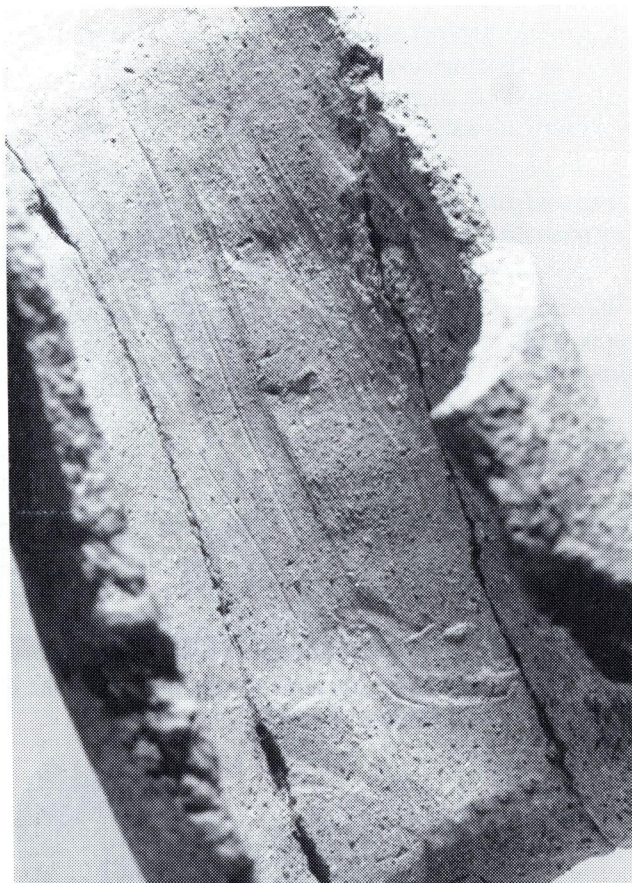
Η ενασχόλησή μας με το θέμα Μάγιορ ήταν μια θλιβερή εμπειρία και η παρούσα αναφορά έγινε για καθαρά ιστορικούς λόγους. Το απαράδεχτο στην υπόθεση Μάγιορ δεν είναι τόσο οι απόψεις του στο συγκεκριμένο βιβλίο με τις οποίες διαφωνούμε - καθένας, φυσικά, μπορεί να έχει απόψεις, επισημονικές ή μη, και τις σεβόμαστε, έστω κι αν δεν τις ασπάζόμαστε - όσο οι προσπάθειες κάποιων δικών μας να επιβραβευθεί και από πάνω χωρίς να τις έχει ποτέ ανακαλέσει με οποιοδήποτε τρόπο, ενώ είχε πάντα την ευχέρεια να το πράξει.

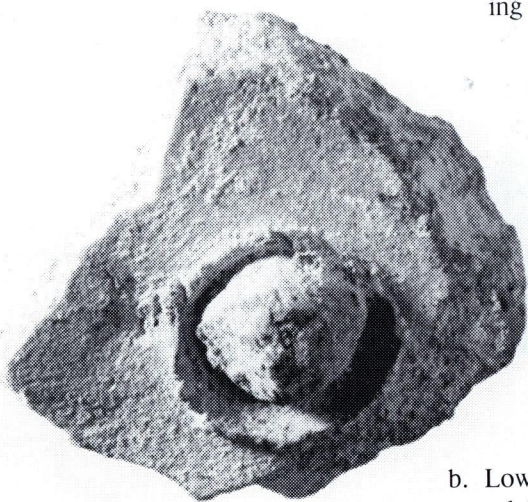
a. Base of cooking pot showing imprint of the object on which it was placed during manufacture (Marki *Alonia* P 614).

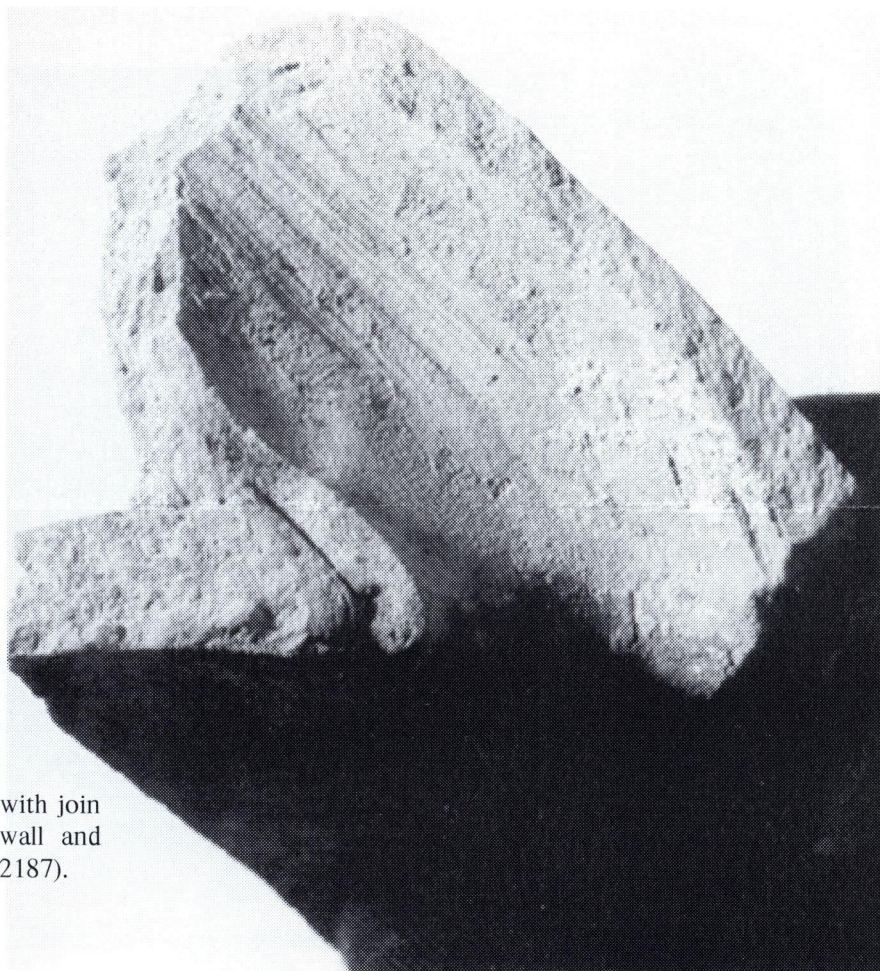
b. Base of flat-based vessel with basketry impression (Marki *Alonia* P 2055).

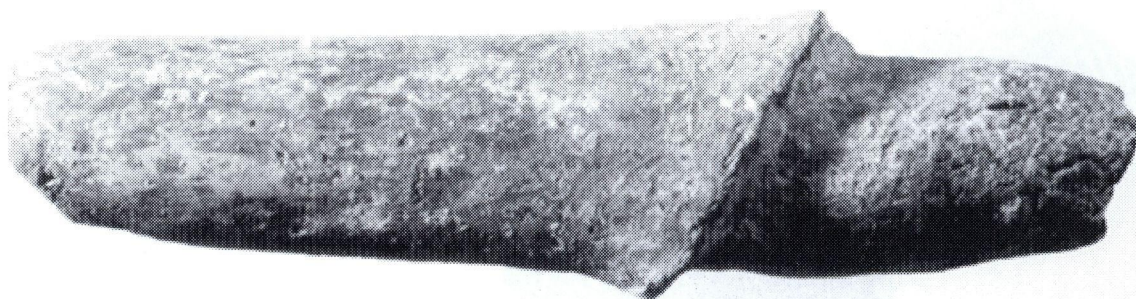
a. Interior of cylindrical neck showing marks of scraping tool (Marki *Alonia* P 741).

b. Lower terminal of handle from closed vessel (Marki *Alonia* P 977).

a. Spouted bowl sherd with join
void between vessel wall and
spout (Marki *Alonia* P 2187).

b. Spout from closed vessel (Marki *Alonia* P 627).

a. Handle with irregular lustre resulting from incomplete burnishing (Marki *Alonia* P 1064).

b. Sherd with fine lime-filled incision (Marki *Alonia* P 361).

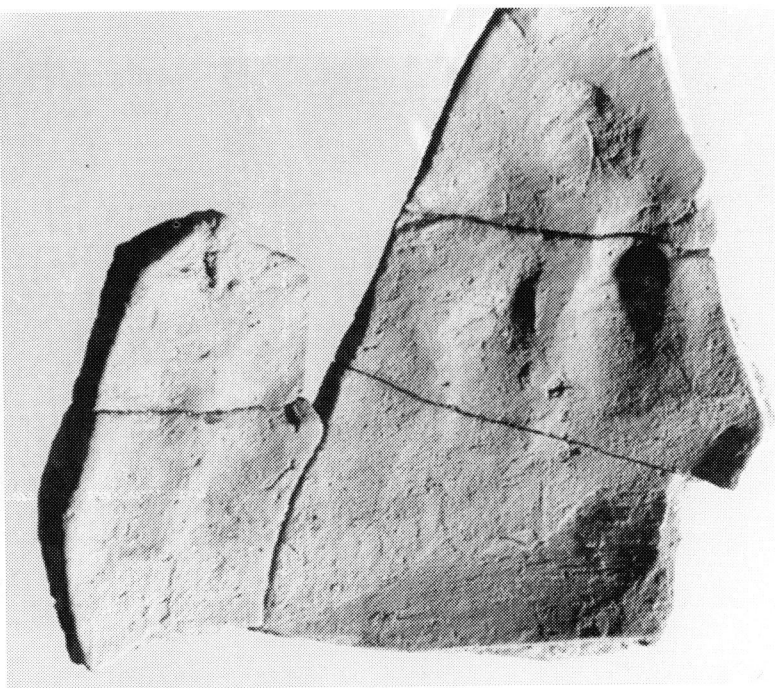

a. Sherd with coarse incision (Marki *Alonia* P 707).

b. Sherd with impressed relief decoration (Marki *Alonia* P 284).

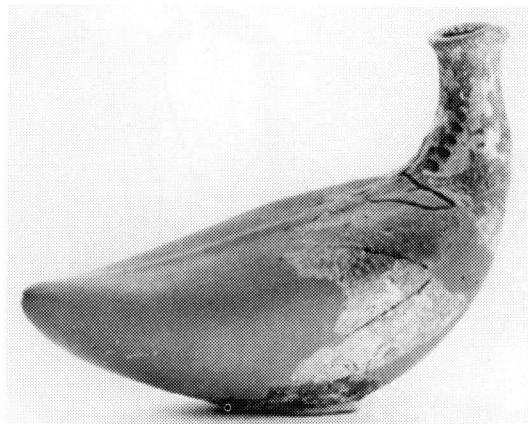
a. Reverse of Pl. Vb showing fingertip impressions on interior.

b. Cooking pot (Marki Alonia P 614).

α. ΥΚ IIIA από την Κύπρο (1150; π.Χ.). CVA Cyprus 1, πιν. 34:1.

β. ΥΜ IIIA-B από το Άδελι Ρεθύμνου (1300-1200; π.Χ.). ΠΑΕ 1974, 255, πιν. 190β.

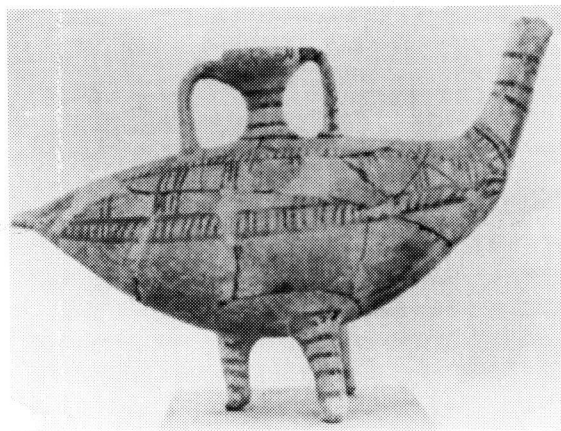
γ. ΥΚ IIIB από το Ιδάλιο (1100-1050 π.Χ.). Karageorghis, Nouveaux Documents, 189, fig. 46:18.

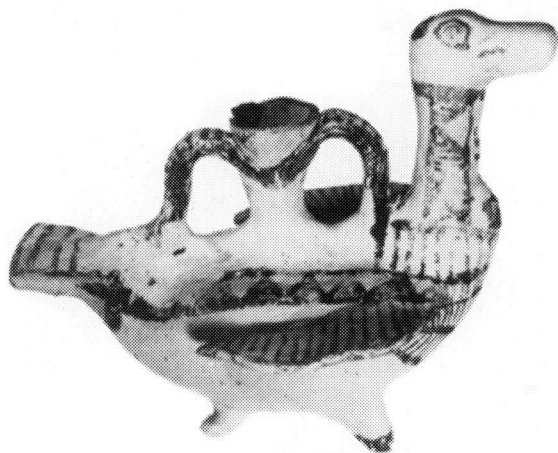
δ. Υπομινωικό από το Καρφί (1050; π.Χ.). BSA 55(1960), 27, fig. 20, pl. 11b.

α. Πρωτογεωμετρικό από τον τάφο Hogarth της Κνωσού (925; π.Χ.). B5A 6(1899-1900), 84, fig. 26.

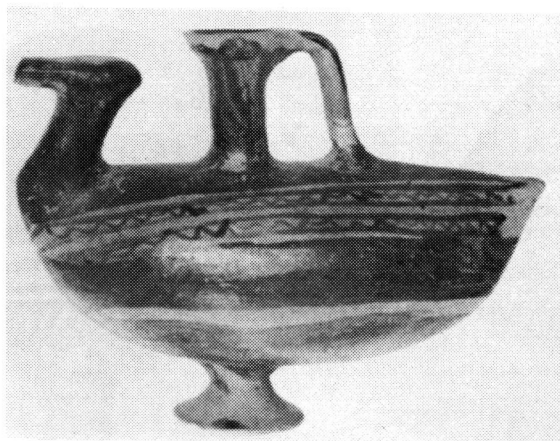
β. Γεωμετρικό από τη Φορτέτσα Ηρακλείου (800; π.Χ.). Brock, Fortetsa, pl. 106 no. 1518.

γ. Κυπριογεωμετρικό II από την Κύπρο (950-875 π.Χ.). Pieridou, RDAC 1970, pl. XVI:5.

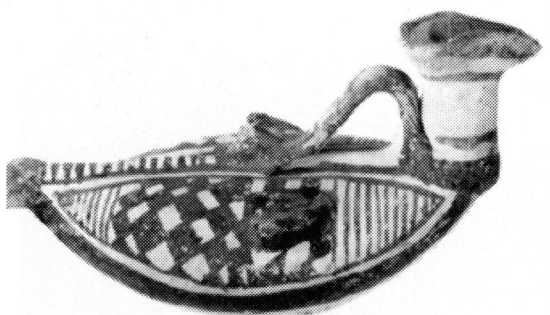
δ. ΥΚ ΙΙΒ από τον Αλαά (1100-1050 π.Χ.). Karageorghis, Alaas, πιν. XIII:11.

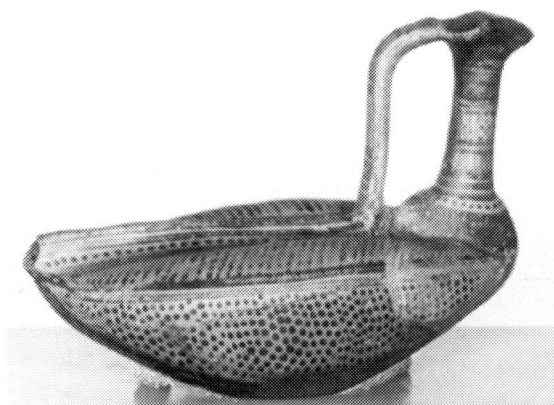
α. ΥΕ ΠΠ/ΠΠ από το Λευκαντί (1050; π.Χ.).
Desborough, GDA 50, pl. 4.

β. Υστερογεωμετρικό από την Αθήνα (720; π.Χ.). Kerameikos VI, pl. 145.

γ. Κυπρογεωμετρικό ΠΠ από την Κύπρο (875-740 π.Χ.). RDAC 1970, pl. XIII:6.

δ. Πρώιμο Γεωμετρικό από το Μάσσαρι-Μαλόνια της Ρόδου (850-800 π.Χ.). CVA Denmark 2, pl. 65:8.

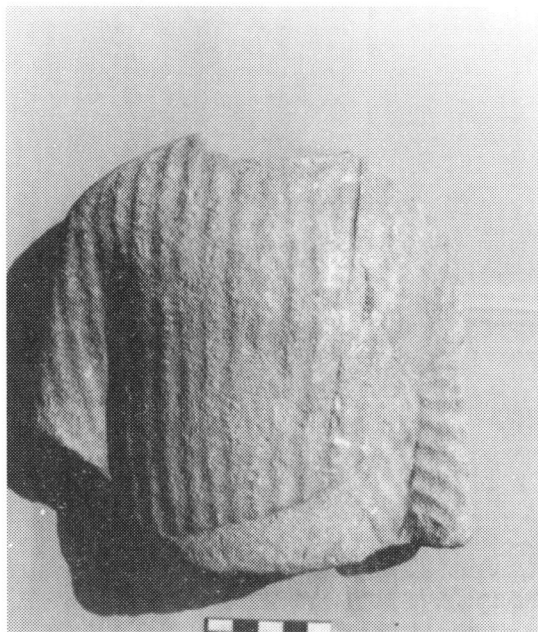
a. The sanctuary area, from SE. The site lies on either side of the road in the centre of the photograph.

b. View from the site across the Ayiou Mina valley, to N.

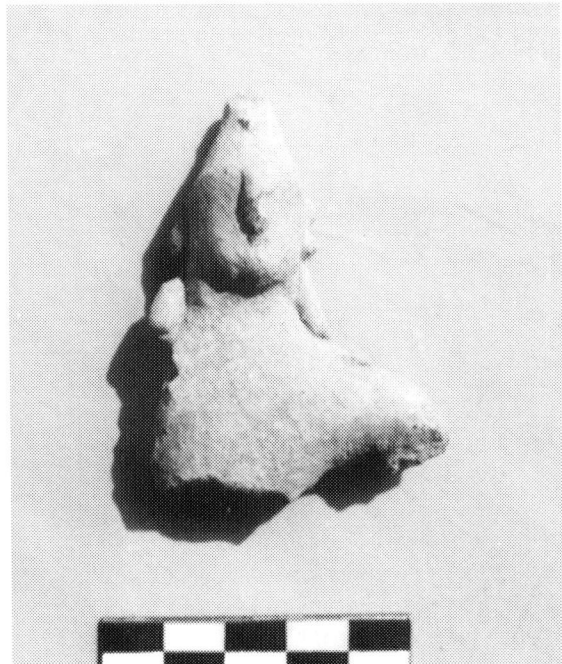

a. The looted sanctuary area at the south end of plot 322, from SE.

b. VVP 136.3. A limestone statuette torso fragment of a male votary wearing a crinkle pleated tunic and a mantle. Pres. Ht. 17 cm.

a. VVP 136.13. A limestone statuette lower body fragment of a votary wearing Greek style drapery. Pres. Ht. 12.5 cm.

b. VVP 136.40. A terracotta figurine head and upper torso of a helmeted male. Pres. Ht. 6.75 cm.

b. VPP 136.100. A limestone statuette head fragment of a flute-player. Pres. Ht. 11.0 cm.

a. VPP 136.85. A terracotta statue fragment with detail of a strap. Pres. Ht. 9.6 cm.

a. VVP 136.41. A terracotta figurine torso of a male rider. Pres. Ht. 6.25 cm.

b. VVP 136.31. A terracotta figurine torso of a horse with traces of an attached rider. Pres. L. 8.0 cm.

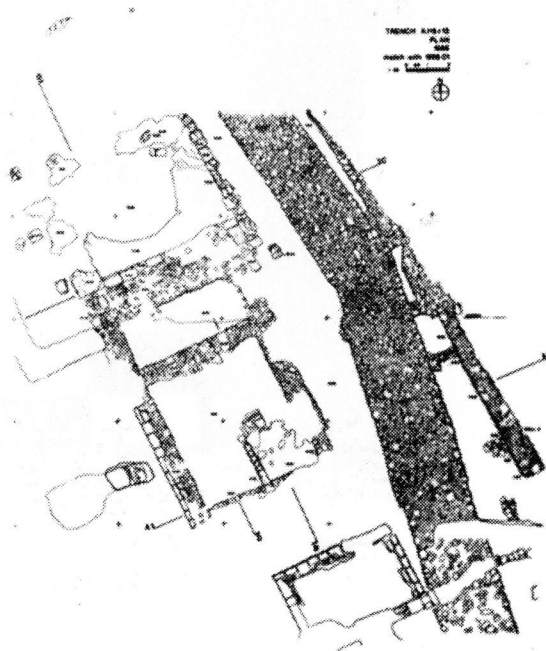
a. VVP 136.32. A terracotta figurine torso of a horse. The single rear leg suggests that it originally formed part of a chariot group. Pres. L. 7.5 cm.

b. VVP 136.53 A life - size terracotta talon. Pres. L. 6.5 cm.

c. VVP 136.8. A limestone figurine head of the god Pan. Pres. Ht. 5.5 cm.

a. Plan of the A. H9 sanctuary, portion of the city wall of Marion, and the naiskos.

b. Cat. no. 1. R14643/TC6116. Face.

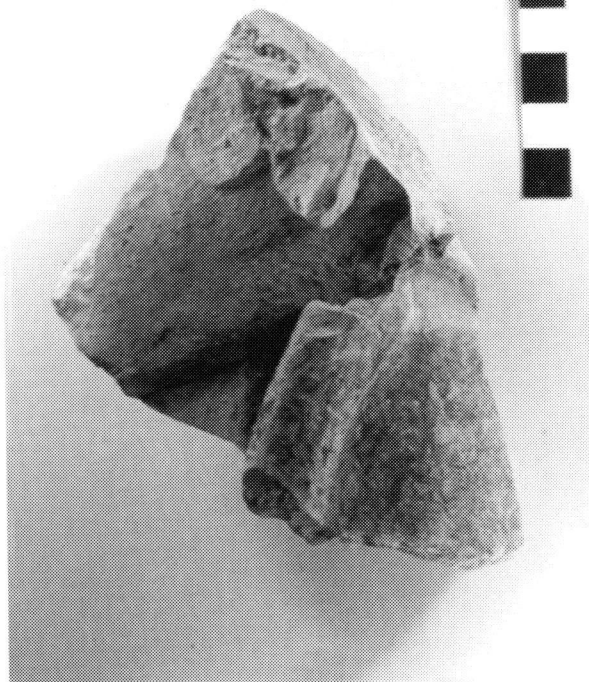
a. Cat. no. 2. R14642/TC6115. Male Face.

b. Cat. no. 3. R6744/TC2740. Face.

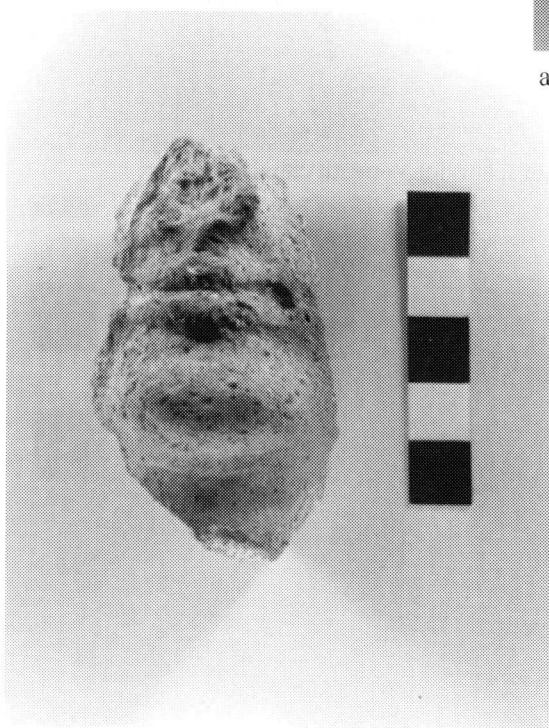
a. Cat. no. 4. R14927/ TC6361. Female Face.

b. Cat. no. 5. R14939/ TC6372. Face.

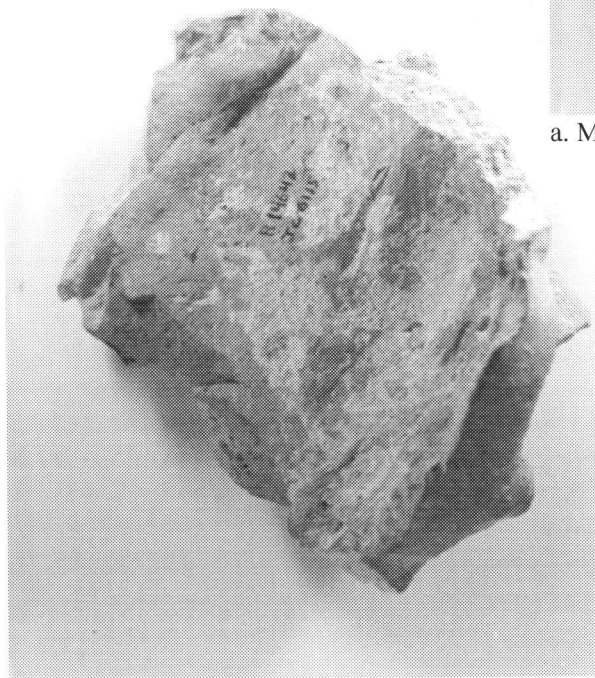
a. Cat. no. 6. R14893/ TC6330. Face.

b. Cat. no. 7. R14641/ TC6114. Face.

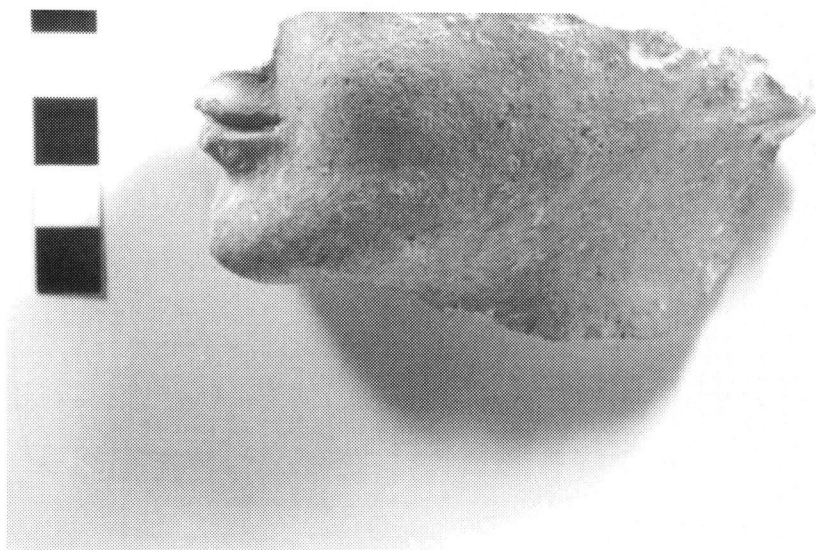
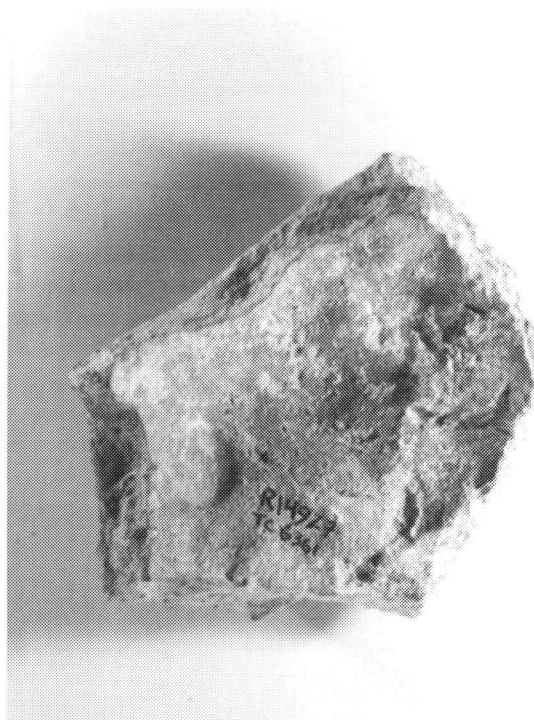

a. Mold seam line beneath chin; No.2

b. Mold seam behind left temple; No. 2 interior.

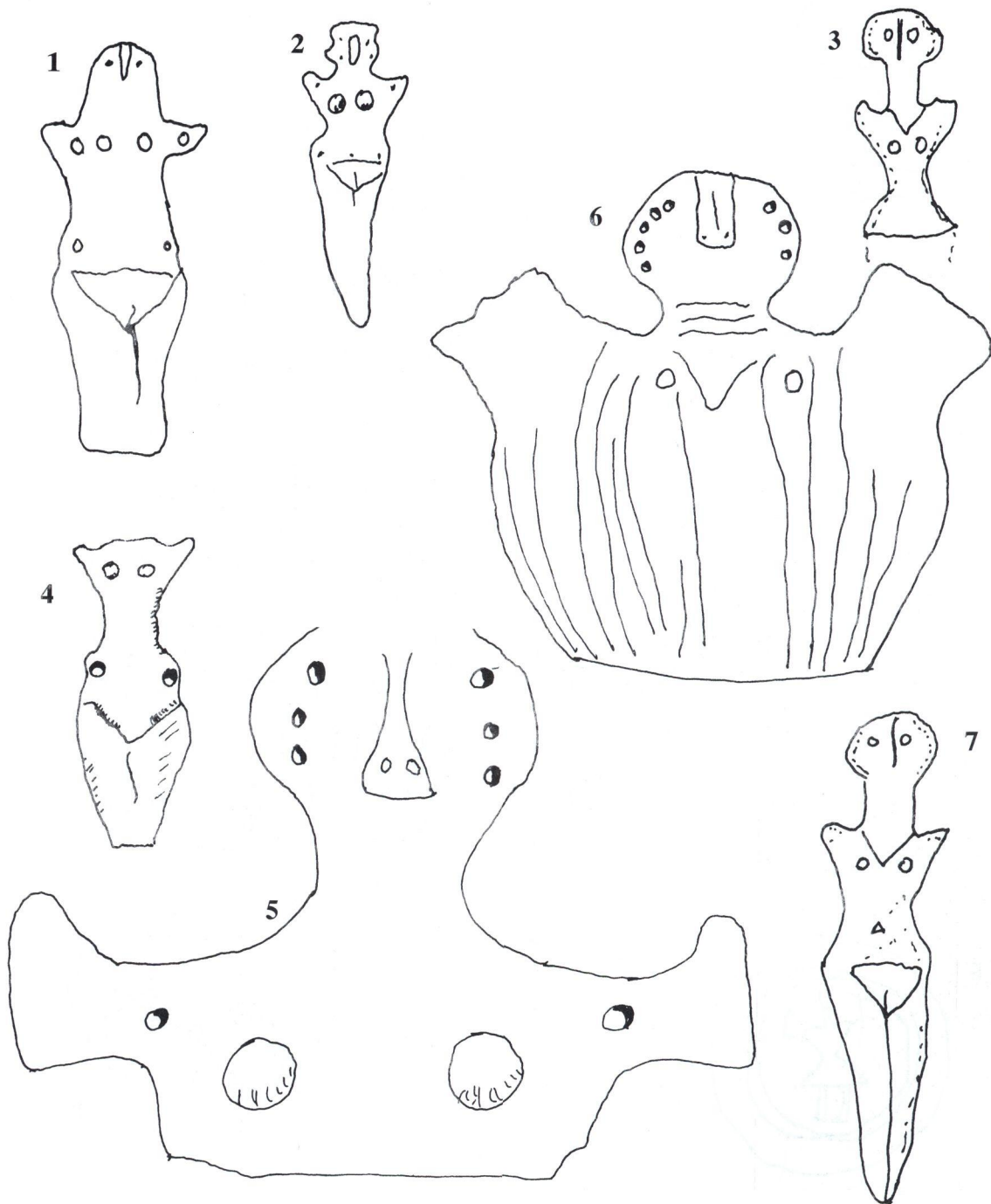
a. No. 4, interior.

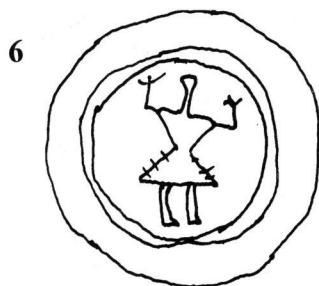
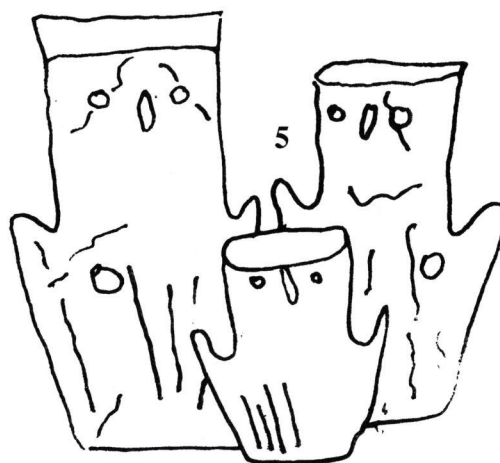
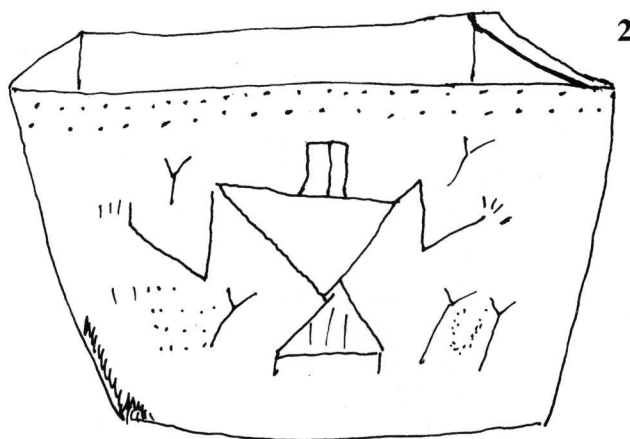
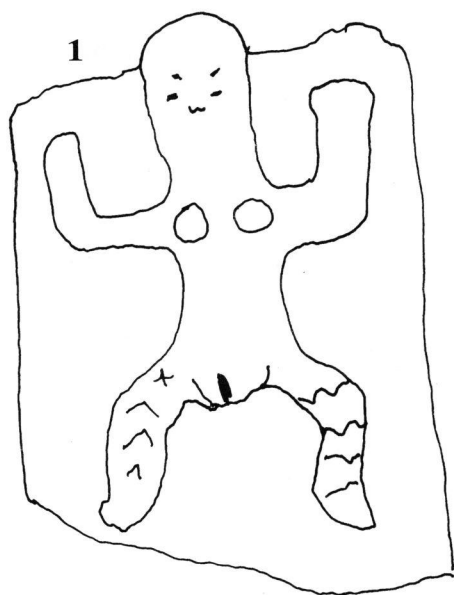

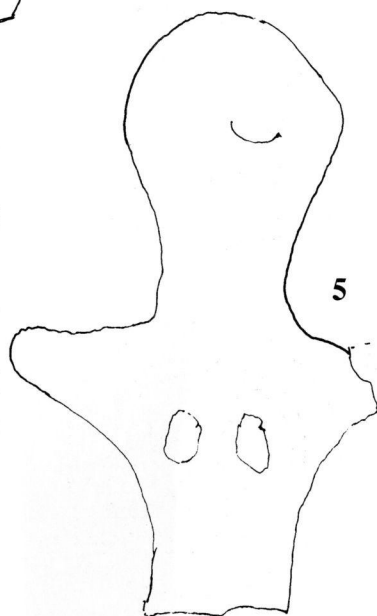
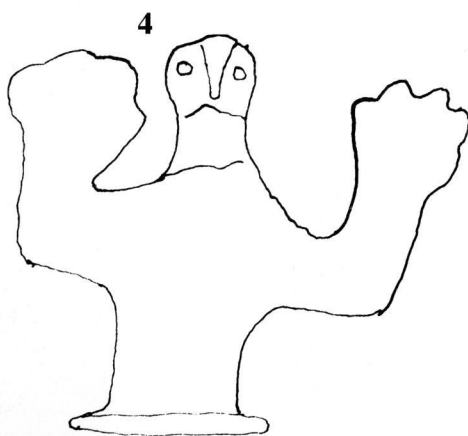
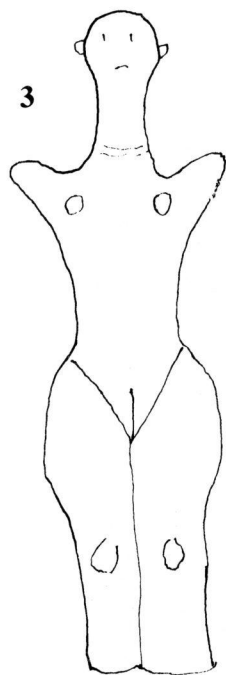
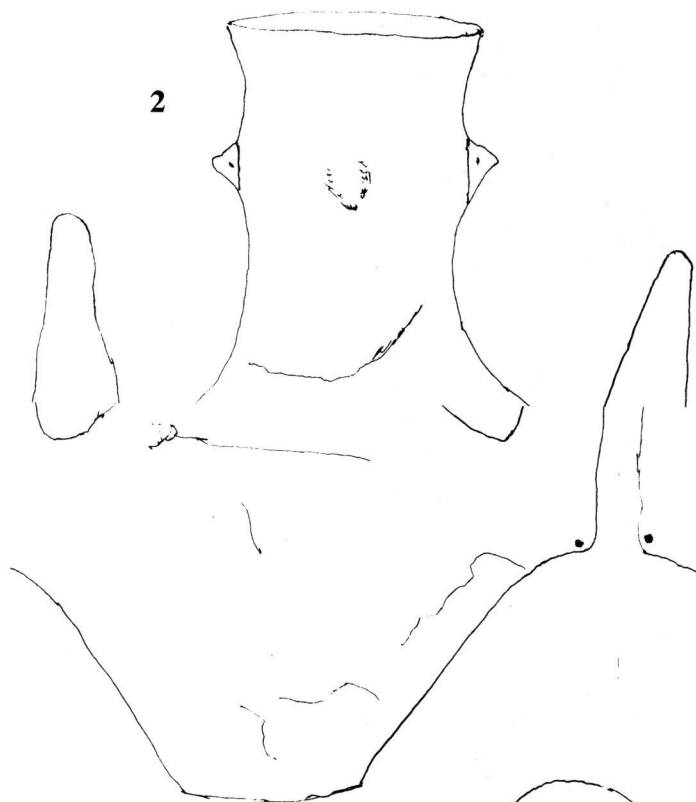
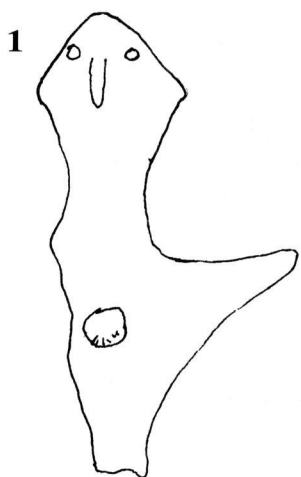
b. No. 6, left profile.

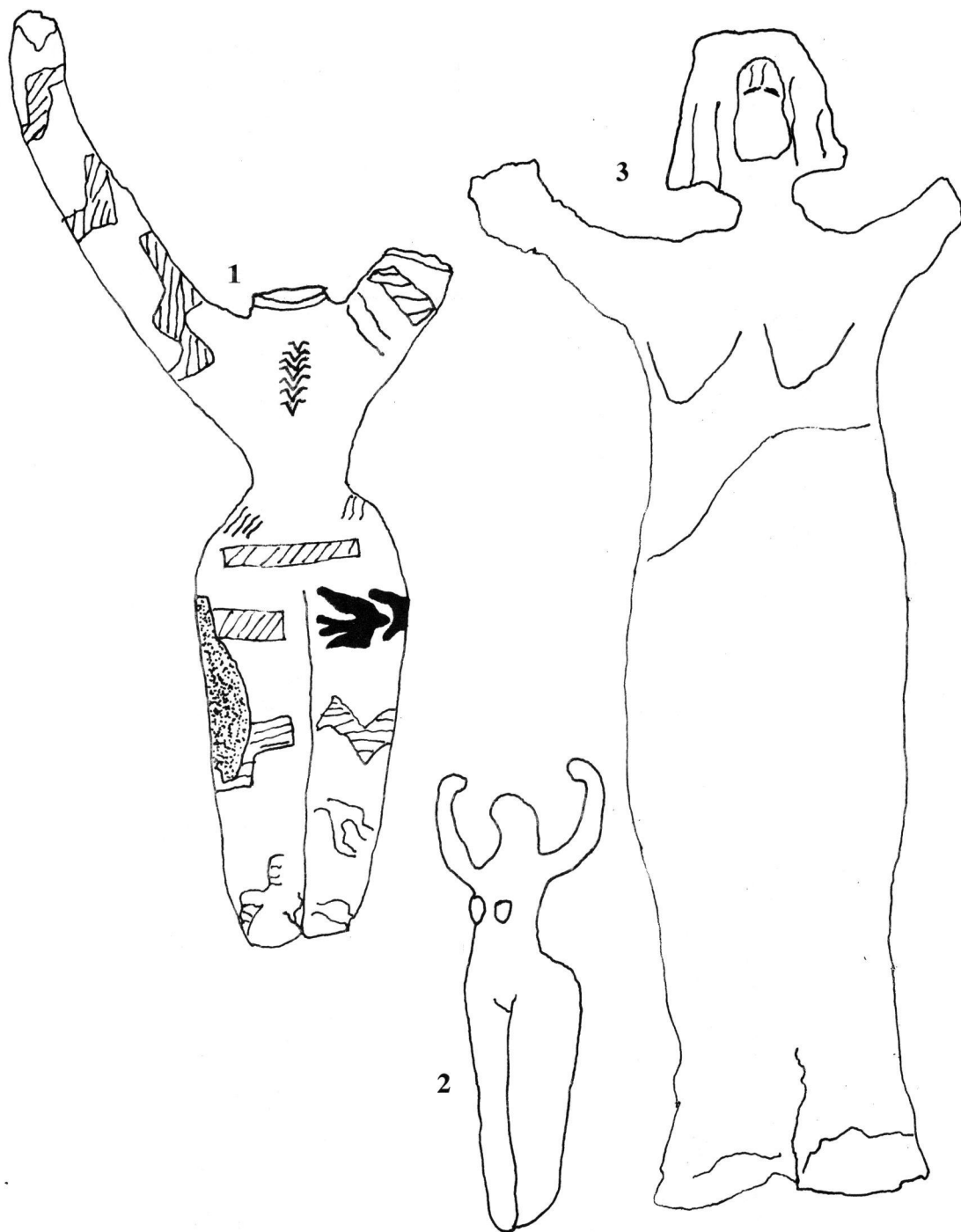

No. 2, left profile.

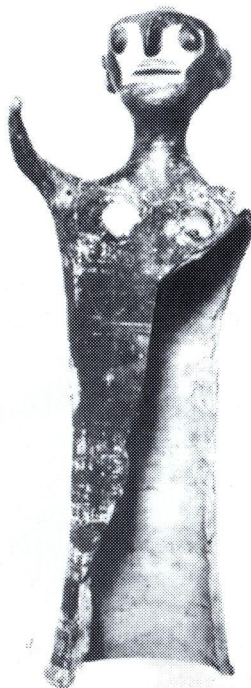

1

2

3

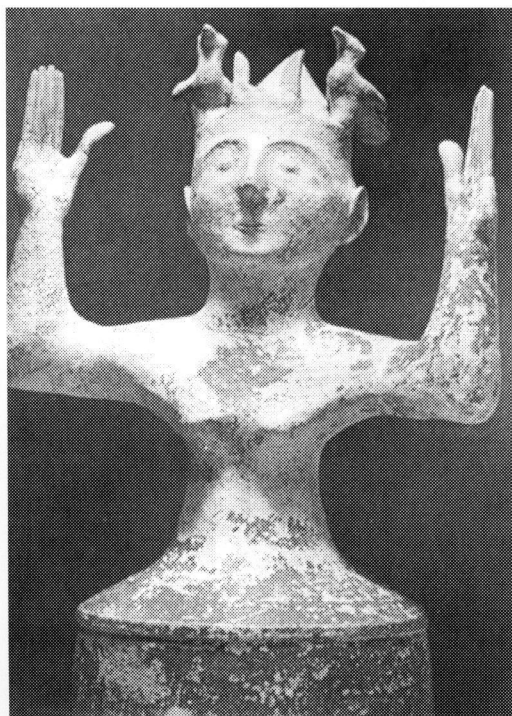
4

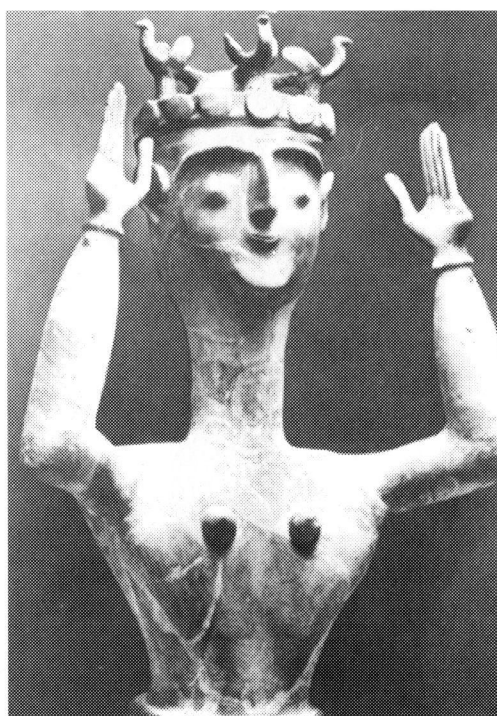
1

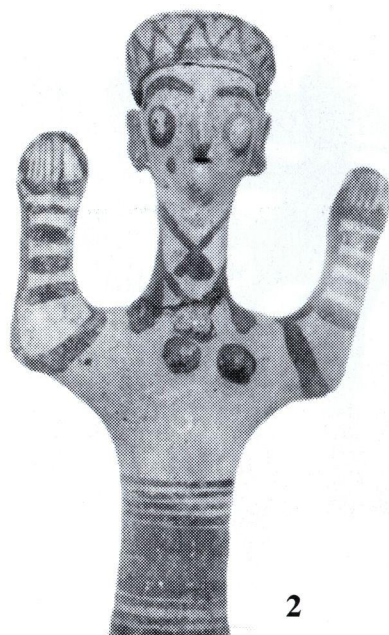
2

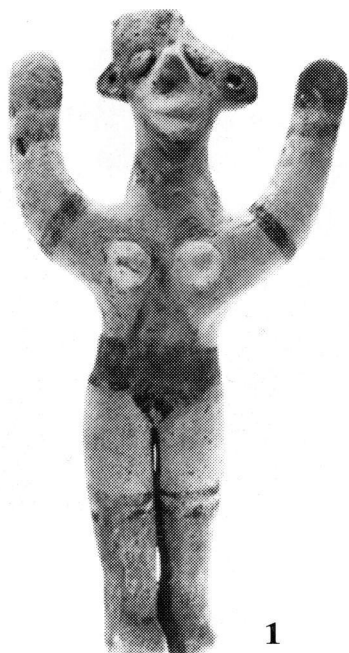

3

4

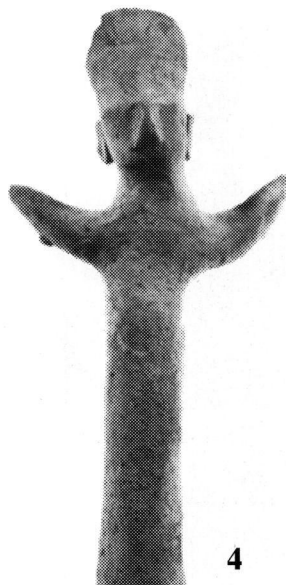
1

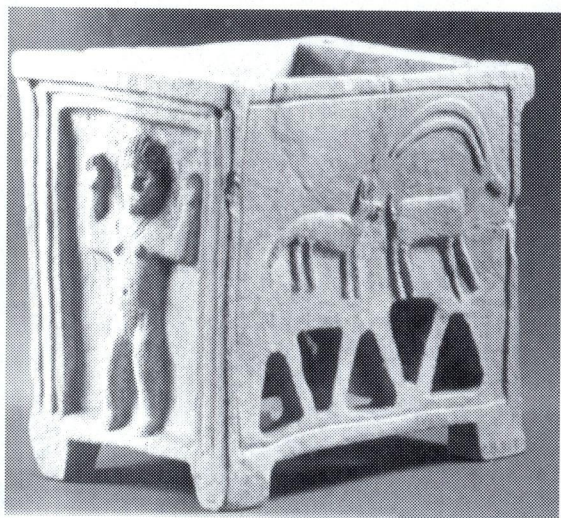
2

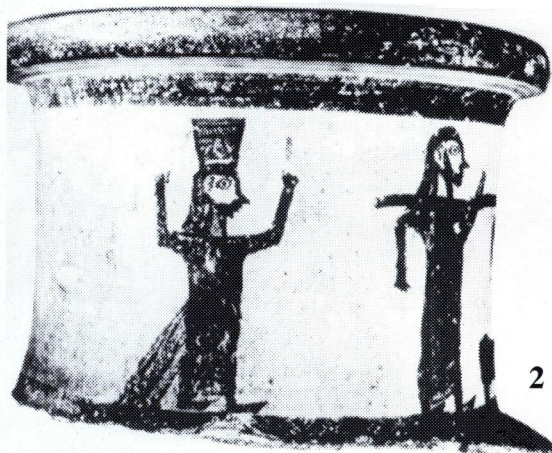
3

4

1

2

3

4

Άγιος Ιωάννης ο Προδρόμος. Εικόνα των αρχών του 15ου αιώνα. Κλάπηκε από τους Τούρκους μετά την εισβολή του 1974 και πουλήθηκε στην Ευρώπη. Ο επαναπατρισμός της οφείλεται στην κινητοποίηση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων.

**ΜΕΛΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
ΓΙΑ ΤΑ ΕΤΗ 1992-1994**

Ανδρέας Δημητρίου Ph.D.	πρόεδρος
Στέλιος Πεردίκης	αντιπρόεδρος
Δημήτρης Κυριάκου	γραμματέας
Τώνης Κωνσταντινίδης	ταμίας
Μαρία Σταύρου	μέλος

